

UOT 81.373.47

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ
(S.Rəhimovun “Saçlı” romanı əsasında)

QƏHRƏMANOVA ÇINARƏ MƏMMƏD qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, f.ü.f.d.
e-mail: Chinara83@gmail.com

Açar sözlər: dialektizm, semantika, etnoqrafiya, ədəbi dil

Məhdud ərazidə yaşayanların məişətdə elə əşya və hadisələr olur ki, ümumxalq məişətinə keçmədiyindən, ümumxalq məişətindən istifadə edilmədiyindən ümumxalq dilində onların adlarının qarşılığı, sinonimləri də olmur. Həmin məhdud ərazidən bəhs edən elmi və ya bədii əsərdə bu cür əşya və hadisələrin təsvirinə də yer vermək lazım g000000əlidir. Buna görə də dilçilikdə etnoqrafik dialektizm adlandırılan bu cür şivə sözlərinin bədii dildə işlənməsi təbii sayılır və məqbul hesab edilir [1, s.40-47]

Etnoqrafik dialektizmləri “Dəli Kür” romanında araşdıran Q.Kazımov yazır ki, romanda ilk baxışda təəccüb doğuran məhdud dairə işlənmə xüsusiyyətlərinə malik sözlərdir. Belə sözlərin əsasını şivə sözləri təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi əksər dialekt və şivələrinə, çox hissəsi Qərb dialekt və şivələri qrupuna aiddir. Şübhəsiz, bu hal romanda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi, cərəyan etdiyi ərazi ilə əlaqədardır. Romanda məhdud ərazi ünsiyyətinə xidmət edən sözlərin işlənməsi mühüm səbəblərlə bağlı olub, təsadüfi xarakter daşımır. Bunların bir çoxunu yazıçı bilərəkdən əsərə daxil etmişdir (1,45).

T.Əfəndiyeva etnoqrafik dialektizmləri leksik-semantik mənalarına görə aşağıdakı 9 qrupa bölmüşdür: 1) əkinçiliyə aid; 2) köhnə alət adları; 3) maldarlığa aid adlar; 4) geyim əşyalarının adları; 5) yemək adları; 6) ot və bitki adları; 7) ev əşyalarının adları; 8) köhnə ölçü və çəki adları; 9) köhnə adət-ənənə adları[5, s.152].

Bunların bir çoxunun dəqiqləşdirməyə ehtiyacı var. Bu dialektizmlər hər bir bölgədə oxşar və fərqli şəkildə üzə çıxır. Qubadlı şivəsinə məxsus etnoqrafik dialektizmlər də bu qruplarda birləşə bilər. Kənd təsərrüfatının müxtəlif tərəflərini əhatə edir. İndi köhnələrək sıradan çıxmış etnoqrafik dialektizmlər əsasən Qubadlının keçmişindəki həyat və məişətin təsviri zamanı, yəni tarixi koloritin yaradılması məqsədilə istifadə edilir.

S.Rəhimovun əsərlərinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini göstərən etnoqrafik dialektizmlər işlədilmişdir. Bunlar, əsasən, köhnə ay adlarında, köhnə təsərrüfatla bağlı olan sözlərdə, qohumluq münasibətlərini bildirən adlarda və.s özünü göstərir:

1) **Köhnə ay adları.** S. Rəhimovun “Saçlı” romanında 2 köhnə ay adına rast gəlinir: quyruq doğan ay; qışın çilləsi. Çillə sözünü yazıçı əsərdə 2 cümlədə işlətməmişdir:

... Mən öz ailəmlə bu sərt qışlı dağların ətəyində bizim klubun hicra guşəsində *qışın çilləsində* donardım (Ic., s.229). ... Zamanın hökmü belədir, *qışın çilləsində* yayın gününü doğuzdurmaq olmaz! (IIc., s.71).

Bu sözə dialekt və şivələrdə “böyük çillə və kiçik çillə” formasında təsadüf olunur. Çillə sözü Quba dialektində həm qış, həm də yay fəslinə aid edilir (2, s.279). Çillə sözü ümumiyyətlə, qış məhfumu ilə bağlıdır. Məsələn, “Çillə hələ girməyib” cümləsində qışın girmədiyini, başlanmadığı ifadə olunur. Lakin maraqlı burasıdır ki, Quba dialektində çillə sözü yay fəslinə də aid edilir, onun müəyyən dövrünü bildirir. Məsələn “Yayın çilləsində...”. Burada quyruqdoğan ifadəsi də işlənir (2, s200).

Quyruq doğan ay. Yazıçı aşağıdakı cümlədə işlətmişdir: Köçəri dili ilə deyilsə, “quyruq doğub” (II c., s.68). H.Mirzəyev yazır ki, quyruqdoğan ay (quyruk döğən ay) – Avqustun ikinci yarısı. Ordubad rayonunun Nüsnüs kənd şivəsində “qurux doğan ay”, “yayın axır ayı” (6, s.279).

2) **Qohumluq münasibətini bildirən dialektizmlər.** S. Rəhimovun əsərlərinin dilində qohumluq münasibətini bildirən bir sıra sözlərə təsadüf olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

Dədə romanda ata mənasında işlənir: - Ata, qurban olum. ...qurban olum, dədə! [III c., s.120]. Bu söz Şamaxı, Bakı dialektlərində və Lənkəran şivəsində də ata mənasında işlənir [7, s.326]. Onu da qeyd edək ki, dədə sözü qədim Azərbaycan dilində “böyük, ulu, el ağsaqqalı” mənalarında işlənmişdir [4, s.270].

Yeznə əsərdə aşağıdakı cümlələrdə işlənmişdir: O biri tərəfdən də Göyçənin ata tərəfi Yarməmmədə kömək edər, - biz qoymarıq yeznəmiz korluq çəksin [IIc, s.29].

Yeznə-kürəkən. Bu sözə eyni mənada digər dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir [3, s.115]. Qubadlı şivələrində “bacının əri” mənasında işlənir (4, s.118).

M.Kaşğarının lüğətində **yezna** (7, 260). şəklində “böyük bacının əri” mənasında qeydə alınmış həmin termin L.A.Pokrovskayanın yazdığına görə, başlıca olaraq qırçaq tipli türk dillərində, qismən də başqa türk dillərində eyni mənada işlənir (8,s.64-65). **Yeznə** sözü qırğız dilində “jezde”, başqırd dilində “eznə” şəklində ifadə olunur.

Dadaş. Əsərdə Meşinovun dilində işlədilmiş bu söz dosta müraciət mənasındadır: - Axı, nə bərədə, dadaş? – deyər Meşinov dostuna tərəf əyildi [I c., s.87]. Bu söz Ağdam, Göyçay, Qusar, Lənkəran, Ordubad, Şamaxı, Yardımlı, Zəngilan şivələrində 3 mənada işlənir:

1. Ata (Zəngilan) – Bizdə dədə də derix, dadaş da derix; 2. Böyük qardaş (Ordubad); 3. Dayı (Yardımlı) [3, s.116]. Göründüyü kimi, bu söz S.Rəhimovun əsərlərində şivələrimizdən fərqli mənada işlənmişdir.

Günü. “Kişinin ikinci arvadına verilən ad” mənasında olan bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir: Mənsub hansı ağzı sulandırmayıb, hansı müavini sədrinə günü eləməyib [II c., s.106]. Mətdənən anlaşılır ki, bu söz “rəqib” mənasında işlənmişdir. Türk dillərində günü sözünə qırğız dilində günü, qazax dilində gündeş, başqırd dilində köndəş formalarında rast gəlinir [4, s.271].

Bəbə. “Körpə uşaq, çağa” mənasında bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir; Təzədən yüz yaşına dönüb **bəbə** olamyacaq ki? [II, s.297]. Bakı dialektində **bebə** fonetik variantında təsadüf olunur: Mən belə görürəm ki, məni qorxıdırsan [3, s.39]. Gəncə, Füzuli, Kürdəmir, Qazax, Masallı, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şəki dialekt və şivələrində bu söz 2 mənada işlənir: 1. körpə uşaq, çağa. – Sən də bəbəsən (Füzuli); - Onun bəbəsi yaman göyçəkdi (Kürdəmir); - Gözünüz aydın, eşitdim sizə təzə bir bəbə gəlir (Oğuz); 2. gəlincik (Gəncə). – A qızım, ala sa bir yaxşı bəbə almışam [3, s.41].

Qağa. Əsərdə “...iştahsız nə aparar, Qəşəm qağa?” [I c., s.241] cümləsində işlədilən bu sözün dialekt və şivələrdə müxtəlif mənaları mövcuddur. Bu söz Qazax dialektində, Tovuz, Ağdam, Şirvan, Əli Bayramlı şivələrində **qağa**, Füzuli, Oğuz rayonu şivələrində **qa** formasındadır və bu söz “ata, böyük qardaş” mənalarında işlənir. Dərələyəz mahalında “ata” mənasında ağa sözü də işlənir. Dərələyəzin Qovuşaq kəndində bəzi evlərdə uşaqlar atalarına ata//atta deyirlər. Quba dialektində bu sözə “aba” formasında rast gəlinir [2, s.270]. Qubadlı şivələrində ataya, əmiyə, dayıya, əmoğluya, dayoğluya, biboğluya, mamoğluya “qağa” – deyər müraciət edirlər (4, s.118).

3) **Yemək adlarından ibarət dialektizmlər.** İnsanlar yarandığı gündən onları ilk növbədə yemək-içmək, öz tələbatlarını ödəmək üçün qida məhsulları əldə etmək məsələsi düşündürmüşdür. Çünki yemək insanların yaşaması üçün ən vacib faktorlardan biri olmuş və bunsuz insan cəmiyyətinin indiki inkişaf səviyyəsinə gəlib çatması, maddi nemətlər istehsal etməsi qeyri-mümkün olardı. Elə buna görə də demək olar ki, qida məhsullarının əldə edilməsi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Yemək adlarının tədqiqi xalqın tarixi, adət və ənənəsi, məişəti, keçmiş yaşayış tərzini haqqında geniş və dolğun material verir. Bu mənada S.Rəhimovun yemək adları ilə bağlı əsərlərində işlətdiyi dialektizmlərin tədqiqi olduqca vacibdir. Yazıçı yemək adları

ilə bağlı aşağıdakı dialektlərdən istifadə etmişdir: qovurğa, fətir, ağartı, kömbə, hoppa, əppək, xamraşı, xəşil, qurut, saçarası, şoq, şilə, cad və s.

Şilə. Bəzi bölgələrdə bu xörək adına "şiləşi" da deyirlər. Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda yarmadan hazırlanmış xörək "şiləşi" adlanır (3, s.469). Qarabağ bölgəsində şilə xörəyi düyüdən hazırlanır. S.Rəhimov da "Üzsüz qonaq" hekayəsində bu mənada işlətmişdir: Bir balaca düyülü olsa bəd olmaz! – Yanı şilə? (8 c., 55).

Şirə. Dialektoloji lüğətlərdə "çay qırağında qumluqdan süzülüb çıxan duru su" (Zəngilan) mənasında izah edilir (2, s.469). Yazıçı "Üzsüz qonaq" hekayəsində bu sözü tamamilə başqa mənada işlətmişdir. "-Bal" mənasında. Aşağıdakı cümlədə "şirə" sözü "bal" sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. "-Bilmirəm bizdə də heç bir şirə varmı? – deyər Ocaqqulu arvadının üzünə baxdı. – Ay arvad, o küpənin dibində o palıd balından bir xəşillik varmı? (8 c., s.56).

Cad. Yazıçının hekayələrində (8 c., s.136) işlənən bu dialektizmin mənası "darı çörəyi" (4, s.117) mənasındadır. Qubadlı şivələrində müşahidə edilən termin səciyyəli sözdür (4, s.117).

Qovurqa. Əsərdə ... – məktəb qovurqadır məgər cibinə tökəsən? [II c., s.82] cümləsində işlədilmişdir. Bəzi bölgələrdə bahar bayramında sacın içərisində buğda qovururlar. Cəbrayıl şivəsində qovurğa sözü işləkdir. Buğdanı sajin üstə qovururlar. olur qovurqa.

Fətir. Əsərdə "... ağartısız uşaqlarımız dolanmaz" cümləsində işlədilmiş bu sözün mənası "inəkdən, qoyundan, camışdan, keçidən alınan süd və qatıq məhsulları" deməkdir. Lüğətlərdə Ağdam şivəsində işləndiyi göstərilir (3, s.18).

Kömbə. Əsərdə "... hazırcə kömbə tapanlar haradan başa düşər ki, hansı şey haradadır [II c., s.199] cümləsində işlədilmiş bu sözün mənası "yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək növü" (Qazax) deməkdir [11, s.253].

Horra. Əsərdə "... baxanda işləyə elə bil horradır axır..." [II c., s.442] cümləsində işlədilmişdir. Cəlilabad şivəsində balqabaqdan hazırlanır duru xörək adıdır [3, s.228]. Xanlar və Tovuz rayonlarında tərkibində yağı az olan və ya yaxşı qaynadılmayan ayrandan əmələ gələn pis keyfiyyətli sora deyirlər [1, s.227]

Əppək sözü yazıçının hekayələrində "çörək" mənasında işlənmişdir: "Həm əppəklərini yeyib, sularını içib, allaha şükür edib, sonra da yığılıb yatırdılar (8 c., s.138). "Azərbaycan dialektoloji lüğəti"ndə bu sözün 2 mənası göstərilir: Ağdam, Bolnisi, Gədəbəy, Göranboy, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəki, Tovuz, Yevlax dialekt şivələrində "çörək", Zəngilan şivəsində isə "aşığın hamar tərəfi" mənalarında qeydə alınmışdır (3, s.174-175).

Xamralı. Yazıçının "Üzsüz qonaq" hekayəsində "Şordan, şoqdan, caddan, xamralıdan-zaddan..." cümləsində işlətdiyi bu dialekt sözünün mənası "sacda bişirilən çörək" (6, s.219) mənasındadır.

Xəşil. Bu sözə dialekt və şivələrimizdə "xəşil-xaşıl-xasıl" formalarında "xəmir xörəyi" mənasında rast gəlirik (6, s.219). Yazıçı bu dialektizmi eyni mənada "Üzsüz qonaq" hekayəsində işlədir: "Vallah, bir xəşil olsa heç bəd olmaz" (8 c., s.56).

Qurut. Bu sözə yazıçının "Küp qarısı" hekayəsində 9 dəfə rast gəlirik. Hekayədə "... qarı gözlərini qurut kimi ağardı" (8 c., s.125) cümləsində "qurudulmuş, dəyirmişəkilli süzmə" mənasında işlədilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Qazax, Şahbuz, Ordubad dialekt və şivələrində də eyni mənada işlədilir.

4) **Geyim adları ilə bağlı dialektizmlər.** S.Rəhimov əsərlərində geyim adları ilə bağlı maraqlı dialekt sözləri işlədilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Laçın sözü əsərdə "ev ayaqqabısı" mənasındadır: O, boz şinelinə bürünmüş, cod qəzilli ayaqlarına yastıdaban lançın keçirmişdi [I c., s.248]. Bu sözə Ağsu, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Sabirabad, Şəki dialekt və şivələrində lapçın şəklinə təsadüf edilir (3, s.284). Lapçın sözünə eyni şəkildə Ağsu, Qafan, Lənkəran, Sabirabad, Şahbuz, Şamaxı dialekt və şivələrində [3, s.256] rast gəlinir: Lapçını – Lapçını gəti! (Qafan); - Xeyrənsə lapçını itirib (Sabirabad); -Başmaqçıyə üç cüt lapçın tapşırdım (Şamaxı) [3, s.356]

Arxalıq sözü “Üzsüz qonaq” hekayəsində “yaxası düymələnən, uzun əmək paltar” mənasındadır. Bu sözə Bakı, Şəki, Qazax, Gəncə, Şuşa dialektlərində müşahidə olunur: - Koxa əlini döşünə atıb, möhürü arxalığının cibindən çıxarıb, İmamquluya tərəf tutdu (8 c., s.61).

Daqqa sözü “Üzsüz qonaq” hekayəsində “qaragül dərisindən papaq” mənasında işlənmişdir: - Yüzbaşıdan qalma göy mahud çuxasını geydi, **daqqa** divan papağını başına qoydu (8 c., s.72). Lüğətdə bu sözün dialekt və şivələrimizdə 4 mənada işləndiyi göstərilir: 1. neft, mazut və su qabı (Kürdəmir, Qazax, Şəmkir, Tovuz); 2. buğda, arpa saxlamaq üçün taxtadan, ağacdən hazırlanmış qab, boçka (Gəncə, Qax, Şəki); 3. lovğa, ədəbaz (Bərdə, Hamamlı, Qazax, Yevlax) (3, s.117-118).

Dizlik. Lüğətlərdə qeydə alınmayıb. “Dizə qədər uzanan corab” mənasındadır. Bəxti ömründə heç bir **dizlik** geyməzdi (8 c., s.166).

Qılıcı. Bu söz də lüğətlərdə qeydə alınmayıb. Mənası “qılınc kimi düz şalvar” deməkdir: Arvadına yer saldırdı, özü də tüklü **qılıcı** şalvarda yerə girdi (8 c., s.166).

Patava “corabın üstündən ayağa bükülən yun parça” mənasında “Malyeməz” hekayəsində işlənmişdir: -Bəxtinin çarıq-**paltavas**ı islandı. Bu dialektizm lüğətlərdə qeydə alınmayıb.

Bafta sözü dialektoloji lüğətdə 2 mənada qeydə alınmışdır: 1. əlvan parçadan tikilən haşiyə (Qazax); 2. zərli parça adı (Hamamlı) [3, s.27]. Bu söz əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir: Göyçək üst tumanının ayağına enli qara **bafta** tutardı [II c., s.29].

Yaşmaq sözü əsərdə “qadınların ağzını, burnunun və üzünün bir tərəfini gizlətmək üçün başlarına saldıqları yaylıq, örtüyün bir hissəsi, örtük” mənasındadır: Qara kalağayısını başına atdı, üzünə xırda yaşmaq tutdu [I c., s.304]. Bu söz Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində “yemşək//yaşmaq” formasındadır [3, s.188]

Qırdıma sözü əsərdə “gödək” mənasındadır: - Öyrənərəm, öyrənərəm, ay Xanım bacı öyrənərəm, -deyə qırdıma tuman Gülöymə fır-fıra kimi fırlanırdı [I c., s.69]. Bu söz Cəbrayıl şivəsində “gödək” mənasında işlənir. –Sumuzar bir qızdırma don tikif [3, s.330]

Botin sözü əsərdə “qısa böğazlı və ya boğazsız ayaqqabı” mənasındadır: Qulam müəllim botinlərinin dabanları əyilmiş bu uşaqlara daim belə baxırdı [III c., s.15]. Bu da fransız dilinə məxsus söz olub, ədəbi dilimizdən şivə və dialekt kimi yayılmışdır

Qanavuz sözü əsərdə “parça növü” mənasındadır. Lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. Yazıçı aşağıdakı cümlədə işlətməmişdir: O, ağ köynəyi üstündən qırmızı qanavuzdan enliqol köynək, onun da üstündən döşü açıq, qolu qırçımlı arxalıq geyib, gümüş kəmər bağladı [II c., s.129].

Beləliklə, dialekt keyfiyyətləri yazıçılara öz qəhrəmanlarının həyatını, məişətini və görünüşünü daha realistik təsvir etməkdə kömək edir. Məhz buna görə etnoqrafik və leksik dialektizmlərdən geniş istifadə edilir.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrinin leksik tutumu zəngin və müxtəlifdir. Məqalədə yazıçının “Saçlı” romanının və hekayələrinin dilindəki etnoqrafik dialektizmlər ilk dəfə olaraq elmi nəticəsini əldə etmişdir və ədəbi dildə Azərbaycan dilinin dialektləri arasında müqayisələr aparılmışdır.

Araşdırmada nəzəri olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında S.Rəhimovun rolu, mövqeyi, canlı danışmaq dilinin ədəbi dilə təsiri və belə sənətkarların xidməti, ədəbi dil normalarının formalaşmasında yazıçının fərdi yaradıcılığının əhəmiyyəti sübut edilmişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə bədii əsərlərdə işlənən dialektizmlərin mövqeyindən bəhs edilir və onların üslubi imkanları göstərilir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən dialektlərin tədrisində köməkçi vasitə kimi istifadə etmək olar. Bundan əlavə məqalədə göstərilən dialektizmlər dialektoloji lüğətlərin tərtibi üçün mənbə hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: 1999, 568 s.
2. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar, 2006, 203 s.

3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyət problemləri. Bakı: Elm, 2008, 230 s.
4. Mirzəyev H. Dərləyöz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 360 s.
5. Древнетюркский словарь, Л.: Наука, 1969, с. 677

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ДИАЛЕКТИЗМОВ В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ (на основе романа С.Рагимова «Сачлы»)

Гахраманова Ч.М.

Ключевые слова: *диалектизм, семантика, этнографии, литературный язык*

В статье рассматривается словарный состав произведений С. Рагимова. В них автор широко использует лексические и этнографические диалектизмы. Дана классификация этнографических диалектизмов по лексико-семантическому значению исследователя С.Эфендиевой. Следуя этой классификации, автор статьи приводит подробные примеры из произведений С.Рагимова. Отмечается, что диалектизмы в художественной литературе используются для того, чтобы передать особенности местного колорита, жизнь, быт героев или как средство речевой характеристики персонажей.

SUMMARY

THE DIALECTICISM'S SITE AND POSITION IN THE LITERARY WORKS LANGUAGE

Qahramanova Ch.M.

Key words: *dialectism, semantics, ethnography, literary language*

Ethnographical dialecticisms in the vocabulary structure of S. Rachimov's works show the tracks of the historical times. Dialectical qualities of the literary works help their authors describing the life, the way of life and appearance of the heroes more realistic. Just therefore, in the realistic works are widely used the ethnographical and lexical dialecticisms.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	25.04.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 808.5

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜNDƏ VURĞU

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru**Açar sözlər: fonetika, orfoepiya, tələffüz, fonosemantika, vurğu*

İnkişaf etmiş bir ölkədə insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolundan respublikamızın iqtisadi, ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində geniş istifadə olunur. Elm və texnikanın sürətli inkişafı, çoxsaylı radio və televiziya kanallarının meydana gəlməsi şifahi ədəbi dilin imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Qəzet və jurnalların sayca üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, radio və televiziyanın (xüsusilə televiziyanın) əhatə dairəsi, auditoriyası daha genişdir. Məhz buna görə də ədəbi dilimizin başqa normaları kimi, tələffüz normalarını da müəyyənləşdirmək və onları qorumaq nitq mədəniyyəti baxımından aktual məsələ kimi qarşıda durur.

Respublikamızda orfoepiya məsələlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə keçən əsrin 40-cı illərindən başlanmışdır. Keçən dövr ərzində dilimizin orfoepiyasına dair dəyərli əsərlər yazılmış, dissertasiya müdafiə edilmiş, orfoepiya lüğəti tərtib edilərək çap edilmiş, nəhayət, dilimizin orfoepik qaydaları yaradılmışdır. Akademik M.Şirəliyev dilimizin orfoepiya məsələsinin çox aktual məna kəsb etməsindən bəhs edərək yazırdı: “Mədəniyyətimizin inkişafı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, artıq orfoepiya qaydalarını vermək günün vacib məsələlərindən biri olmuşdur.” [5, 15]

Şifahi ədəbi dilin ən çox işlənən sahələrindən biri şifahi kütləvi informasiya vaistələridir. Kütləvi informasiya vaistələrində (əsasən, televiziya və radioda) informasiyaların, mətləblərin çatdırılmasında şifahi dil normalarına əməl olunması şəxsizdir. Televiziyada və radioda müxtəlif elm və istehsal sahələrinə aid daha çox ayrı-ayrı əcnəbi mənşəli söz və terminlərin tələffüzündə bir çox çətinliklər onlarda vurğunun düzgün deyilib-deyilməməsi ilə də bağlıdır. Bəllidir ki, dillərin milli təbiətini əks etdirən hadisələrdən biri də vurğudur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin sözlərini də fonetik cəhətdən formalaşdırən sözlərimizdə vurğu sonuncu heca üzərinə düşür. [6, 3, 4]

Vurğu dildə fonosemantik əhəmiyyət kəsb edən və səs qurğusuna daxil olan, informativlik yükü ilə müəyyənləşən vahiddir. Onu da qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində vurğu, avazlanma (intonasiya), durğu işarələri mühüm rol oynayır və bunlar fonosemantik əlamətlər kimi çıxış edir. Ancaq tarixən fonosemantik əlamətlər sırasında ton, zil, bəm və s. kimi tələffüz çalarlarının da xüsusi rolu olmuşdur. Təbii ki, dil inkişaf etdikcə, onun qrammatik quruluşu zənginləşdikcə fonosemantik əlamətlər də cilalanmış, müəyyən qaydaya, sistemə düşmüşdür. Hazırda fonosemantik elementlər sırasında vurğunun, avazlanmanın (intonasiyanın), səs durğusunun (durğu işarələrinin) rolu göz qabağındadır. Xüsusilə, müasir Azərbaycan dilində vurğu, avazlanma (intonasiya), durğu işarələri fonosemantik elementlər kimi mövcuddur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, birhəcalı dillərdə fonosemantik elementlərin rolu daha böyükdür. Məsələn, cənub-şərqi Asiya dillərindən olan tibet, koreya, yapon, çin dillərində fonosemantik elementlərin rolu əvəzsizdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dilimizdəki omonimləşmə, yəni omonim sözlər fonosemantik elementlərin sırasına daxildir. Omonimləşmə türk dillərinin əski çağlarında daha güclü olmuş, yəni omonim sözlərin sayı üstünlük təşkil etmişdir. Omonimləşmə dildə ağırlıq yaratdığına görə getdikcə omonim sözlərin sayı azalmışdır. Odur ki, omonimləşmə

fonosemantikanın əlaməti kimi dilimizdə qorunub saxlanmışdır. Bir sözlə, omonimləşmə, omonim sözlər birhocalı dillərdə indi də mövcuddur. Birhocalı (kök quruluşlu, amorf) dillərdə omonimləşmə, vurğu fonosemantikanın ilk əlamətləri kimi indi də özünü göstərir. Bir qisim omonim sözlərdə vurğunun məna fərqi yaratması sübut edir ki, vurğu ilə omonimləşmə prosesi arasındakı əlaqənin tarixi kökləri qədimdir. Məsələn, alma (isim) – alma (feil), vurma (isim) – vurma (feil), alın (isim) – alın (feil), gəlin (isim) – gəlin (feil)

Cümlədəki sözlərdən, sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən daha güclü deyilməsinə vurğu deyilir. Bu tərifdən də görünür ki, vurğunun hüdudu söz və hecadır. Belə ki, sözlərdəki hecalardan, cümlədəki sözlərdən biri digərinə nisbətən aydın, səlis və güclü tələffüz olunur. Bu da nitqin məzmun, məna çalarlığına xidmət edir. Həm də bu zaman nitq prosesi dalğalı axına bənzəyir. Vurğu, onun xarakteri, növləri ilə bağlı tədqiqatlar az olmamışdır. Məsələn, M.Kazımbəy vurğunun əhəmiyyətindən, vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilərdən bəhs etmişdir. N.Aşmarin Azərbaycan dilində vurğunu Nuxa (Şəki) şivəsinə aid topladığı dil faktları əsasında izah etmişdir. O, Azərbaycan dilində vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməsi və bəzi alınma sözlərdə vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməməsi məsələsinə diqqət yetirmişdir. Vurğudan S.Mayzel də bəhs etmişdir. S.Mayzel türk dillərində vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməsinə qeyd etməklə yanaşı, istisna halları da, yəni son hecasının üzərində vurğu olmayan dil faktlarını da (alınma sözləri) nəzərdən keçirmişdir. Vurğudan xüsusi olaraq bəhs edənlərdən biri də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə vurğusu son hecaya düşən və vurğusu son hecaya düşməyən sözlərdən, o cümlədən Azərbaycan dilində vurğu qəbul edən və qəbul etməyən şəkilçilərdən, vurğunun növlərindən xüsusi olaraq bəhs etmişdir. Bundan başqa, B.Çobanzadə və F.Ağazadə, S.Cəfərov mürəkkəb sözlərdə vurğu, M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqlənməsində vurğunun rolu, A.Axundov vurğunun növləri, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, təyini söz birləşmələrində vurğu, A.Bəşirova təyini söz birləşmələrində vurğu məsələlərinə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr etmişlər. Vurğu türk dillərində də tədqiq olunmuşdur. Məsələn, A.N.Kononov mürəkkəb isimlərdə vurğunu, M.Resenin mürəkkəb söz və söz birləşmələrində vurğunu, E.N.Nəcib söz birləşmələrində vurğunu, N.K.Dmitriyev və digərləri sözlərdə vurğunu tədqiq etmişlər. Vurğunun akustik təbiəti həm də onun xüsusiyyətləri kimi özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

Birincisi, Azərbaycan dilində vurğunun akustik təbiəti vurğulu hecadakı saitin kəmiyyətə uzun olması ilə bağlıdır. Belə ki, vurğulu hecadakı saitin kəmiyyəti vurğusuz hecadakı saitin kəmiyyətindən uzun olur. Sözdəki hecalar üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri də təsdiq edir ki, sözlərdəki vurğulu saitin uzunluğu əsas rol oynayır. Vurğusu ikinci hecada olan ikihocalı sözlərdə “vurğulu saitin uzunluğu vurğusuz saitin uzunluğundan orta hesabla 0,5-0,4 dəfə çoxdur”. (3. 161)

Deməli, Azərbaycan dilində vurğunun akustik təbiətindən biri onun mövcud olduğu hecadakı saitin kəmiyyətə uzun olmasıdır.

İkincisi, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiəti saitin səs tonu ilə bağlı olur. Belə ki, vurğulu hecadakı saitin səs tonu vurğusuz hecadakı saitin səs tonundan yüksək olur. Yəni də bu sahədə aparılmış təcrübə işlərin nəticələri göstərir ki, “... vurğulu saitin əsas sən tonu 160-225, vurğusuz saitin əsas səs tonu isə 100-180 hers təşkil edir” (3.162)

Deməli, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiətindən biri də onun mövcud olduğu hecadakı saitin səs tonunun yüksək olmasıdır.

Üçüncüsü, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiəti vurğulu hecadakı saitin intensivliyinin daha qüvvətli olması ilə fərqlənir. Belə ki, vurğulu hecadakı saitin intensivliyi vurğusuz hecadakı saitin intensivliyindən daha qüvvətli olur.

Deməli, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiətindən biri də onun mövcud olduğu hecadakı saitin intensivliyindən daha qüvvətli olmasıdır.

Hər bir dilin fonetik sistemində vurğu mühüm yer tutur. Sait və samit fonemlər kimi, vurğu da sözləri fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, a'lma -alma', dondurma' - dondu'rma, gə'lin-gəlin' və s. Vurğu ədəbi tələffüz üçün əsasdır. Heca vurğusu sahəsində olan əsas səhvlər, demək olar ki, yalnız alınma sözlərin deyilişində özünü göstərir. Bu səhvlərin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Fikrimizcə bu, hər şeydən əvvəl, psixoloji səbəbdən irəli gəlir. Bəllidir ki, Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq, sözün və ya söz formasının son hecasına düşür. Bununla bağlı olaraq, başqa dillərdən, xüsusilə Avropa dillərindən alınma sözləri, sanki öz sözlərimiz kimi vurğulayıb tələffüz edirik. Məsələn, relye'f - re'lyef, ya'rmarka - yarma'rka, ka'fedra - kafe'dra, allergiya' - alle'rgiya, İngi'ltərə - İngiltə'rə.

Dünya dilləri içərisində alınmalarsız, yalnız öz sözlərindən ibarət olan bir dil təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. P.L. Çernix doğru olaraq göstərir ki, “Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa bir dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun”. [8. 16] L.P.Krısın belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsi üçün əsas şərait ikidillilikdir. İkidillilik şəraitində əcnəbi söz əvvəlcə danışmaq dilində işlənməyə başlayır, sonra ümumxalq dilinin bütün sahələrinə keçir. [7, 17]

Beləliklə, əcnəbi sözlər, hər şeydən əvvəl, danışmaq dilində işlənir və dildə yaşamaq hüququ qazanır, deməli, dilin lüğət tərkibinə daxil olur. İlk dəfə nitqdə işlənən bu sözlər dilimizin fonetik – qrammatik qayda-qanunlarına tabe edilir, yəni alınan sözü dil mənimsəyir. Ona görə də alınma sözlərin düzgün tələffüz qaydalarının – orfoepik norma və prinsiplərin yaradılması bütünlükdə dilin özü, habelə yazı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözün tələffüzünə şüurlu münasibət düzgün yazıya yiyələnməyin zəruri şərtlərindəndir. Bəzi alınma leksik vahidlər mənbə dildəki vurğularını saxlayır : dire'ktor, do'ktor, no'rma, o'pera, fe'rma, tempera'ment və s. Müəyyən qrup sözlər də var ki, Azərbaycan dilinin fonetik təbiətinə tam uyğunlaşdığı üçün alındığı dildəki vurğularının yerini dəyişir, vurğu son heca üzərinə keçir: bomba', vanna', tabo'r, yubka', kofta', pipetka', plynka', sosiska', bundesta'q, budka' və s. Dilimizdə həmçinin müəyyən fonetik şəraitə görə morfoloji məqam, eləcə də məna təsiri ilə vurğusu son hecada deyilən əsl Azərbaycan sözləri də vardır. Məsələn ; a'ncaq, ba'yaq, dü'nən, ya'lnız, ye'nə və s.

Sözlərin vurğularının düzgün deyilməməsi bəzən sözlərin mənasının yaxşı dərk olunmamasından irəli gəlir. Məsələn rus dilində -oviç şəkilçisi yerinə görə həm ata adını, həm də soyadı bildirir. Birinci halda şəkilçi tamam vurğusuz deyilir, ikinci halda isə vurğu şəkilçinin birinci hecası üzərinə düşür: Serafi'moviç - Serafimo'viç, Ada'moviç - Adamo'viç və s. Bəzən həyəcanlı vurğu ilə deyilən sözlərdə heca vurğusu, adətən, öz həqiqi yerini dəyişir. Məsələn, Va'qif! Ey sərvərim, ey facidarım ifadəsində həmin sözdə vurğu sonuncudan birinci hecaya düşür. Vurğu intonasiya ilə müşayiət edilən sözün, söz birləşməsinin və cümlənin informativliyinə təsir göstərən ekstroliqvisitik göstəricilərdən biridir. Dil vahidlərinin kommunikasiyasında vurğu ilə məna bir – birini tamamlayan amillər kimi qrammatik quruluşa da təsir göstərir.

İstər fonetik tərkibi eyni olan bəzi oxşar vahidləri mənacə bir-birindən fərqləndirmək və ya cümlənin hər hansı bir üzvünü məntiqi cəhətdən nəzərə çarpdırmaq, istərsə də müəyyən emosional incəlikləri vermək üçün vurğunun müxtəlif növlərindən istifadə olunur.

Elmi yeniliyi: Vurğu aktual dilçilik problemlərindən biridir. Məqalədə vurğu mühüm prosodik vasitə kimi tədqiq edilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən fonetika kursunun tədrisində, vurğu ilə bağlı tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
2. Bəşirova. A. Azərbaycan dilində vurğu. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 112 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. B.: Elm, 2007, 280 s.
4. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1985, 112 s.
5. Şirəliyev M. Dil mədəniyyəti məsələlərimiz. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1969, s.9
6. Vurğu lüğəti, Bakı: Elm, 1993, 84 s.
7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.: Наука, 1968, 320 с.
8. Черных П. Л. Об основном словарном фонде языка. Вопросы языкознания. М.: Наука, 1952, 139 с.

РЕЗЮМЕ

УДАРЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗНОШЕНИИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: *фонетика, орфоэпия, произношение, ударение, фоносемантика.*

В статье рассмотрены место и роль ударения в азербайджанском литературном языке. Особое внимание уделено анализу некоторых фактов, связанных с произношением ударения в заимствованных словах.

SUMMARY

STRESS IN AZERBAIJAN LITERARY PRONUNCIATION

Eminli B.I.

Key words: *phonetics, orthoepy, pronunciation, stress, phonosemantics.*

The role and place of the stress in Azerbaijan literary language was looked through in the article. Special attention was given to analyzing of some facts related with correct pronunciation of word stress in borrowing words.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	15.01.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 81-25

**MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MÜASİR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏYƏN HƏRB VƏ TİTULLA BAĞLI
ETNOQRAFİK SÖZLƏR**

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.ü.f.d., müəllim

e-mail: nemetibayev@gmail.com

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü-lüğat-it-türk, etnoqrafik sözlər, hərbi, titul

Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki etnoqrafik sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə işlənmir. Ədəbi dilimizdə öz işləkliyi itirmiş sözlərə dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmək mümkün deyildir. Ədəbi dilimizdə işlənməyən etnoqrafik sözlər müxtəlif sahələrlə bağlıdır. Məqalədə hərbi və titulla bağlı olan etnoqrafik sözləri nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikası müəyyən dərəcədə öyrənilsə də [1], bu sahəyə aid üçdillilik lüğət olsa da [2], hələ də əsaslı elmi araşdırmaya ehtiyac duyulur. Dilin lüğət tərkibini araşdırmaq, o cümlədən hərbi leksikanın tarixi inkişafını izləmək, onun həcmi və keyfiyyətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Belə olmazsa, onda hərbi leksikanın semantik baxımdan keyfiyyət dəyişikliyinə uğramasını, işləkliyi və funksional xidmətini üzə çıxarmaq çox çətin olar.

Hərbi leksika türk xalqlarına məxsus yazılı abidələrdə kifayət qədər işlənsə də, onların sistemləşdirilməsinə, izahına, araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Türk xalqlarında hərbi sahəsi tarixən o qədər güclü olmuşdur ki, hətta bu sahəyə aid terminlər digər dillərə də təsir göstərmiş, həmin dillərin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, N.A.Baskakov “İqor polku haqqında dastan”da türk mənşəli sözlərdən bəhs edərkən türk mənşəli hərbi terminlərin də bu dastanda olduğunu qeyd etmişdir [3, 42]: *tarxan, suvar, boqatur, alptarxan, xazartarxan* və s.

M.Kaşğarinin “Divan”ındakı hərbi leksikanın türk xalqlarının hərbi tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rolu vardır. Bu mənada “Divan”dakı hərbi leksikanı nəzərdən keçirək.

İm – komandirin əsgərlərə dediyi bəlgə, parol. Bu silah, quş adı və ya bir söz ola bilər. Bu məsələdə də işlənilir: “İm bilsə, ər ölməs” – bəlgə bilən ər ölməz [4, c.1, 112].

Bu söz “işarə” mənasında *him* kimi Azərbaycan dilində işlənilir: *him etmək, him-cim eləmək, himləşmək*.

B.Xəlilov bu söz barəsində yazır: “... *im* sözü Azərbaycan dilindəki *him-cim* sözü ilə eynidir. Məs.: “*Him – cim* bilmir” cümləsindəki *him-cim* sözü “işarə, bəlgə” mənasındadır. *Him-cim* sözündəki *h* samiti (*h~c*) sonradan *im* sözünün əvvəlinə artırılmışdır” [5, 41].

Uruş – vuruş, savaş [4, c.1, 131].

Aşuk – dəmir başlıq, dəbilqə [4, c.1, 136].

Ulun – ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox [4, c.1, 145].

Oktam – “bir oktam yer”-bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi [4, c.1, 169].

Əkdü – qılınc qını və buna bənzər şeyləri oymaq üçün işlənen ucu əyri bıçaq [4, c.1, 183].

Akınçı – axınçı, gecə ikən düşməni basan əsgər [4, c.1, 190].

Alpağut – tək başına düşməne hücum edən igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan [4, c.1, 199].

Göründüyü kimi, bu söz “igid, qəhrəman” mənasında olan *alp* sözü kimi həm isim, həm sifət, həm də bir rütbə olaraq işlənməmişdir. *Alpağut* bir yüksək rütbə kimi qədim türkcədəki *tarxan* rütbəsinə bərabər olubdur. Bu rütbə kəşik, kuman, karaim ləhcələrində *alpaqut*, tobol ləhcəsində

alpaqıt, çığatay ləhcəsində **alpağıt** şəklində işlənmişdir. M.Kaşğaridə isə “təkbaşına düşməne hücum edən, igid, yenilməz güləşçi, bahadır, pəhləvan” mənalarındadır.

Amaçlıq, amaçlıq yer – atıcılıq üçün ayrılan yer [4, c.1, 206].

Akdı – “yağı akdı” – düşmən sel kimi axdı, hücumu keçdi [4, c.1, 220].

Əgirdi – “bəg kənd əgirdi” – bəy şəhəri mühasirəyə aldı [4, c.1, 229].

İçikti – “ər içikti” – adam döyüşdə təslim oldu və öz arzusu ilə düşmən tərəfində savaşa girdi [4, c.1, 240].

Tıl – düşməndən alınan əsir, dil [4, c.1, 348].

Görünür ki, bu əsir vasitəsilə düşmən tərəfin hərbi məlumatları öyrənilibdir.

Kaçut – savaş və qovğada igidlərin bir-biri ilə çarpışması [4, c.1, 363].

Kılıç – qılınc [4, c.1, 365].

Tokış – cəng, savaş [4, c.1, 371].

Kəriş – savaşda davam gətirmə [4, c.1, 373].

Tutuğ – girov [4, c.1, s.375].

Başak – ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq [4, c.1, 380].

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da **dəmrən/təmərən** kimi işlənmişdir: Sadağından toqsan oxın yerə dəkdi. Eki oxın **dəmrənin** çıxardı.

Azərbaycan dilində hal-hazırda **başaq** sözü buğda bitkisinin sünbül hissəsi, başlığı, ucluğu mənalarını bildirir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “biçmək, kəsmək” mənə anlamından yaranan **bıçaq** sözü ilə **başaq** sözü arasında əlaqə vardır. K.Musayev “biç, kəs” mənə anlamından törəyən sözlərdən bəhs edərkən **or** kökündən **oraq, orman** sözlərinin, **biç** kökündən isə **bıçaq, bıçqı** (mişar mənasında) sözlərinin yarandığını qeyd etmişdir [6, 306-334].

Çəriq – döyüş səfi, döyüş sırası [4, c.1, 389].

Bu söz **çeriq** şəklində “Mənzum oğuznamə”də “qoşun” mənasında işlənir. Məs.: [7, 22].

Atası Qara xan **çeriq** birlə bat,
Yetib kəldi kördi Oğuzqa mədəd.

Tərcüməsi:

Atası Qara xan **qoşun** çəkərək,
Gəlib gördü Oğuzqa yetişib kömək.

Bu söz bərsində B.Xəlilov yazır: “... yazılı mənbələrdə “qoşun, ordu” mənasında **çeriq** sözünün **çerig** variantı da olmuşdur. **Çerig** variantı “qoşun, ordu” mənasında **sü** sözü ilə paralel şəkildə işlənmişdir: **sü çerig // çerig sü** “qoşun, ordu” [5, 29].

Tolum – silah. Bu, bütün silahlara verilən ümumi addır. [4, c.1, 395]

Bügdə - xəncər [4, c.1, 415]

Tuğru – qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir [4, c.1, 417]

Karma – yağma, talan [4, c.1, s.426].

Tutğun – tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir [4, c.1, 428].

Kalkan – qalxan. Türk və Oğuz dillərinin birində [4, c.1, 432].

Kawşut – iki xanın ölkələrinin təhlükəsizliyi məqsədilə görüşərək barışmaları [4, c.1, 441].

Bulğak – düşmən gələndə xalq arasına düşən çaxnaşma, xaos [4, c.1, 454].

Yarıq – zirehə, qalxana verilən ümumi addır. Bir-birindən fərqləndirmək üçün zirehə “kübə yarıq”, dəmir qalxana “say yarıq” deyilir. [8, c.3, 22].

Yadağ – piyada [8, c.3, 32].

Sü – əsgər, qoşun. Bu şeirdə də işlənmişdir:

Sü kəldi yer yapa,
Karar, kar...
Kaçtı anqar Alp Aya,
Ufut bolup ol yaşar.

Yer üzünü basıb qoşun gəldi, atların dırnaqlarından qopan toz dağ təpələrini qapatdı. Alp Aya adlı adam qaçdı, yenildiyi üçün sıxılır, utandığından gizlənir. [8, c.3, 200-201].

Sünqüş – savaşa hücumə keçmə, süngü ilə vurma [8, c.3, 317].

Sünqü – süngü, mizraq, nizə [8, c.3, 319].

Yalınq, yalınq kılıç-qından çıxarılmış qılinc, sıyrılmış qılinc [8, c.3, 323].

Kalkanq – qalxan. Bu sözün “kalkan”şəkli də var. [8, c.3, 334].

Titullar cəmiyyətdə şəxsın ictimai mövqeyini bildirir. Bu səbəbdəndir ki, cəmiyyətdə titul sahibləri əsl adları ilə deyil, daha çox titulları ilə şöhrətlənmişlər. Qədim türklərdə şəxslər əsl ad və titulları ilə tanınmışlar. Məsələn, Gül Təkin, Bayındır xan, Dədə Qorqud, Burla Xatun, Selcan Xatun, Aruz Qoca və s.

Cəmiyyətdə ilk titul sözlər ailə səviyyəsində olmuşdur. Ona görə ki, cəmiyyət ailə - qəbilə - tayfa – xalq – millət ardıcılığı ilə inkişaf etmişdir. Bu barədə T.Hacıyev yazır: “... ata, baba, dədə, qoca, əmi, dayı, qardaş, oğul, kürəkən, ana, nənə, qarı, xala, bacı, gəlin kimi sözlər İlkin yaradılışında titul – rütbə anlayışları bildirmişdir. İndi bu sözlərdən birinin bir neçə mənə – ünvanı işlənməsi həmin qədim ictimai-sosioloji təyinatın izidir...” [9, 133].

Deməli, cəmiyyətdə titulların tarixi çox qədimdir. Tarixi çox qədim olan bu köməkçi ad kateqoriyasının araşdırılması birbaşa və dolayısı yolla həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta titullar türk xalqlarının məişətində o qədər dərin kök salmışdır ki, başqa dillərə də təsir göstərmiş, təsir göstərdiyi dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, A.Zahidi *xatun* titulu türk dillərində işlənen *qadın* sözündən düzəldiyini və bu sözün ərəb dilinə keçərək *qadın // kadın // katun // xatun* şəklinə düşdüyünü “şah arvadı” mənasında titul kimi işləndiyini qeyd etmişdir [10, 112]. Yaxud M.Adilov *xan, bəy, ağa* titullarının türk mənşəli olduğunu qeyd etmişdir [11, 11]. O, *ağa* titulu barəsində yazır: “ə//a ünsürünün *adam* mənası ən qədim türk sözlərindən olan “ağa” sözündə də özünü göstərir. “Ağ” qədim türk dillərində “böyük” mənasında işlənməmiş və deməli, *ağ-a* tərkibi böyük adam (sonralar danışan şəxsın özündən böyük ata, böyük qardaş, əmi və s.) mənasına malik olmuşdur” [11, 11].

Titullar, onların tədqiqat, leksik xüsusiyyətləri və s. barədə geniş tədqiqat işi aparılmışdır [12, 123-195]. Qeyd edək ki, titulları qoruyub saxlayan ən dəyərli qaynaqlardan biri yazılı abidələrdir. Bu mənada M.Kaşğarının lüğətində qeydə alınmış titullar xüsusilə maraq doğurur. Həmin titullar öz spesifikliyi ilə digər yazılı abidələrdəki titullardan fərqlənir. Odur ki, onları bir-bir nəzərdən keçirək.

Özük – qadınlara verilən bir ləqəb. Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına “altun özük” deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına “ərtini özük” deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyyə “ərdini” deyilir. Bu ləqəb çigil qadınlar üçün söylənir [4, c.1, 139].

Ayadı – ləqəb verdi. “Xan anqar ayağ ayadı” – xan ona ayama ləqəb verdi [4, c.1, 229].

Kurç – mətin və igid adamlara “kurç ərən” deyilir. İçi dolu və külçə şeylərə də belə deyilir [4, c.1, 352].

Tegit – “tegin” sözünün cəmidir. Lüğəvi mənası “kölə” deməkdir, sonra xaqan oğullarına unqun olmuşdur. Bu, qaydaya zidd bir cəmdir. “Ögə tegit” orta hallı adamların böyüklərinə, xaqan uşaqlarının kiçiklərinə verilən addır. Bu iki söz birləşdirilərək işlənilir [4, c.1, 362-363].

Çigil – türklərdən üç boyun adıdır. Birisi köçəri olub, Kuyasda yaşayır. İkincisi Tıraz yaxınlığında bir qəsəbədə yaşayır. Bunlara çigil deyilir [4, c.1, 392].

Tarım – təkinlərə və Əfrasiyab soyundan olan xatunlara və bunların böyük-kiçik bütün uşaqlarına verilən addır. Nə qədər böyük olursa-olsun, xaqaniyyə xanlarının övladlarından başqasına belə deyilə bilməz. “Altun Tarım” böyük xatunların (baş hərəm) ləqəbidir [4, c.1, 394-395].

At – ləqəb, ünvan. “Bəg anqar at berdi” = “bəy ona ünvan verdi”. [4, c.1, 146].

Tawğaç – böyük və əski tikililərin hamısına birdən “Tawğaç edhi” deyilir. Ərəblər də eyni qayadada öz əsərlərinə “ad qövminün əsərləri” deyirlər. Xanlar “Tawğaç” sözünü özlərinə ünvan

qəbul edərək “Tawğaç xan” adını daşıyırlar. Bu, ölkəsi böyük və qədim olan xan” deməkdir. [4, c.1, 443]

Bu titulların heç biri digər yazılı abidələrdə, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənməmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, digər dastanlarda da çoxlu sayda titullar işlənmişdir. Məsələn, “Koroğlu” dastanındakı titulları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onların heç biri (“Xan” ləqəbi istisna olmaqla) M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində işlənməmişdir. Görünür ki, bu, dövrün ictimai-siyasi xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Deyilənləri “Koroğlu” dastanındakı titulları müqayisəyə cəlb etməklə təsdiq etmək mümkündür [13, 17].

Ağa // aqa	Mirzə
Bəy // bay // Beg // Beq	Patışa
Banu	Paşa
Bəyim	Sərkər // Sərkər
Bəylərbəyi	Serkerde
Əfəndi	Sədrəzəm
Hunkar // Hünkar // Xünkar	Sərdar // Serdar
Xacə	Sultan // Soltan
Xan // Han	Tacırbaşı
Xanım // Hanım	Şah
Xoca	Vəliəhd
Xotkar	Vəzir // Vəzir

Elmi yeniliyi: Məqalə M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki hərbi və titulla bağlı etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda məqalədə bu sahələr üzrə ədəbi dilimizdə işlənməyən etnoqrafik sözlər öz əksini tapır. Etnoqrafik leksikanın zaman keçdikcə dəyişdiyi, inkişaf etdiyi dil faktları əsasında özünü göstərir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktiki baxımdan hərbi və idmanla bağlı etnoqrafik leksikanın əhəmiyyəti vardır. Məqalədəki etnoqrafik leksikaya aid sözlərdən etnoqrafik lüğətlərin tərtibində faydalanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Y.Ə. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1997, 125 s.
2. Salahov Z.Ə. İngiliscə-Azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 371 s.
3. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М.: Наука, 1985, 208 с.
4. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Xəlilov B.Ə. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2010, 350 s.
6. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно кыпчакская группа). М.: Наука, 1975, 360 с.
7. Mənzum oğuznamə / tərcümə edən İ.M.Osmanlı. Bakı: Ulu, İKF, 2005, 84 s.
8. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.125-136
10. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977, 146(2) s.
11. Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 440 s.
12. Verdiyeva Z.N. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, 228 s.
13. Ağabəyli S.S. “Koroğlu” dastanının onomastik sözlüyü. Bakı: BDU, 2011, 48 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С ВОЕННОЙ ТЕМОЙ И ТИТУЛАМИ ИЗ «ДИВАНИ ЛЮГАТ-ИТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШКАРИ НЕ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ.

İbaev N.A.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Дивани-люгат-ит-турк, этнографические слова, война, титул

В статье исследуются этнолексемы, использованные в связи с военной темой и титулами в «Дивани люгат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари, которые не встречаются в современном азербайджанском литературном языке. Здесь группируется и раскрывается смысловое значение таких этнолексем, как ашук, улун, октам, алпагут, тил, кяриш, бугде, ярк, связанных с военной тематикой и этнолексем озюк, аяды, курч, тарым, тавгач, чигил, связанных с титулами.

SUMMARY

ETHNOGRAPHIC WORDS RELATED WITH MILITARY AND RANK IN MAHMUD KASHGARY'S "DIVANI-LUGAT-IT-TURK" UNUSED IN MODERN AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE

İbayev N.A.

Key words: Makhmud Kashgari, Divani-lugat-it-turk, ethnographic words, war, title

A great number of ethnographic words in Mahmd Kashgary's "Divani-ligat-It-Turk" are not used in our literary language. It is impossible to come across the words in dialects and accents not used in the literary language. The ethnographic words unused in the literary language are related with different fields. The ethnographic words related with military and rank are analyzed in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	01.12.2015
	Son variant	01.06.2016

UOT 81'282.3

CƏNUBİ QAFQAZIN BƏZİ ORONİMLƏRİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**TAĞIYEVƏ RUHIYYƏ İSABALA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru***Açar sözlər:** *coğrafiya, toponim, oronim, xəritə, oykonim*

Məqalədə Cənubi Qafqaza aid 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunan hərbi-topoqrafik xəritədəki oronimlər – relyef adları sintaktik tədqiqata cəlb edilir. İsmi birləşmə və (Qırğız, Topdağ, Təpəqaya, Ağyazı və s.) feli birləşmə modellərində (Daşkəsən, Naltökən, Ağlağan, Nalbənd və s.) olan oronimlərin xüsusiyyətləri göstərilir.

Cənubi Qafqaz rus istilasına qədər, yəni 1828-1829-cu illərdə azərbaycanlıların toplu yaşadığı bir məkan olmuş, onların avtohton vətəninə çevrilmişdir. Lakin Rusiya-Osmanlı və Rusiya-İran müharibələri dövründə Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar dəfələrlə pərən-pərən olmuş, qeyri-müsəlman xalqları isə onların toplu yaşadığı yerlərə yerləşdirmişlər. Bununla da Cənubi Qafqazın etnik tərkibinin dəyişdirilməsinə başlanılmışdır.

Cənubi Qafqaz relyef cəhətdən çox qarışıq olduğu üçün zaman-zaman türk mənşəli adlar çoxalmış və relyef adlarının, bütövlükdə toponimlərin türk qatı əmələ gəlmişdir. Ərazinin köklü sahibi olmuş türksoylu xalqların etnokulturoloji mədəniyyətinin daşıyıcısı olan toponim, hidronim və oykonimlər azərbaycan – türk dili vasitəsilə torpağa həkk olunmuş salnamənin zərrəcikləridir. Lap əvvəllər car hökuməti, sonralar da bolşevik rəhbərlərinin dəstəyi ilə zaman-zaman ermənilər Qərbi Azərbaycanda, gürcülər isə Borçalı, Sığnaq, Axsqa və ona yaxın olan ərazilərdə türk mənşəli adlara qənim kəsilərək coğrafi obyektlərə (kənd, dağ, çay, silsilə, dərə, təpə və s.) uydurma adları vermiş, etnik mədəniyyətimizin izini itirməyə çalışmış və indi də cəhd edirlər. Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş çox böyük ənənəsi olan tarixi etnonimlərdən törənən etnotoponimlərə (Oğuz, Qıpçaq, Avşar, Qaraqoyunlu, Qayı, Bayandur, Bayat, Qanlı və s.) daha kəskin münasibət göstərmişlər. Onun nəticəsidir ki, indi Qərbi Azərbaycanda 1 nəfər də olsun nə azərbaycanlı qalmışdır, nə də bir toponim.

Bu baxımdan, 1903-cü ildə Qafqaz hərbi dairəsi tərəfindən çap olunmuş məxfi kartoqrafik xəritədəki adlara və onların mənşəyinə baxmaq kifayətdir ki, ərazinin qədim sakinlərinin kimlər olduğu sübut olunsun (4). Xəritədəki coğrafi adlardan tutarlı fakt ola bilməz. Bu adlar arxeoloji abidələrdən də qiymətlidir.

Bundan başqa, 1886-cı ildə quberniyalar üzrə siyahıya alınmanı əks etdirən məlumat kitabı (SVOD) da maraqlı mənbədir. 1891-ci ildə Tiflisdə çap olunan bu kitabda bütün qəzalar və kəndlər üzrə əhalinin və təsərrüfatın sayı, milli mənsubluğu göstərilir. Orada ailələr “tüstü” termini ilə qeyd edilir. Daha sonra Rus Coğrafiya cəmiyyətinin üzvü D.D.Paqirev tərəfindən hazırlanmış “Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi” sorğu adlı kitabı da tutarlı mənbədir. Bu kitab 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur. Orada coğrafi obyektin növü, yerləşdiyi ərazi, mütləq hündürlüyü, hər birinin yayılma arealı, paralelləri və s. göstərilir (5).

Mərhum ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və onun siyasi kursunu davam etdirən prezidentimiz İlham Əliyev cənabları mətbuat və televiziya dəfələrlə tədqiqatçılara tarixçi, dilçi, coğrafiyaçılara rus hərbi sənəd və xəritələrini əsas mənbə kimi xatırlatmış və bu sahədə köklü araşdırmaların aparılmasını məsləhət bilmişlər.

Budaq Budaqovun təbirincə desək, üç elmin qovşağında (dil, coğrafiya və tarix) yaranan toponimlərin tarixi araşdırılmasa, köksüz, yerləşdiyi ərazi lokalizə olunmazsa, yəni coğrafiyası bilinməzsə, yersiz, dili açıqlanmazsa, lal hesab olunur (2.126). Toponimlər dil vahidləri ilə işarələndiyi üçün onların fonetik, leksik, semantik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətlərinin türkoloji aspektdə öyrənilməsinin elmi-praktik, həm də azərbaycanşünaslıq üçün çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr edilən xəritədəki kartoqrafik adlara

nəzər yetirdikdə coğrafi obyektlərin bütün növlərinin işarələndiyini görürük. Bir daha bu adları biza yadigar qoyub gedən soylarımızla fəxr edirik.

Bu yazıda relyef adlarını tədqiqata cəlb etdiyimiz üçün daha çox həmin adlara müraciət etməyimiz təbiidir.

Xəritədə o dövr üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti olan, makro və mikroarelda işlənən, relyef adları (dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, qaya, yurd, daş, keçid, dərə və s.) daha çox diqqəti cəlb edir. Bakı, Gəncə, İrəvan, Tiflis, Qars quberniyalarının qəza və dairələrində, eləcə də ona yaxın olan ərazilər üzrə (24 qəza, 6 dairə) xəritədə qeyd olunmuş oronimləri – relyef adları müxtəlif növ ismi birləşmə və ya feli birləşmə modellərində nəzərə çarpır. Həmin oronimləri sintaktik quruluşuna görə belə təsnif etmək olar.

1. Birinci növ ismi birləşmə modelində

Dəlidağ (B.), Dəlidağ (Ağ), Dəlidağ (Cav.), Ağcala (B.), Əyriqar (B.), Üçtəpələr (Ağ.), Şiştəpə (Ağ.), Ağbaba (Ağ.), Örtülüdağ (Ağ.), Çobandağ (Sığ.), Əriktəpə (Sığ.), Tourtəpə (Sığ.), Tayadaş (Qar.), Şiştəpə (Qaz.), Soyuqbulaq (Qaz.), Ağbulaq (Tif.), Qaraköynək (Üç.), Qızılyar (Üç.), Topdağ (İr.), Qaraqaya (Dər.), Gözəldərə (Dər.), Qaraarxac (Göy.), Gəlinqaya (Cav.), Çamurrudağ (Zan.) Sıxyurd (Zən.), Sarıdağ (Nax.), Muradtəpə (Dər.), Qızılziyarət (Sür.) Qızılyoxuş (Cav.), Ağdaş (Ş.), Saraytəpə (Ş.), Qalatəpə (Ş.), Qırxqız (Ş.), Göytəpə (G.), Dəyirmantəpə (Ş.), Qaratəpə (C.), Çanaxtəpə (Ç.), Qaraquştəpə (C.), Xoruzludağ (C.), Göytəpə (Zən.), Qaladaş (Lən.), Qarauldaş (Lən.), Qoturdağ (Zaq.), Dikqaya (Sam.), Alacadağ (Ər.), Uğurludağ (Ər.), Seyidyurd (Sam.), Qaladərə (Sığ.), Babadağ (Sam.), Salbuzdağ (Sam.), Şahdağ (Sam.), Qızıldağ (Y.), Buğdatəpə. Taya Qaya (Ağ.) Çətindağ (B.), İlandağ (Al.) Başkeçid (B.), Ağyazı (Zaq.), Qarayazı (Q.)

Göründüyü kimi, təqdim olunan relyef adları iki komponentlidir. Komponentlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır. Birinci tərəfdəki sözlər əsasən rəng, miqdar, əlamət, keyfiyyət, və etnik mənşəli sözlərdən, ikinci tərəfi isə bütün türk ellərində bir sistem kimi mövcud olan coğrafi terminlərdən (dağ, təpə, daş, qaya, dərə, qazi, yoxuş, oyuq, yurd və s.) ibarətdir. Relyef adlarının qəzalar üzrə təkrarlanması onların eyni düşüncə əsasında yaranmasını sübut edir (4).

Kənd adlarında olduğu kimi, relyef adlarında da coğrafi obyektləri fərqləndirən fərqləndirici sözlər (böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, gədə və s.) işlədilmişdir. Məsələn, Böyük Ağdağ, Kiçik Ağdağ (Y) Böyük Maymaq, Gədə Maymaq (Pəm.), Böyük Abul, Kiçik Abul (Ax.)

2. İkinci növ ismi birləşmə modelində:

Seyid yurdu (Sam), Ellər oyuğu (Sığ), Sıx yurdu (Zən.), Bazar düzü (Q.), Qum dağı (Ağ.), Qızıl bahası (Zən.), Qarabağ düzü (Ş.), Loru düzü (B.), Şörəyel düzü (Al.). Göründüyü kimi, göstərilən oronimlərin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi III şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkilçili sözdən ibarətdir. İdarə əlaqəsi ilə formalaşmışdır (3.226).

3. Feli sifət modelində:

Əriməz (Zən.), Daşkəsən (Bor.), Kürkgeyilən (Sığ.), Mıxtökən (Şam.), Naltökən (B.), Usufvurulan (Ağ.), Leyli qaçan (Dər.), Palantökən (Sığ.) (4.5).

Göstərilən dağ adları feli birləşmə modelində fondlaşmış sözlərdən törənmişdir. Göründüyü kimi, dağın müəyyən əlamətinə və ya təbii şəraitinə görə bu adlar yaranmışdır. Xəritədə bəzi coğrafi adlar qeyri-rəsmi olsa da, tərcümə edilmişdir. Məsələn, Ağlağan “Mokrıy”, Ağbulaq (“Bəly Klyuç”) kimi qeyd olunmuşdur. Xəritədə erməni mənşəli toponimlər yoxdur. Bu addəyişmələr sonrakı illərdə də baş vermişdir. Qeyd olunmalıdır ki, göstərilən oronimlərin bir çoxu müasir xəritələrdə yoxdur, unudulmuşdur.

Xəritədə çoxlu rus mənşəli adlar nəzərə çarpır ki, bu da çar hökumətinin Cənubi Qafqazı ruslaşdırmaq siyasətinin nəticəsi idi.

Rusiyanın ucqarlarından köçürülən malaqan, duxabor, rus və qeyri kimiləri Azərbaycan türklərinin qədimdən yaşadıkları məskənlərə və yaylaq yerlərinə, gəlirli torpaqlara yerləşdirilmiş və gəldikləri yerlərin adlarını dəyişdirmişlər. Məsələn: Saratovka, İvanovka, Astraxanovka və s.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazın hərbi-topoqrafik və məxfi xəritəsində qeydə alınan kartoqrafik adlar tədqiqata cəlb edilir, onların sintaktik xüsusiyyətləri göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nəşr olunan toponimlər lüğətində həmin kartoqrafik adlardan istifadə etmək mümkündür. Çünki həmin adların etnik tariximiz üçün çox əhəmiyyətlidir.

İXTİSARLAR

B. Borçalı qəzası	C. Cavad qəzası
Ş. Şuşa qəzası	Cav. Cavanşir qəzası
Şər. Şərur Dərələyəz qəzası	Lən. Lənkəran qəzası
Nax. Naxçıvan qəzası	Ağ. Ağbaba nahiyəsi
Sür. Sürməli qəzası	Sığ. Sığnaq qəzası
Q. Quba qəzası	Qaz. Qazax qəzası
Üç. Üçkilsə qəzası	Zən. Zəngəzur qəzası
Zaq. Zaqatala dairəsi	Şam. Şamur dairəsi
Y. Yeni Bəyazıt qəzası	Ər. Ərdahan dairəsi
Al. Aleksandrapol qəzası	Pəm. (Pəmbək)

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud”da adlar və Qafqaz ərazisində onların toponimləşməsi. Bakı: 2007.
2. Budaqov B. Türk uluqlarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1995, 270 s.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
4. Qafqaz hərbi dairəsinin topoqrafik xəritəsi. Tiflis, 1903 (rusca)
5. Paqirev D.D. Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi. Tiflis: 1912 (rusca).
6. Erk.Yurtsun. Asiyadakı türkcə coğrafi adlar derlemələri. Tamğa. İstanbul, 1993.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРОНИМОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА

Тагиева Р.И.

Ключевые слова: география, топонимы, оронимы, карта, ойконимы.

В статье анализируются оронимы – названия рельефа Южного Кавказа, нашедшие место на военно-топографической карте, опубликованной в 1903 году в Тифлисе. Показаны их синтаксические особенности. Приводятся образцы оронимов, составленные по модели глагольных сочетаний (Дашкесен, Налтокен, Аглаган, Налбанд и др.), а также именных (Гыргыз, Топдаг, Агязы, Тапагая и др.).

SUMMARY

SYNTACTICAL PECULIARITIES OF SOME SOUTHERN CAUCASUS ORONYMS

Taghiyeva R.I.

Key words: geography, toponym, oronym, map, ойконим.

The article analyzes the syntactical rules of oronyms and reliefs in an ordnance map of the South Caucasus printed in Tbilisi in 1903. The features of oronyms in models of noun combinations (Gırxgız, Topdag, Tapaqaya, Agyazi) and verbal combinations (Dashkasan, Naltokan, Aglagan, Nalband and etc.) are reflected.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 08.01.2016
Son variant 01.06.2016

UOT 81.373

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MİFOLOJİ LEKSİKANIN TƏDQIQI TARİXİ

QARAYEVA AYNUR VALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

e-mail: qarayeva.aynur.1984@mail.ru

Açar sözlər: mif, mifologiya, mifoloji leksika, mifonim, mifonimika

Mifonimiya (mifonimika) – dilçiliyin dini-mifoloji mətnlərin leksikasını öyrənən, araşdıran bölməsidir. Mifonimiya termini, eyni zamanda mifoloji adların – onimlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Tədqiqat obyektinin kateqoriyasından asılı olaraq mifonimiya ənənəvi olaraq aşağıdakı bölmələrə ayrılır: 1) mifoloji antroponimika – mifoloji insan adları; 2) mifoloji toponimika – mifoloji ərazi adları; 3) mifoloji zoonimika – mifoloji heyvanların adları; 4) mifoloji astronimika – mifoloji göy cisimlərinin adları və s.

Mifonimiyada xüsusi adlar reallığa və qeyri-reallığa olan münasibətinə görə iki böyük qrupa ayrılır: 1) realionimlər – gerçəklikdə mövcud olmuş varlıq və obyektlərin adları; 2) mifonumlar – uydurma obyekt və varlıqların adları: a) dini-mifoloji terminlər; b) eponimlər – mifik qəhrəmanların adları; 3) mifik predmetlərin (geyim, silah, əşya), mifik heyvanların adları; c) mifoloji heyvanlara verilən adlar və s.

Mifonimiyanın tədqiqi tarix, etnoqrafiya, geologiya, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, astronomiya, ölkəşünaslıq, demoqrafiya və s. bir çox sahələrlə sıx bağlıdır.

Bu qəbil araşdırmalar silsiləsinə daxil olan mifoloji leksika ilə bağlı tədqiqatların əsas qayəsi dilin lingvokulturoloji mənzərəsini açıqlamaqla bərabər, eyni zamanda dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına necə zənginləşməsinin əsas göstəricisidir. Dəfələrlə qeyd edilib ki, mifoloji görüşlər insanların inancları və sitayiş etdikləri dinin görüşləri, düşüncələri ilə bağlıdır. Təbii ki, xalqın qəbul etdiyi, sitayiş mənbəyi olan dinlər və dini görüşlər dildən yan ötmür və bu və ya fərqli şəkildə dildə yeni ifadə və anlayışların işlədilməsi ilə dilə yeni sözlər gətirir.

Mif xalqın mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan fərqli sahələrlə məşğul olan tədqiqatçılar XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədəki araşdırmalara xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Mifologiyanın lingvistik araşdırmaları da bu illərdən başlayır. Rus dilinin mifoloji leksikasını lingvokulturoloji aspektdə araşdıran O.B.Abiyakaya son onilliklərdə bu qəbil araşdırmalara mifoloji leksikayla bağlı olan və alman dilində mifonimlərin semantik, sintaktik və pragmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr edilən A.A.Zavyalovanın dissertasiyasını [2000], mifoloji personajların müqayisəli təhlilinin metodikasını və nəzəriyyəsini təklif edən L.N.Vinoqradovanın tədqiqatını [2001] xüsusilə qeyd edir [6, 22].

Azərbaycan dilinin mifoloji leksikasının tədqiqi bu gün dilçiliyimizin qarşısında dayanan ən aktual məsələlərdən biridir. Dilimizin mifoloji leksikasının müqayisəli tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif dini-mifoloji mətnlərin leksikasını təsnif etməyə və onların xüsusiyyət və ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə geniş fürsət yaradar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbil leksik vahidlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi onlarda oğuz və qıpçaq dil qruplarına aid elementlərin də müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilinin mifonimiyası uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və hal-hazırda özündə müxtəlif türk dilləri plastlarını – oğuz, qıpçaq və müəyyən qədər qədim türk dili elementlərini

ehtiva edir.

Türk mifonimikası müxtəlif cəhətlərdən və fərqli səviyyələrdə türkologiyada tədqiq edilib və edilməkdədir. Lakin bu günümüzdə qədər türkoloji dilçilikdə bu sahə ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara çox az rast gəlinir.

Azərbaycan dili və digər türk dillərinin mifonimikasının tədqiqinə ümumi şəkildə leksikologiya ilə bağlı aparılan araşdırmalarda müəyyən semantik modellərin təhlili və izahı [1, 12], eyni zamanda tipoloji araşdırmalarda [10] rast gəlinir. Bununla yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, mifoloji və dini leksikanın morfoloji quruluşu da az işlənmiş sahələrdən biridir və bu fakt birbaşa türk dillərinin morfoloji quruluşunun yetərinə araşdırılmaması ilə izah edilir [6, 18].

Mifoloji toponimləri tədqiq edən E.F.İşberdin qeyd edir ki, mifoloji toponimlərin diferensiallığı denotatdan, ətraf aləmin varlıq və predmetlərindən [4, 23], coğrafi obyekt və onların əlamətlərindən və s.-dən asılıdır.

Türkologiyada mifonimiya sistemində sözyaradıcılığı məsələsi müxtəlif cəhətlərdən tədqiqat obyektinə olmuşdur [12].

Mifologiyanın leksik-semantik quruluşunun kompleks təhlilini türkoloji dilçilikdə 1958 və 1959-cü illərdə kumik dilinin materialları əsasında Cəfərov və 1963-cü ildə Vəliyevin tədqiqatlarında müşahidə etmək olar. Eyni zamanda digər türk dillərinin materialları əsasında yazılmış 1964-cü ildə Mirtajiyev, 1971-ci ildə Əmirov, 1967-ci ildə İkrarov, 1980-ci ildə Xanbikov, 1975-ci ildə Uraksin, 1976-cı ildə Tatarintsev, 1983-cü ildə Quzeyev, 1986-cı ildə Kəlibekov, 1966-cı ildə Yuldaşevin tədqiqatları da tədqirəlayiqdir. Bu tədqiqatlarda türk dillərinin mifoloji leksikası fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən araşdırılıb. Məsələn, Y.Çunqayev mifoloji leksikanı araşdırarkən türkmən dilini və qədim türk dilini macar dili ilə müqayisə edərək, bu dillərdə mövcud leksik paralelləri tarixi aspektən müqayisəyə cəlb edir [19, 18].

1969-cu ildə X.İ.Suyunçev qeyd edir ki, kumik mifonimik leksemlərinin monqol dilində paralelləri mövcuddur. Bir çox monqol elementləri türk dillərinə o qədər nüfuz edib ki, müasir dövrdə onların müəyyən edilməsi xüsusi tarixi-müqayisəli araşdırma tələb edir [17, 13].

Qıpçaq dini-mifoloji onomastikasının areal tədqiqi artıq məlum dil faktlarına fərqli yanaşmanı təmin edir [18, 35; 15, 47].

Kumik mifologiyasının bir çox onomastik terminləri digər altay və türk dillərinin modellərinə uyğun gəlir [8].

Türkoloji ədəbiyyatda mifoloji məzmunlu cüt sözlərin [5, 10] və mifoloji sinonimlərin funksiyaları ilə bağlı araşdırmalara da təsadüf edilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik quruluşu, digər türk dillərində olduğu kimi, öz sabitliyi ilə seçilir. M.Ergin qeyd edir ki, türk dillərinin əsas formaları XV əsrin sonlarından bugünümüzdək, demək olar ki, dəyişməz qalıb [4, 14]. Eyni fikri digər tədqiqatçılar da dəstəkləyir. Bu, Azərbaycan dilində mifoloji vahidlərin xronolojişdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Mifonimlər arasında isim məsələsi türkologiyada kumik, karaim və digər türk dillərinin materialları əsasında da tədqiq edilmişdir [7], [13]. Bir çox araşdırmalarda onomastik semantik isimlər, sifətlər və digər nitq hissələri haqqında fərqli fikir və mülahizələrin irəli sürülməsinə rəğmən, onomastik növəli isimlərin sözyaradıcılığı prosesi daha geniş şəkildə A.Y.Boziyev tərəfindən araşdırılıb [11]. Qeyd edilən bu tədqiqatlar Azərbaycan dili semasiologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, isimlər dilin leksik layında ən böyük qismi təşkil etməklə bərabər, eyni zamanda, müxtəlif mifoloji və onomastik frazeoloji ifadələri formalaşdırın əsas komponent kimi çıxış edirlər.

2008-ci ildə işıq üzü görən İ.O.Məmmədovun Azərbaycan dili materialları əsasında işləyib hazırladığı "Etnoqrafik leksika" əsəri dini-mifoloji leksikanın tədqiqində mühüm addımlardan biri

kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, bu əsərdə xalqımızın qədim inancları ilə bağlı bir sıra söz və terminlər geniş şəkildə etimoloji baxımdan izahatı verilməklə araşdırma obyektinə olmuşdur.

“Mənəvi mədəniyyət anlayışının özü də çoxsahəlidir. Buraya mifologiya, adətlər, folklor, etika, estetika, şəxs adlarını da daxil edirlər ki, bu da hər bir xalqın mədəni-tarixi inkişafını əhatə edir. «Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur/ içərisində xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzədək yaşayan « mənəvi mədəniyyət leksikası» adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onunköməyi ilə xalqın mənəviyyat aləmini açmaq olur” [2, 26-27].

1980-ci ildə N.A.Baskakovun “Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация” məqaləsi də türkologiyada mifoloji leksikanın tədqiqatına öz töhvəsini verən araşdırmalardan biri kimi dəyərləndirilə bilər [9].

1971-ci ildə Bahəddin Ögel “Türk mifologiyası” adlı iki cildlik kitabı mifonimikanın tədqiqatında ən sanballı araşdırmalardan biridir [3].

2004-cü ildə Ş.Q.Şabanova “Azərbaycan mifoeplikasının onomastik leksikası” adlı dissertasiyasında qeyd edir ki, onomastika fərqli amlularda araşdırılmasına baxmayaraq, burada mifoloji leksika xüsusilə diqqəti şəkər. Belə ki, mifoloji leksikanın vahidləri dilin ən qədim elementlərini, leksemlərini təmsil edərək xalqın mifoloji və dini-fləsəfi görüşlərinin fərqli cəhətlərdən dəyərləndirməyə təhlil etməyə geniş imkanlar açır [20].

Bütün nəzərdən keçirilən elmi araşdırmalar bir daha onu sübut edir ki, türkologiyada türk dillərinin dini-mifoloji leksikası ilə bağlı geniş, çoxplanlı monoqrafik araşdırmalar varsa da, bu məslə yetərinəcə işıqlandırılmamış və hələ də dilin bu layında izahata ehtiyac olan bir çox problemlər öz həllini tapmamışdır.

Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu qəbil fundamental araşdırmalar isə demək olar ki, yoxdur.

Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə və birləşmələrə rast gəlinir. Bu qəbil birləşmələ və ifadələrin araşdırılması ilk öncə, təbii ki, onların komponentlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektinə olmasını tələb edir, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqədə olmasını müəyyən etmək deməkdir. Çünki linqvistik araşdırmalar bu və ya digər şəkildə mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü bir arada tədqiq etdikdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, sosiologiya və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Bu sahələrin qovşağında formalaşan dini-mifoloji leksika özündə bir çox gizli məqamları saxlamaqdadır.

Elmi yeniliyi : Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixini araşdırılması türkologiya sahəsində mif və mifonim anlayışlarının fərqli türkoloqlar tərəfindən aldığı elmi qiyməti bir arada izləmək şansı qazanır və bu sahədə ortaq və fərqli düşüncələri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə şərait yaranır.

Tatbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə haqqında söhbət açılan bir sıra fundamental elmi əsərlər, eləcə də bu kiçik araşdırmanın nəticələri və təqdim edilən materiallar bu qəbil araşdırmalar üçün dəyərli mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. M. [Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi](#) I hissə. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
2. Məmmədov O.İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası, Bakı: Elm, 2008, 291 s.
3. Bahaəddin Ögel. Türk mifologiyası. 2 cildde, 1 c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimleri, 1971, 496 s.
4. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara. 1963, 124 s.

5. Hatipoglu V. Kelime Gruplari ve Kurallan. Ankara, 1994. №65. s.10-16
6. Абыякая О. В. Мифологическая лексика русского языка в лингвокультурологическом аспекте и принципы ее лексикографического описания, дис. канд.филол.н., Санкт-Петербург, 2004, 195 с.
7. Арсланов Л.Ш. Язык карагашей-ногайцев Астраханской области. Набережные Челны: КГПИ,1992, 160 с.
8. Базилхан Б. Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков: Автореф. ...дис. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1974, 20 с.
9. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.12-22.
10. Бертагаев Т.А. Сочетания слов и современная терминология. М.: 1971. № 3, 176 с.
11. Бозиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных и наречий в карачаево-балкарском языке, Нальчик : Кабард.-Балкар. кн. изд-во, 1965, 88 с.
12. Гузеев Ж.М. О структурно-семантически близких словах в карачаево-балкарском языке // Региональное кавказоведение и тюркология: традиции и современность. Карачаевск: 1998, с.66-67.
13. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.- Л.: 1940, 421 с.
14. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. АН СССР, Башк. фил., Ин-т истории, яз. и лит. М.: Наука, 1986, 151 с.
15. Рассадин И. В. Хозяйство, быт и культура тофаларов : Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.ист.н., Улан-Удэ: 2000, 36 с.
16. Султанмуратов А. М. Способы выражения аспектуальных значений глагола в кумыкском языке : (монография), Махачкала : ГОУ ВПО ДГУ, 2010, 160 с.
17. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск : Ставроп. кн. изд-во. Карачаев.-Черкес. отд-ние, 1977. 174 с.
18. Чеченов И.М. Древности Кабардино-Балкарии : (Материалы к археол. карте). Нальчик : Эльбрус, 1969, 152 с.
19. Чунгаев Я. О связях туркменского и древнетюркского языков с венгерским /Под ред. К. Бабаева. Ашхабад : Ылым, 1985, 84 с.
20. Шабанова Ш. Г. Ономастическая лексика азербайджанской мифо-эпики : Автореф Дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук, Махачкала: 2004, 22 с.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ТЮРКОЛОГИИ

Гараева А.В.

Ключевые слова: миф, мифология, мифоло-религиозная лексика, мифоним, мифонимика

В статье рассматривается ряд работ, посвященных исследованию мифологической и религиозной лексики тюркских языков. Автор пытается создать хронологическую картину исследований в этом направлении. Так как мифология и религия тесно соприкасаются, работы посвященные мифо-религиозной лексике тоже были рассмотрены и комментированы.

SUMMARY
THE RESEARCH HISTORY OF MYTHOLOGICAL LEXIS IN TURKOLOGY
Qarayeva A.V.

Key words: *myth, mythology, mythological lexics, mythonym, mythonymy*

In this article a number of works devoted to the research of mythological and religious lexics of Turkic languages are analysed. The author tried to create a chronological picture of the research in this direction. As the mythology and religion are closely linked, the works, devoted to mythological and religious lexis, have been reviewed and commented, too.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	15.02.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 398

AŞIQ SÜMMANININ BİR DİVANISINDƏ TƏSƏVVÜF SİMVLİKASI

MƏMMƏDOV AVTANDİL İSRAFİL oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: avtandil.aqbaba@mail.ru**Açar sözlər: aşiq poeziyası, sufi, divani, Tanrı, klassik ənənə*

Klassik aşiq şeirinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirən Aşiq Sümmani yaradıcılığa mürəkkəb bir sosial-siyasi və tarix-mədəni şəraitdə başlamışdır. Hələ gənc yaşlarında ikən doğulub boya-başa çatdığı Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum, Ərdahan və digər bölgələrinin rus ordusu tərəfindən işğalını görən, sevdiyi Gülpərinin eşqi ilə diyar-diyar dolaşib ölkələr keçən bu qüdrətli saz-söz sənətkarı öz yaradıcılığı ilə doğma xalqının əsil tərcümanı olmuşdur. Poeziyasında yüksək sənətkarlıqla əks olunan ayrılıq, həsrət, izzət və həyəcanlar, mənəvi sarsıntılar, dərd, möhnət və sair kimi motivlər yuxarıda qeyd etdiyimiz həmin hadisələrlə, aşığın fərdi yaşantıları ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Aşiq Sümmani həm lirik poeziyasında, həm də dastan yaradıcılığında özünəməxsus sənət ənənələri, ədəbi keyfiyyətləri ilə seçilən bir xalq sənətkarıdır. Türk şeir ənənəsində bu ustad aşığın yaradıcılığı həm aşiq ədəbiyyatı, həm də klassik Şərq poeziyası kontekstində incələnilib tədqiq olunmalıdır. Çünki Aşiq Sümmani bir tərəfdən bütün mahiyyəti ilə xalq şeirinə, ozan-aşiq sənətinin qədim köklərinə bağlıdırsa, digər tərəfdən o, klassik poeziyadan yaradıcı şəkildə bəhrələnən və bu istiqamətdə gözəl sənət örnəkləri yaradan aşiq-ozandır. Üçüncü bir tərəfdən Aşiq Sümmanın yaradıcılığı Azərbaycan-Anadolu aşiq mühitinin ortaq ənənələrini, qarşılıqlı sənət əlaqələrini, bu əlaqələrin forma və üsullarını, onun keçmişdən gələcəyə bağlanan spesifik cəhətlərini öyrənmək baxımından daha çox əhəmiyyətlidir. Belə bir əhəmiyyət kəsb edən problem ədəbi-fəlsəfi və mədəni-estetik mahiyyəti ilə Aşiq Sümmani yaradıcılığını səciyyələndirməyə imkan verir.

Bəllidir ki, Aşiq Sümmanın zəngin yaradıcılığının əsas hissəsini onun lirik şeirləri təşkil edir. Türkiyə folklorşünaslığında Sürəyya Rauf, Dilavər Düzgün, Ziyaəddin Fəxri Fındıqoğlu, Xeyrəddin Rayman, Abdulqədir Erkal və digər alimlər Aşiq Sümmanın yaradıcılığı haqqında müxtəlif səpkili araşdırmalar aparmış, aşığın lirik poeziyasını forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə təsnif etməyə cəhd göstərmişlər. Məsələn, ustad aşığın ardıcıl tədqiqatçılarından olan A.Erkal özünün sonuncu araşdırmasında Aşiq Sümmanın lirik şeirlərinin janrlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

a) qoşmalar; b) səmailər (gəraylılar); c)divanilər; d) dastanlar; [1, 19-22]

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, “divanilər” başlığı altında A.Erkal Aşiq Sümmanın əruz vəznində yazdığı şeirləri nəzərdə tutur. Məlumdur ki, Aşiq Sümmanın divanından bu günümüzə 21 qəzəl, 14 divani, 3 müsəmmə və 2 müstəzad gəlib çatmışdır.

A.Erkal aşığın divanilərindən bəhs edərək yazır: “Əruzun “failatün, fəalatün, failatün, failün” qəlibində yazılan şeirlərə saz şairləri (aşıqlar-A.A.) divani adını vermişlər. Çünki divanilər xüsusi melodiya ilə oxunur. Ərzuruma xas bir məqam olan “tatyən” məqamı on beşlik divanilərlə oxunur. Sümmani “tatyən” ən yaxşı oxuyan aşıqdır. Hətta xalq arasında bu məqamın Sümmaniyə aid olduğunu söyləyənlər də vardır” [1, 22].

A.Erkalın açıqlamasından göründüyü kimi, Aşiq Sümmani əruzda yalnız divanilər yazmamış, həm də bu janrda yazdığı şeirlərin mahir ifaçısı olmuşdur. Araşdırıcıların qənaətinə görə “tatyən” termini “dadlı dil”, “dadlı söyləmə” və yaxud “şirin dil”, “şirin söyləmə” anlamını ifadə edir.

Aşiq Sümmanın divanilərinin demək olar ki, hamısı dini-ürfani məzmun daşıyır. “Ələst”, “yezdən”, “dərvişən” “ləbbeyk”, “mövlan”, “rahi-təriqət”, “piri-muğan” və sair kimi sufi

terminləri, kod və işarələr aşığın divanilərinin təsəvvüfi mahiyyətini müəyyənləşdirir. Sümmani sakral informasiyanı ilahi eşqin cazibəsinə düşən sufi yolçunun simasında ümumiləşdirərək özünün kimliyini nişan verir. Bu informasiya mistik səciyyə daşımır, əksinə haqqa qulluq edən sənətkarın ürfani dünyagörüşünün başlıca cizgilərini işarələyir:

*İstədi Əhməd, əlbəttə, verir sultanımız,
Ələstü-bəzmində iqrar eylədi ərvahımız,
Həmd olsun, həmdü sənalar Haqqa doğru rahımız,
Bəzmü-təriqət içində dərvişan derlər bizə. [1, 391]*

Mürəkkəb sufi terminologiyası ilə yüklənmiş bu bənddə Aşıq Sümmanın dini-fəlsəfi dünyagörüşü bütün zənginliyi ilə oxucunu heyrətləndirir. Çünki bəndin hər bir misrası sufi semantikanı əks etdirir. Məlumdur ki, Əhməd kəlməsi “Qurani-Kərim”də peyğəmbərimiz Məhəmmədin adını ifadə edir. Müqəddəs kitabımızın “Səf” surəsinin altıncı ayətində İsa peyğəmbər İsrail oğullarına müraciətlə demişdi: “Həqiqətən mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövrəni təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm” [2, 570]. O da bəllidir ki, Məhəmməd sözünün mənası “ən çox həmdə sənə olunmuş, öyülmüş” deməkdir ki, örnək gətirdiyimiz bəndin üçüncü misrasında “haqqa doğru rah (yol, məslək) tutan” Aşıq Sümmani həmin sufi semantikanı özünəməxsus şəkildə poetikləşdirmişdir. Təriqət məclisində dünya malından əl çəkib dərviş olması ilə fəxr edən Aşıq Sümmani “ələstü-bəzmində iqrar eylədi ərvahımız” misrası ilə mürəkkəb bir dini-fəlsəfi bilginə ifadə etmişdir. Təsəvvüf təliminə görə, dünya yaradılmamışdan əvvəl maddi varlıqların ruhları, başqa sözlə ruhlar aləmi yaradılmışdır. Quranın “Əl-əraf” (“Sədd”) surəsindən aldığı biligini Sümmani qeyd etdiyimiz misrada kodlaşdırmışdır. Həmin kodun mənasını açmağa çalışsaq aydın olur ki, Allah ruhlar aləmini yaratdığı zaman onlara xitabən “mın sizin Rəbbiniz deyələmmi?-deyə, soruşmuş, bəli “sən bizim Rəbbimizsən” cavabını almışdır. Bu ilahi məqamı təsdiq və qəbul edən insan dünyaya gəldiyi zaman öz vədinə, əməl etməli verdiyi sözə sadıq qalmalıdır. Ona görə də uca Yaradan sözündən qaçmasın deyər ruhları bir-birinə şahid tutmuşdur ki, qiyamət günü onlar “biz bundan xəbərsiz idik”-deməsinlər.

Divaninin sonrakı bəndlərində də Aşıq Sümmani həmin uca məqamı sufi işarələrlə simvollaşdırır. “Ta əzəl ləbbeyk kəlamı söylədi lisanımız”-deyə ulu Tanrıya ilk andan, yaradılışın ruh kimi mövcud olduğu zamandan tapındığını ifadə edir. Misradakı “ləbbeyk” sözü ustad sənətkarın bir sufi yolçusu kimi öz əqidəsinə sədaqətini qəti şəkildə nümayiş etdirir. Yəni əslə ərəbcə olan “ləbbeyk” sözü “bəli”, “əmr sizindir”, “hazırım” mənalarını ifadə edir ki, [2, 313] Sümmani bu kəlməni müqəddəs kəlam, ilahi vəhy kimi qəbul edərək dilinin əzbəri olduğunu bildirir.

Cəmi dörd bənddən ibarət olan “Bizə” rədifli bu divaninin üzərində bir qədər ətraflı dayanmağımızın müəyyən səbəbi vardır. Birincisi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Aşıq Sümmanın divaniləri təsəvvüf poeziyasının mürəkkəb rəmz və işarələri ilə çox zəngindir. Ona görə də bu divanilərin elmi təhlilini vermək üçün sufi rəmzlərin, kod və işarələrin ürfani semantikasını açmaq çox vacibdir.

İkinci bir tərəfdən, fikrimizcə Aşıq Sümmani çətin anlaşılan sufi terminlərdən və simvollarından istifadə etməklə el məclislərində, aşıq deyişmələrində özünün nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirmək istəmişdir. Aşığın divanilərinin zəngin və mürəkkəb məzmunu həm də janrın tələbləri ilə bağlıdır. Bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən folklorşünas M.Həkimov yazır ki, “divani aşıqların ən çox müraciət etdiyi şeir şəkildir. Divani şeir şəkildə poetik çağırış, hikkə, zabitənəlik, rəqibi çıxılmaz vəziyyətə salmaq, divan-dərə qurmaq, tərəf-müqabilə meydan oxumaq əhval-ruhiyyəsi güclüdür. Divani aşıq sənətində istər şeir növü kimi, istər havaçata oxunuşu cəhətdən dalbadal, rəqibə diqtə baxımından aşıq himnidir, aşığın qənimidir” [4, 459].

Aşıq Sümmanın “Bizə” rədifli divanisinin poetik məzmunu M.Həkimovun nə qədər öz

mülhizəsində haqlı olduğunu sübut edir. Şeirir bütün bəndlərində olduğu kimi, sonuncu bəndində də ürfani motivlər aparıcı mövqedə durur. Sufi məzmunlu sözlər Sümmaninin dini-ürfani dünyagörüşünün istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə bərabər, onun mənəvi əzəmətini, kamillik dərəcəsini də tutarlı şəkildə ifadə edir:

*Həzrəti Adəmi safi ah ta əzəl əslimiz,
Əcdadımız həzrəti piri-muğandır ustadımız,
Səbavətdən sorsalar bizə Hüseyindir adımız,
Aşıqanlar zümrəsində qul Sümman derlər bizə. [1, 392]*

Bir təriqət yolçusu kimi Sümmani bu bənddə müxtəlif rəmzlər vasitəsilə özünün kimliyini nişan verir. Bəşər övladı olaraq əcdadının Adəm peyğəmbərə bağlılığını ifadə edən ustad sənətkar “piri-muğandır ustadımız”-deyə təvazökarcasına bir ustada qulluq etdiyini bildirir. “Təsəvvüf ədəbiyyatında piri-muğan daha çox təriqət piri, başçısı, qurucusu mənasını ifadə edir” [3, 253]. Sufi təliminə görə, “piri-muğan” mürşiddir. Aşıq Sümmani mənsub olduğu təriqətin mürşidinə qulluq etdiyi, özünü bir mürid məqamında gördüyü üçün qürur hissi keçirir. Sufi təlimindən gələn bu cür daxili təmizlik və təvazökarlıq hissi onun mənəvi kamilliyindən xəbər verir. Fikrimizcə, burada “ah” sözünün sufi semantikasını da incələməyə ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, sufi yolçu mürid mərtəbəsində Allaha qovuşmaq üçün öz iradəsini tamamilə ona təslim edir. İlahi məhəbbətə qovuşmağa, uca Tanrıya tapınıb sığınmağa can tan mürid ürfan sınaqlarından keçərək dönə-dönə ah çəkir. Məhz bu sınaqlarda “ah atəşi göylərə yüksəlir və Allah mərtəbəsinə çatır. Aşıq bəzən elə atəşli ah çəkir ki, onun atəşindən göydə ulduzlar, ay və günəş tutuşub yanır. Bu səbəbdən onlar işıq saçıb parlayırlar” [2, 22].

Aşıq Sümmani “həzrəti Adəmi safi ah ta əzəl əslimiz”-deyərkən bir bəşər övladı kimi özünün Adəm peyğəmbər nəslindən törədiyini, həqiqi eşq yolçuluğunda “qul Sümmani” titulu daşdığını fəxrli ifadə edir. Divaninin sonuncu-“aşıqanlar zümrəsində qul Sümman derlər bizə” misrası “tanrı qarşısında bəndə miskinliyini göstərir: aşıqın tanrının qulu olduğunu bildirir”[5, 133].

Bu ürfani dünyagörüşü istər klassik, istərsə də aşıq poeziyasında sufi təliminin başlıca prinsiplərindən birini işarələyir. Allaha tapınıb ona qovuşmayınca ilahi eşq yolçusu özünü “miskin”, “qərib”, “qul” sayır. Örnək gətirdiyimiz misrada Aşıq Sümmani bu sufi ənənəyə sədaqətini poetikləşdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Aşıq Sümmaninin yaradıcılığı, o cümlədən divaniləri özünün sufi-ürfani məzmunu ilə təsəvvüf şeirinin dərin qatlarına bağlıdır. Aşığın yalnız bir divanisinin-“Bizə” rədifli şeirinin sufi semantikasi da bunu aydın şəkildə göstərir.

Elmi yeniliyi: Aşıq Sümmaninin divani yaradıcılığında dini-ürfani semantikasının araşdırılması ilə bağlıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təriqət poeziyasının öyrənilməsində, aşıq ədəbiyyatının tədqiqində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Erkal A. Aşıq Sümmani. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2007, 494 s.
2. Pala İ. Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. I-II c. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, 554 s.
3. Hacıyeva M., Rıhtım M. Folklor və yazılı ədəbiyyat sözlüyü. Bakı: Nurlan, 2009, 330 s.
4. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
5. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı: Səda, 2004, 609 s.

РЕЗЮМЕ
СИМВОЛИКА ТАСАВВУФ В ОДНОМ ДИВАНИ АШУГА СУММАНИ
Mamedov A.I.

Ключевые слова: *ашугская поэзия, суфи, дивани, Всевышний, классическая традиция*

Поэзия Ашуга Суммани, одного из замечательных представителей ашугской среды Агбаба-Чылдыр, основана на глубокой философии. В статье анализируются суфийская семантика дивани «К нам» (“Bize”), ряд тасаввуфских терминов, дано объяснение суфийским символам и кодам.

SUMMARY
TASAWWUF SYMBOLICS IN A DIVAN BY ASHUG SUMMANI
Mammadov A.I.

Key words: *ashug poetry, sufi, divan, the God, classical tradition*

One of the powerful representatives of ashug environment of Aghbaba-Childir Ashug Summani's poetry is based on deep layers with its urfani-philosophical essence. Sufi semantics of divan “Us” (“Bize”) has been investigated, a number of tasawwuf terms, sufi symbols and codes worked in this poem have been explained and analyzed.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	22.02.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 82-131

**INDIAN FEASTS IN HENRY WORDSWORTH LONGFELLOW'S
“THE SONG OF HIAWATHA”**

NIGAR VALISH ISGANDAROVA

Sumgayit State University, professor

NIGAR SHAMIL ALIZADEH

Gafgaz University, Master student

e-mail: isgani@gmail.com , nigaralizade22@gmail.com

Key words: *Northern Americans, folk motives, feasts, dress, food, songs, dance, stories, amusements*

The article deals with the feasts held by the Native Northern Americans and the richness of their culture and uncovered sides of their way of life. From many historical and literary sources it is available to get information about how the Native Americans celebrate their special days. In this article Indian feasts will be discussed with Henry Wordsworth Longfellow's descriptions in his most influential work “The song of Hiawatha”. Henry Wordsworth Longfellow perfectly introduces Indian celebrations, special foods and their amusements through words of poetical spirit.

There are too many people living on the Earth, walking on the same ground, breathing the same air and drinking water of the same planet. Though people of different nations visually seem identical, because they are humans, every nation has their own culture, customs and traditions. Each nation has its own way of interpreting the history of the world. How the world became the place we live; which magical powers made it possible for people to live on it. This is not the only subject on what nations culturally debate. So to observe all of these nations one by one would be very difficult for any person. Even a lifetime of one man is not enough to study all of them. The purpose of this article is to give a little information that is known to humanity about one of the most mighty nations, The Native Americans. The history, manners and traditions of Native Americans have always been one of the most discussed subjects through the world. There are hundreds of Native Americans, Indian tribes, and all of them differ one from another in their languages and cultures. The common thing that they share is rich oral tradition. The Indians have stories that have passed through generations by means of oral language. These stories are the ways of recording the history, culture and beliefs of each nation. Among these stories there are of creation of the world, people's settling in the world, how they learned to survive and who taught them to live, and etc. Many films and cartoons have been directed about Native Americans. Because their way of life, stories of deeds, magical powers, religion, dresses and other manners and traditions have always been interesting both for adults, and for the children as well. So literature couldn't stay silent, and from time to time there appeared many short stories, novels, poems on Indian theme in different literatures. The most significant work on Indian theme is “The Song of Hiawatha” written by Henry Wadsworth Longfellow. The poem preserves the spirit and memorizes the life of American Indians, mainly the Northern American Indians. Longfellow describes the traditions and customs of aborigines with great enthusiasm. Among these traditions are the Indian feasts, food and amusements shown by the poet with a high degree of accuracy.

It was a common custom to give a feast among the Indians. Indian youth have always been competing with each other in fighting, haunting, and daily life [6, 46]. They seemed to try to achieve their best that they could swagger in their tribe. Successes of boys always were occasions for feasting and celebrations. If one Indian was more fortunate in the hunt among the others, then

the spoil was set aside for a feast [3, 31-32]. Then a great feast took place and the meals for the banquet were prepared from that spoil. This tradition is given in "The song of Hiawatha" with large descriptions of an Indian feast. When Hiawatha reached his adolescence, the old story teller and old Nokomis sent him to his first hunting. As he was a strong youth, he had to prove his strength and bring food to his wigwam as for the Indians hunting and fishing was very serious business. The Indian man played a great role in his family; he was the head of the family. The comfort and peace of an Indian family depended on the man's success.

As we mentioned, hunting was a part of the Indian life. Before the Indian men learned cultivating the land, hunting and fishing were the only ways of getting food. As hunting was much needed, people had to be successful in their work. When Hiawatha killed his first deer, Nokomis gave a great feast in his honor. All the people were invited to his feast. All praised Hiawatha for his strong heart and success. People called him "Strong Heart" and "Soan-ge-taha" [5, 32].

The next feast in the poem was given after Hiawatha's killing The Great Pearl-Feather. The Pearl-Feather was a great magician, Manito of Wealth and Wampum. He was the great threat for the Indian people. The Pearl-Feather lived in the fen-lands, and was guarded by The Kenabeek, the great serpents. He was the one who was sending fever from marshes, pestilential vapors, and poisonous exhalations. The Pearl-Feather was sending diseases and death to the people, and he was the murderer of Nokomis's father. Hiawatha went with a great feeling for revenge of his grandfather and for escaping his people from this hazard. Killing the Peral-Feather, Hiawatha saved his people from the fever and diseases. He took all the wealth of the magician and brought it to his people. He took all his wealth of skins and wampum, furs of bison and beaver, sable, ermine, wampum belts, strings, pouches, silver-headed arrows to the village. The people welcomed him with songs and dances. They made a great feast to his honor and praised him. People were very joyous and thankful to Hiawatha for saving their lives and for bringing peace to their village. There would be no disease and fever among the people anymore with the death of the Pearl-Feather. The village was now in safety. Hiawatha shared all the wealth that he brought equally among his people. People cried "Honor be to Hiawatha!" and he deserved it with his bravery and being generous towards his people [5, 70-78].

Another interesting and important feast was The Feast of Mondamin which is mentioned in the poem. Everything begins with Hiawatha's fasting. The main food that Indians could get, as we mentioned before, was from hunting. If they didn't hunt, they didn't have anything to eat. This matter worried Hiawatha. He looked upon the sturgeon, pike, herring; he looked upon the fruits and thought why people should depend upon only these foods. Hiawatha understood that people had to know another way of getting food, which would be forever. Hunting cannot be the only basis of life. He was searching for it and praying not for himself, but for his people. Seven days and nights he was fasting and praying not for greater skill in hunting, not for triumph in the battle, but for the profit of the people and advantage of the nations. On his fourth day of fasting, Mondamin came there and gave a chance to Hiawatha to get what he prayed for. Three days he wrestled with Mondamin, despite being tired, hungry and thirsty. With the triumph over Mondamin, Hiawatha achieved his dream. Finally, he placed Mondamin in his grave, didn't let anyone or anything to disturb him to sleep and break his peace. Until the summer ended, the maize grew up from the ground over the Mondamin's grave. Hiawatha got what he prayed for. When the autumn came, they gathered all the ripened maize and gave the first Feast for Mondamin. It had to be a feast of all nations because finally they got a food forever. The Feast of Mondamin was given to thank The Great Spirit, for his being so kind to the nations and sending them such a perfect gift [5, 42-50]. Since then each autumn they held this feast [7, 139-140]. The traces of the Mondamin Feast we can see in the Thanksgiving Holiday. This holiday is held in America in autumn every year to show people's gratitude to God for giving them food. Many people believe that the origin of Thanksgiving Day goes to the harvest celebration of pilgrims in Plymouth, Massachusetts. They celebrated it for rain that ended a drought, and they were saved from hunger. But in the poem

Longfellow writing about the Mondamin Feast, assures that the real origin of Thanksgiving Day goes back to The Indians. Anyway this holiday is a traditional day for all American families and they often have great meals which include a turkey, potatoes, cranberry sauce, gravy, pumpkin pie and vegetables [8].

The greatest feast given in the poem is Hiawatha's wedding-feast. Each nation has different wedding traditions. Weddings in all cultures were always an interesting issue. In the "Song of Hiawatha" Longfellow introduces us the Indian wedding feast. We get more acquainted with their food dance, way of feasting from the Hiawatha's wedding feast. Hiawatha's marriage had a special purpose. As he was a prophet sent to his nation, he didn't do anything only for himself. His every deed served to his nation. Also his marriage served for bringing peace to his people. When Hiawatha expresses his desire to marry, Nokomis warns him. She advises him to marry a maiden of his nation, and not bring a girl from other tribe to his wigwam. But it was too late to warn Hiawatha, because he had already chosen his maiden who was not from their tribe. She was from the tribe of Dakotas, the enemies to Ojibways. He wanted to unite the two nations and hoped the old feuds would be forgotten. The most interesting tradition before the wedding is Hiawatha's wooing his maiden, Laughing Minnehaha. He takes his way towards the lands of Dakotah, where he saw his lovely, beautiful Minnehaha. It was a custom for Indians to bring a food from hunt, for the family of the maiden when the Indian man comes to woo her. Thus did Hiawatha, brought a red deer on his shoulders to the wigwam of the Arrow-Maker, the father of Minnehaha. This shows how the man successful and skillful in hunting, can afford his family with food. While the Arrow-Maker and Hiawatha were talking, she brought food and drinks for them and kept silence, even didn't say a word. Hiawatha offers to the Arrow-Maker to clasp their hands forever and to unite their hearts. He asks the old man to give his beautiful girl to him as a wife to make the two tribes, Ojibways and Dakotahs united and live in peace. With Minnehaha's agreement, her father lets her follow her husband to the lands of Ojibway [5, 79-87]. Another interesting point in Hiawatha's wooing is the father's words after his lovely daughter leaves him all alone. The feelings of the Arrow-Maker are given with a high accuracy by Longfellow:

*"Thus it is our daughters leave us,
Those we love, and those who love us!
Just when they have learned to help us,
When we are old and lean upon them,
Comes a youth with flaunting feathers...
...And she follows where he leads her,
Leaving all things for the stranger! "* [5, 85].

Though the father understands that his daughter will leave him as soon as she reaches her beauty, he nevertheless feels jealousy. His daughter leaves him, when he is old and needs her help. But he cannot accept his loneliness as his daughter was his only friend in life, and now he is alone in his silent wigwam. In the other tribe, in the lands of Ojibway, the great feast was given to the honor of Hiawatha and Minnehaha. As a sign of invitation Nokomis sent the messengers with wands of willow. This is how Indians invited their guests to the wedding-feast. All the people from the Ojibway were gathered to Hiawatha's wedding. All of them were joyous and happy for Hiawatha. The guests were dressed in their robes of fur, belts of wampum. Wampum was a quantity of small cylindrical beads made by North American Indians from quahog shells, strung together and worn as a decorative belt or other decoration, or used as money. Also guests were splendid with their paint and plumage beautiful with beads and tassels. In the wedding Pau-Puk-Keewis makes his dance, the old great boaster tells tales of adventures and the gentle Chibiabos sings his sweetest songs. In the wedding Nokomis tries to do her best to make the guests were contented and pleased. When the Indians entertained their guests they didn't sit with them. Even they didn't touch the food, because everything was done only for the guests. For the Indians the guest was very precious and

untouchable [5, 88-95]. The guest was treated with high respect and no one could dare to hurt his guest, as it was rude towards the guest and against the traditions of Indians. Indians shared all the best they had with their guests, they brought the best food and drink for them. This is described very lively and clear in the part "Ghosts" in "The Song of Hiawatha". Here ghosts came without asking permission to Hiawatha's wigwam and stayed there as long as they wished. Minnehaha and Hiawatha welcomed them and did no gesture of displeasure [5, 152-159].

From the poem we also get information about the dishes from what Indians ate their food. Indians made their dishes from the bass-wood and polished them very smoothly. Their spoons were black and they made them from the horns of bison and smoothed them carefully. In Hiawatha's wedding Nokomis brings food in these dishes. In Hiawatha's wedding-feast Longfellow gives us full description of what Indians eat. First meal in the feast was made of sturgeon and the pike. Then they feasted on pemmican. Pemmican is a paste of dried and pounded meat mixed with melted fat and other ingredients, originally made by North American Indians. Pemmican was made of buffalo meat in most times and was eaten with buffalo marrow. Pemmican and buffalo marrow were inseparable and were used together among the aborigines as bread and butter are used in our daily life. To take marrow fat buffalo's bones were broken into pieces. Then the marrow was boiled without bones and put into buffalo bladders. After that the marrow were cooled, it became quite hard as tallow and as appearance looked like yellow butter. At feasts slices of marrow were placed with pemmican in a bass-wood bowls and were eaten together. Then the old Nokomis served haunch of deer, hump of bison, yellow cakes made from maize and the wild rice. Maize and the wild rice were cultivated in the region of the Great Lakes. It is interesting fact that Longfellow reveals that the food for the feast is cooked. Contrary to popular belief (that the Indians eat uncooked food) The Indians preferred cooked food. Roasting, baking and boiling were known to The Indians as we see from the poem.

It is impossible to image a wedding-feast without dance. For Indians dances were important. Each dance has some important purpose. Some were religious, some were war and scalp dances and some were social. Dances were always accompanied by music. The most popular Indian musical instruments were simply time beaters. And the most used one was the rattle. There are some old rattles made and used by Shaman which are still exist [2, p-86]. Indian social dances in celebrating some important occasions, like wedding-feasts. It is the social dance which Longfellow describes in the poem was for amusement at the wedding feast. Old Nokomis asks the great Yenadizze, Pau-Puk-keewis among the guests with pride and haughtiness. Under the sounds of flutes and drums he begins his mystic dance. He was well prepared with his hair beautifully combed and face brightly painted to show him in dance and among the maiden through the guests. He starts his dance first with slow movements and then the dance becomes faster and faster. He continues his dance whirling, leaping over the guests, spinning in circles and eddying around the wigwam. This is traditional Beggar's Dance which is described in the poem with the vivid description by Longfellow. This was a spirited performance usually given by the most independent young man in the tribe. The Indians prepared for Beggar's Dance with much care. The hair is combed and arranged beautifully. The face and body are painted with the brightest colors. For this dance there was a special dress and it often had ancient form and decoration. All these special preparations were just to make the dancers look pretty and attractive. For Indians dress and decorations had some meanings. In most cases they mimed some creatures or animals, and repeated their gestures, movements, even their voices. Sometimes they wore the dress just to be like some great persons of their legends. For example, in Buffalo and bear dances, they wore skins and horns, skins of bear in order to look like these animals. Also the meanings and usage of dances were different. Each dance had its own occasion. For example, before the wars Indians danced a war dance. They painted their faces with war colors, and had about them everything that can make them think of war. It was believed that war dance gives inspiration to the warriors for battle. In war dance the music, songs,

movements and prayers all related to the forthcoming battle. Some Indian dances give a story is told from the beginning till the end of the dance. They could tell the story of the world and how men learned to survive in life. The dancers were dressed to represent the spirits or beings who made, helped or taught the tribe [2, 86-88]. Not only dance but also music plays a large part in Indians' life. For an Indian man music is a part of his expression of feelings. Indians use music as a religious aspiration. With the help of music they communicate with the unseen world. Indians tell different stories like religious, tribal and their personal experiences with music. They express their feelings through the music [4, 3]. They sing for gods, friends, enemies, for the animals they hunt, the maiden they woo. Indians also sing for the nature around them, for the forests, lakes, mountains and etc. In short, everything that surrounds them and makes interest for them becomes the subject for a new song. Indian songs are divided into two general divisions. To the first division includes songs those made by men. These songs are to please the ear, they rouse the feelings, encourages one to do brave deeds. The second division includes songs that come in dreams through the spirits. These songs are considered holy; they are belonging to sacred rites and ceremonies. They are supposed to do wonders. Indians believe that spiritual songs have magic power and they can make something better. They sang these songs especially for ill people believing that it will help them to recover. Indians believed that each song that came to man in dream was the individual property of that man who dreamed it. It belonged to him and no one else could sing it except that person. He could give it to someone by will with his own desire. Otherwise the song dies with him and after his death no one has the right to sing a dream song of another without permission. Dream songs are supposed to have power to invoke divine aid and to protect its owner from evil. Surely there should be text of a song. But the text in Indian song is less important than its melody. In Indian songs there is only one idea and it is expressed too short. Two or three words are enough in one song to express the idea of a song and to show the song's aim. Often it is impossible to understand the idea of a song without explanation. For a stranger an Indian song has no sense, because it needs an explanation. For example, there is a song of Indians which has only these words: "Warm door in winter, door, and warm door". If someone listens to this song without knowing its origin and story, he will understand nothing. He will think that this song has no sense and it's ridiculous. But an Indian who sings it, first tells the story of this song is about a man who was about to die in the freezing weather. He was all alone; no one was near to help him. Suddenly he hears the voice of a drum. He understands that there is an Indian village near him, but he doesn't know whether they are hospitable or not. With insurance he goes towards the voice of a drum, but still he had hesitation. But it was better to go and see rather than to die in frost. When he reaches the village he hears the Indian within, singing this song of hospitality, so he knew that the Indian would be his friend. So the words "door in winter" are only a sign of the story of the song [4, 14].

Speaking about songs we have to mention Chibiabos's name. He was the sweetest musician and singer of Ojibway tribe and Hiawatha's friend. In Hiawatha's wedding Nokomis asks him to sing with his sweetest voice to entertain their guests and to have great time. Chibiabos sings of love with his sweetness and gives pleasure to the guests. He sings of love and sadness of a maiden's lamentation for her lover:

*"When I think of my beloved
Ah me! Think of my beloved
When my heart is thinking of him
O my sweetheart, my Algonquin."*[5, 94]

Longfellow wrote this song not as possessing to Chibiabos. This song was connected with real historical events. Under the control of General Montcalm the French Indian department tried to bring a group of Indians into the valley of the lower St. Laurence in 1759. Their invitations for the purpose reached the farthest shores of Lake Superior, where came French warriors and an Indian girl from Chippewa tribe whose name was Paig-wain-e-osh-e, or White Eagle. She was gazing after the canoes

which departed from their lands. In one of the canoes was her beloved, a young French soldier Algonquin. So the Chibiabos sang the song full of love and praised him and his sweet voice [2, 123].

Among the guests in Hiawatha's wedding there was Iagoo, the great boaster. Iagoo was a marvelous story teller and a friend of Old Nokomis. He was jealous with the applause the guests gave to Chibiabos, so he told a story to the people at the wedding. Iagoo was described as a marvelous story teller in the poem and a poetic character under the same name. Iagoo was a personage from Indian folklore. He was the one who always told stories of extraordinary journeys, events, things. He always spoke stories of his own adventures. But according to poem, he himself never had an adventure, never shot an arrow, and never did any journey. But if someone listens to him, he'll believe his stories as they are so true narrated by Iagoo that it is impossible not to believe him. Among the Indians telling stories was a great amusement. In the evenings they gathered around the fire in a wigwam, and listened to old stories of heroes and their deeds [6, 196]. They were fond of stories. Some of the stories were about themselves, their own adventures and most of them were about some wise and good man who lived long ago and taught Indian people how they should live. Some stories were about the explanation of how the things should be used and for what they exist. Most of these stories could be told at anytime and anywhere. But there were stories that were sacred and they were told only in some certain occasions and to certain person on particular situation. There were also "old stories" among some tribes that must not be told in the summer. To the Indians when the trees are full of green leaves, the spirits of the leaves could listen to the story. These "old stories" were narrated in the winter, when snow lies on the ground and the leaves have fallen. In winter the trees are sleeping and this is a good circumstance for Indians to tell their stories in silence and assurance that no one will listen [2, 31]. In Hiawatha's wedding feast Iagoo tells the story of the son of the Evening Star, a story full of magic and mystery. This was the story of Osseo, the son of Evening Star and his wife Oweenee which shows the power of true love and faithfulness [5, 96-107].

Another interesting theme in feasts was the people's dressing in feasts. Actually Indians wore differently from other nations and it was always interesting to people from other worlds. Here in the poem, Longfellow specifically describes people in feast wearing their best clothes that they had for the feast. They wore wigwam belts, painted their faces. Telling about the wedding-feast of Hiawatha Longfellow describes the dress of Pau-Puk-Keewis. He wears a shirt from deerskin. His deerskin leggings are fringy with quills of hedgehog and ermine. His moccasins were from buckskins and were decorated with beads and quills. There are feathers on his head and on his heels are tails of foxes. So from these descriptions Longfellow gives very clear account of what the typical Indian of eastern North America wore.

Indian way of life does not include only feasts, food and amusements. Their homes, painting their faces on special occasions, like wars and feasts, means of transportation they used, their way of communicating and manner of speaking are also given in "The Song of Hiawatha". The Native Americans are very rich in history, traditions and their unbelievable triumphs and adventures [3].

LITERATURE

1. Fern, Marie Doty. American Background in Longfellow's "The Song of Hiawatha". Texas: 1940. 157 p.
2. Starr, Frederick. American Indians. Boston, D.C.: Heath and Co., Publishers: 1898. 333 p.
3. <http://indians.org/articles/native-american-culture.html> 29/03/2015
4. Dole, Laura Emily. Music of Northern American Indians. University of Illinois, 1917, 31 p.
5. Longfellow H.W. The song of Hiawatha. Chicago: W.B. Conkey Company, 1900.
6. Schoolcraft H.R. Personal Memoirs of a residence of thirty years with Indian tribes on the on the American frontier, with brief notices of feasting events, facts, and opinions, 1818 A.D. to A.D. 1842. Philadelphia: Lippincott, Gramboand Co., 1851

7. Verill A.H. The American Indian, North, South and Central America. New York: D. Appleton-Century, 1937
8. <http://www.christiananswers.net/q-eden/ednkc002.html> 12.07.2015

XÜLASƏ
HENRİ VORDSVORD LONGFELLONUN "HAYAVATA HAQQINDA" ƏSƏRİNDƏ
HİNDİ BAYRAMLARI
İskəndərova N.V., Əlizadə N.Ş.

Açar sözlər : Şimali Amerika aborigenləri, folklor motivləri, bayramlar, geyim, yeməklər, mahnılar, rəqs, hekayələr, əyləncələr

Məqalə Şimali Amerikanın yerli əhalisinin keçirdiyi bayramlardan, onların mədəniyyətinin zənginliyindən və həyat tərzinin açılmamış tərəflərindən bəhs edir. Bir çox tarixi və ədəbi mənbələrdən yerli amerikalıların öz xüsusi günlərini necə qeyd etdikləri barədə məlumat əldə etmək mümkündür. Bu məqalədə hindu bayramları Henri Vordsvort Lonqfellowun ən möhtəşəm "Hayavata haqqında mahnı" əsərindəki təsvirləri ilə əlaqəli şəkildə müzakirə olunacaq. Henri Vordsvort Lonqfello hindu bayramlarını, onların xüsusi yeməklərini və əyləncələrini şeir ruhlu sözlər vasitəsilə mükəmməl şəkildə təqdim edir.

РЕЗЮМЕ
ИНДЕЙСКИЕ ПРАЗДНИКИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ГЕНРИ ВОРДСВОРТ ЛОНГФЕЛЛО
" ПЕСНЬ О ГАЙАВАТЕ "
Искендерова Н.В., Ализаде Н.Ш.

Ключевые слова: аборигены Северной Америки, народные мотивы, праздники, одежда, пища, песни, танцы, рассказы, развлечения

В статье исследуются праздники, проводимые коренным населением Северной Америки, богатство их культуры и неизвестные стороны их жизни. Многие исторические и литературные источники раскрывают информацию о том, как коренные американцы отмечают свои особые дни. В этой статье индейские праздники обсуждаются на фоне самой известной работы Лонгфелло «Песнь о Гайавате». Поэтический слог Генри Вордсворта Лонгфелло прекрасно сочетается с живописными описаниями индийских праздников, специальных блюд и развлечений аборигенов.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 04.12.2015
Son variant 01.06.2016

UOT 394

“KİTABI - DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA AİLƏ - ÖVLAD TƏRBIYƏSİ

DADAŞZADƏ ƏHLİMAN İBRAHİM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: ehliman.d@gmail.com

Açar sözlər: Dədə Qorqud, xan, analıq, ailə, qılınc

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz – ailə övlad tərbiyəsi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında öz əksini tapmışdır. Bu dastanlar bizim ümumi sərvətimizdir. Qadınlara, analıq şərəfinə, saf məhəbbətə, ailə namusu naminə fədakarlığa böyük yer verilir.

Azərbaycan xalqının ən qədim yazılı abidələrindən olan, milli-mənəvi dəyərlərimizdən sayılan və eramızın on ikinci əsrinə aid edilən dastanlardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın təfəkküründən süzülüb gələn, əsrlər keçdikcə öz dəyərini itirməyən bu gün belə öz aktuallığını qoruyub hiyf edən, şərəfli keçmişimizi bu günümüzə ərnağan edən nadir bir sənət əsəridir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatından ən qədim və möhtəşəm abidələrdən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ailə məsələlərinə, toy-büsat, qardaş-bacı, bacının qardaşa, qardaşın qardaşa münasibətlərinə geniş yer verilmiş, həmin münasibətlər dövrün ictimai-siyasi tələbləri baxımından şərh edilmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanları böyük el ağsaqqalı müşkül işləri həll edən, qəhrəmanlara ad qoyan, gələcəkdən xəbər verən Dədə Qorqudun öyüdləri ilə başlayır. Həmin öyüdlərdə qiymətli tərbiyəvi fikirlər, fəlsəfi ideyalar ifadə edilir və dastanlardakı hadisələr həmin öyüdlərin mahiyyət və məzmununa uyğun olaraq cərəyan edir. Dədə Qorqudun əlli dörd öyüdü içərisində on altı öyüdü ailə və ailə tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Qız anadan görməyincə öyüd olmaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz.

Ağıllı oğul ocağın közü, ağılsız oğul külüdüür.

Ata adını doğrultmayan nankor oğulun bu dünyaya gəlməsindən gəlməməsi yaxşıdır.

Ana qədri bilməyən namərd oğul doğulmasa yaxşıdır.[1]

Dədə Qorquda görə, ailənin qurulması, müqəddəs odun saxlanması gəlinin gətirilməsindən başlayır. O, Oğuz elinin mərd övladlarına öyrədir ki, qadınlar dörd cür olur. Dörd cür olan qadını səciyyələndirir və hər bir Oğuz ocağına evin dayağı olan gəlinin gəlməsini arzulayır. Bunun nəticəsidir ki, bütün dastanlarda əvvəldən axıra kimi evin dirəyi, kişinin yaxın köməkçisi, övladların tərbiyəçisi və xilaskarı olan gəlinlər-analar böyük məhəbbətlə təsvir edilir. Oğuz igidləri elə qızlar tapıb evlənilər ki, qoçaqlıqda onlardan geri qalmırlar: Bu qızlar oğlanlarla çiyin-çiyinə at çapır, qılınc oynadır, düşmən üzərinə cəsərlə gedir və qələbə çalırlar.

Övladın doğulmasını Vətənin müdafiəsi, nəslin yaşaması olduğunu dərk edən Oğuz elinin ağsaqqalı ailənin övladla möhkəmləndiyini söyləmiş, övladsızları qarğımışdır. Buna görə də “Dədə Qorqud” dastanları övladsızlığa qarşı mübarizə motivləri üzərində qurulmuş dastanla başlayır. Dastanda deyilir ki, xanlar xanı Bayandır adəti üzrə ildə bir gözəl məclis qurub Oğuz qəhrəmanlarını ora dəvət edirdi. Oğlu olanı ağ otaqda, qızı olanı qızıl otaqda əyləşdirərdi. Kimin ki oğlu-qızı yoxdur, qara otağa aparın altına qara keçə döşəyin, qabağına qara qoyun ətinin qovurmasından qoyun, yeyərsə yesin, yeməsə durub getsin, - demişdir. Qoy bilsinlər ki, oğlu-qızı

olmayı hamı qarğıyıb, biz də qarğıyırdıq. [1]

Dastanda ata-oğul, ana-oğul məhəbbəti əhatəli verilir, eyni zamanda ata sadələvhlüyü, namərdlər sözüne inanması, nəticədə Dirsə xanın Oğuz igidlərindən birinin oğlunun oxla vurulması, özünün isə namərdlər tərəfindən əsir aparılması, yaralı Buğacın ana südü, dağ çiçəyi ilə sağaldılması, anasının xatirinə atası Dirsə xanın əsirlikdən xilas edilməsi, mal-dövlətlərinin geri qaytarılması inandırıcı təsvir edilir. Ananın böyüklüyü, əzəməti – dağlar, ana südünün müqəddəs və həyatverici qüdrəti isə dağ çiçəyi timsalında verilir. [2] Ana məhəbbəti zirvələrin ucası, ümmanların ən dərinidir. Ana məhəbbətinin ziyası övladlara keçir, onlar yer üzərində yaşamağın mənasını başa düşür, qəhrəmanlıq dünyasına atalardan vəsiqə alırlar. Buna görə də dastanlarda atalar və oğulların, analar və qızların bir-birinə qayğısı və məhəbbəti çox gözəl təsvir edilir. Atalar – Salur Qazan, Qaragünə, Aruz Qoca, Dirsə xan, Qaracuc Çoban, Baybecan, Qazlıq Qoca, Əmən və başqaları övladlarını necə sevir, necə qəhrəmanlıqlar edirlərsə, oğulları da Beyrək, Uruz, Basat, Buğac, Qanturalı, Qarabudaq, Leynək, Əyrək, Səkrək və başqaları atalara layiq igidlik göstərir, onları dərin məhəbbətlə sevdiklərini, onlara qayğı göstərdiklərini özlərinin əməlli işləri ilə təsdiq edirlər. Qadın-ana, qız övladlar dastanlarda böyük qürurla vəsf edilir, ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur.

Dastanlarda yaşlı nəslə gənc nəslə, gənc nəslə isə yaşlı nəslə qaynaq edən iki mühüm amil – valideynlərə məhəbbət və namus çox böyük məhəbbətlə təsvir edilir. Bütün qəhrəmanlar – atalar və oğullar, analar və qızlar, ərlilər və nişanlılar, bacılar və qardaşlar ən çətin anlarda bu amillərdən qüvvət alır və qələbə çalırlar. Bu amillər naminə “Qaraca Çoban” dastanında daha qabarıq verilmişdir. Həmin dastanda ata-ana məhəbbəti, ailə şərəfi, qadın namusu və saf sevgi özünün kamillik zirvəsinə çatır. Burla xatun dastanda əsir düşmüş Uruzu düşməndən azad etmək üçün at sürmüş atası Salur Qazana belə deyir:

Sənin üçün qorxuram, dön geri, ata,

Qorxuram qəfilcə düşmənlər tuta.

Qayıt ocağımız sönməsin qayıt.

Evimizdə şivən qopmasın, qayıt... [1]

Oğlunun sözlərindən Salur Qazan daha da qəhərlənir, bağ-bağçasının çiçəyi. uca dağların yüksəyi, belinin qüvvəti, gözünün işığı, ömrünün güllü baharı olan oğlunu düşmən caynağından xilas etmək üçün ildırım olub şığıyır, od olub yağları yandırır.

Ata-anaya məhəbbət, hörmət və qayğı “Qanturalı boyu”nda başqa şəkildə təsvir edilir. Beyrəy elə bir qızla evlənmək istəyir ki, o yerindən durmamış qız durmuş olsun, ata minməmiş qız minmiş olsun, o düşmən üzərinə getməmiş qız getmiş olsun. Atası belə bir qızın Trabzonda olduğunu söyləyir. Qanturalı ata və anasının əlindən öpür, halalıq alıb istədiyi qızın arxasınca Trabzona gəlir. O, üç heyvanı məğlub edir, sarı donlu Selcan xanımı alır. Lakin o qızla bir yastığa baş qoymur. ata-anasını xatırlayır, sevgilisi, qırx igidlə, dəvələrilə ata yurduna üz qoyur. Onlar Oğuz sərhədlərinə çatanda Qanturalı yoldaşlarına deyir ki, xəbər verin anama, qarşımıza atam gəlsin.

Ulu sözüne baxmamaq, böyükləri eşitməmək, onların üzünə ağ olmaq dastanlarda pislənir, qəbahət hesab edilir. Bunun ən parlaq ifadəsini “Beyrəyin dastanı”nda görmək olar. Banuçiçəyin qardaşı Dəli Qoçər bacısını Beyrəyə vermək istəmir. Hətta el ağsaqqalı Dədə Qorqudu da eşitmir, onu qılıncla vurmaq istəyir. Bunu görən Dədə Qorqud deyir, məni qılıncla çalsan, əlin qurusun. O, bu sözləri deyən kimi Dəli Qoçərin qılinc çalan əli quruyur və asılı qalır. Dəli Qoçər yalvarmağa başlayır. Amandı, Dədə, qələt eləmişəm, əlimi sağalt, el adətincə bacımı Beyrəyə verirəm. Dəli Qoçər üç dəfə “qələt eləmişəm” deyib günahkar olduğunu söyləyəndən sonra Dədə Qorqud alqış elədi. Dəli Qoçərin əli sağaldı. [3] Burada xalq Dədə Qorqudun timsalında böyük bir hikmət yaratmışdır. Böyüyün üzünə ağ olmaq olmaz. Böyüyünə ağ olanın gözünə qan damar.

Dastanlarda ailə qurmaq istəyən gənclərin söz bütövlüyünə, bir-birinə sadıq olmalarına əhd-peyman bağlamalarına xüsusi əhəmiyyət verilir. “Beyrəyin dastanı”nda Banuçiçək Beyrəyi on altı il gözləyir. Beyrək də öz növbəsində on altı il çətinliyə dözərək öz sevgilisinə sadıq qalır. Dostluq, yoldaşlıq, dost və yoldaşa sədaqət Oğuz igidlərinin ən gözəl, ən nəcib keyfiyyətləridir. Beyrək

düşmən qalasında qoyub gəldiyi otuz doqquz igidi azad etməyincə toy eləmir. O dostlarını azad edəndən sonra toy edilməsinə razılıq verir. Yeddi bacısını yeddi igidə verir, qalanları isə oğuzda istədiyi qızla evlənilir. [1]

“İmranın dastanı”nda xalqımızın indi də yüksək qiymətləndirdiyi bir cəhət diqqəti cəlb edir. Sərhəd keşikçisi Bəkil atdan yıxılmış, ombası sınımışdı. Bundan xəbər tutan düşmən böyük bir qüvvə ilə Oğuz elinin sərhəddinə hücumla hazırlaşır. Bəkil bundan öz adamı vasitəsilə xəbər tutur. Onun vəziyyəti çox çətin, özünün dediyi kimi “göy irak, yer qatı”. İndi Bəkil nə etməlidir? O, yenicə on beş yaşına keçmiş oğlu İmranı yanına çağırır. Ömrünün bahar müjdəsi, qaranlıq gözüünün nuru, evinin, bəxtinin ziynəti olan oğluna əhvalatı danışır və tez iç Oğuzla getməyi, Qazan xanı düşmən basqınından hali etməyi tapşırır. Lakin İmran getmir. Döyüş paltarını istəyir. İmran atasının paltarını geyinib, atına minib, düşmən qarşısına çıxır. İmranın müdrikliyi, cəsarəti üzə çıxır. İmran düşmənlə bildirir ki, bütün Oğuz igidləri Bəkilin qonağıdır. Ona görə də o atını, döyüş paltarını mənə verdi ki, qonaqlar bu işdən hali olub nigarançılıq keçirməsinlər. O hay- haray salmadı. Bəkilin qonağı yox idi. O, kef məclisi də qurmamışdı. Bunu İmran özündən deyir, yağlı düşmənlə döyüşə girir, üç yüz igid dostu ilə düşmənlə qələbə çalır. Öz nəslinin şərəf və ləyaqətini yüksəklərə qaldırdığı üçün İmranın ata və anası. bütün Oğuz eli sevinir, onu tərif edir.

Bütün dastanlarda qadınlara, analıq şərəfinə, qadınların döyüş igidliklərinə, saf məhəbbətinə, ailə namusu naminə fədakarlığına böyük yer verilir.

Qadın-ana dastanda çox böyük qürurla təsvir edilir. Ana haqqı Tanrı haqqına bərabər tutulur və ana Tanrı dərəcəsinə yüksəldilib, müqəddəsləşdirilir. Bu, ananın Oğuz cəmiyyətində yüksək, şərəfli yer tutduğunu göstərir. Buradakı qadınlar ailə şərəfi, qadınlıq namusu və saf sevgi uğrundakı dəyanətləri, dözümlükləri və sədaqətləri ilə həmin mövqeyə layiq olduqlarını göstərirlər.

Ana övladın nəinki tərbiyəçisi, qoruyucusudur, eləcə də onu ölümün əlindən xilas edən şefqətli bir təbibdir. Birinci boyda bədxahların təhriki ilə şikargahda ölümcül yaralanıb qalmış Buğacı dağ çiçəyi ilə ana südü xilas edir Burada yüksək bir məcaz vardır. Ananın böyüklüyü əzəmətli dağlara, ana südü isə tərəvətli dağ çiçəyinin paklığına təşbih edilir:

“Oğlanın anası əmcəyini bir sığadı südü gəlmədi, iki sığadı südü gəlmədi, üçüncüdə kəndüyə zərb elədi, qanı doldu, sığadı südü ilə qan qarışıq gəldi. Dağ çiçəyi ilə südü oğlanın yarasına vurdular”. [1]

“Dədə Qorqud” dastanlarından gələn bu müdrik ideyalar əsrlər boyu, indinin özündə də iki dalaşan kişinin arasına qadın yaylığını atarsa dalaşanlar sakitləşərdilər. Bu, məhz, Dədə Qorqudun qadınlara hörmətinin rəmzidir.

Beləliklə, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında vəsf edilən ata-ana; valideyn-övlad; ər-arvad məhəbbəti bu gün üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarındakı igid övladların ata-anaya qayğı və məhəbbətində cəmiyyətimizdə yaşayıb yaradan, ailə quran hər iki gənc bir örnək, bir nümunə kimi istifadə etməli, Oğuz igidlərinin adına layiq, müasir cəmiyyətimizin pak, ülvi gənclərinin adına layiq işlər görməli, valideynlərinə qayğı göstərməli, ehtiramla yanaşmalıdırlar.

Elmi yeniliyi: Bu məqalədə ailə - övlad tərbiyəsi münasibətlərinə geniş yer verilmiş, həmin münasibətlər dövrün ictimai-siyasi tələbləri baxımından şərh edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən cəmiyyətimizdə yaşayıb yaradan, ailə quran hər iki gənc bir örnək kimi istifadə edə bilər. Ali məktəblərdə “Pedaqogika” fənnindən mühazirə mətni kimi istifadə edilə bilər

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi Dədə Qorqud” əsil və sadələşdirilmiş mətnlər.. Bakı: Örnək, 2004, 376 s.
2. “Kitabi Dədə Qorqud” Ensiklopedik lüğət. Bakı: Örnək, 2004, 366 s.
3. “Kitabi Dədə Qorqud” Ensiklopediyası I cild. Bakı: Yeni nəşrlər Evi, 2000, 624 s.

РЕЗЮМЕ
ОТРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ
В ЭПОСЕ «ДЕДЕ КОРКУТ»
Дадашзаде А.И.

Ключевые слова: *Деде Коркут, хан, материнство, семья, меч*

В статье отмечается, что богатая история Азербайджана, древняя культура и национальные ценности – семья, воспитание детей находят своё отражение в эпосе «Книга Деде Коркут». Эта эпопея является нашим богатством. Такие моральные ценности, как материнство, чистая любовь – прекрасный повод чтобы принести себя в жертву ради чести семьи.

SUMMARY
FAMILY - CHILD BRINGING UP IN “KITABI – DEDE QORQUD” EPICS
Dadashzade E.I.

Keywords: *Dede Korkut, Khan , motherhood , family, sword*

Our rich history, ancient culture and national-spiritual values – family-child bringing up have been reflected in “Kitabi – Dede Korkut” epics. These epics are our common wealth. A great place is given to the women, maternity honour, their pure love and self-sacrifice for family honour.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	16.11.2015
	Son variant	01.06.2016

UOT 821

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA SƏTİRALTI MƏNA ÇALARLARI

BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru

Açar sözlər: poeziya, sətiraltı, fakt, final, bəşəri dəyərlər.

Rəsul Rza poeziyası milli olduğu qədər də ümumbəşəri bir poeziya faktıdır. Şairin yaradıcılığına xüsusi monoqrafiya həsr edən professor Gülrux Əlibəyova vaxtilə obyektiv bir qənaətə gələrək yazırdı: «Orijinal bir sənətkarın bəşəri məzmun daşıyan yaradıcılığını konkret ədəbi təsirlə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Bu yaradıcılıq hər şeydən əvvəl, sənətkarın bədii təfəkkürünün vüsətilə əlaqədardır. Məzmundan və həyat faktından asılı olaraq Rəsul Rza səciyyəvi milli forma olan qoşma və aşıq poeziyasından tutmuş, ən müasir qafiyəsiz, dəqiq ritimli, poetik nəsrə bənzəyən şeirlərə qədər poetik konstruksiyaların, demək olar ki, bütün formalarından istifadə edir [2.5].

Həyatda, cəmiyyətdə, daha geniş miqyasda götürüldükdə beynəlxalq aləmdə baş verən elə ziddiyyətli və qarşıdurmaya gətirib çıxaran hadisə və olaylar var ki, ona birbaşa münasibət bildirmək, bədii mətnə onun antihumanist mahiyyətini bütün ciddiyyəti ilə ifşa etmək mümkün olmur. Belə məqamlarda güclü ilə gücsüzü, haqlı ilə haqsızı təbiətdəki hadisələr fonunda təsvir etmək daha məqsədəuyğun və məqbul sayılır, burada hədəf seçilən ünvanlar dəqiq görünür, niyyətlər və məqsədlər heç də diqqətdən yayınmır. Bu mənada Rəsul Rzanın «Namərdlik» adlı şeirində təsvir olunan hadisələr heç də ov səhnəsini yada salmır. Söz yox ki, şair burada ovun da kişilik və insanlıq normaları ilə həyata keçirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Sürətlə silahlanma, hökmranlıq iddiaları ilə yaşayan dövlətlərin dünyaya ağalığ etmək cəhdləri bu şeirin əsas ideya-məzmun planında dayanan mətləb və xüsusiyyətlərdən xəbər verir. Dünyanın göz yaşını, günahsız axıdılan insan qanlarını ceyranın şəxsində ustalıqla təqdim etmək şeirdə ictimai məzmun aşılaman mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Burada təbiətə, təbiətdəki canlı varlıqlara divan tutulmaqla, ayrı-ayrı dövlətlərin və ölkələrin bir-biri ilə qarşıdurmaya, ölüm-dirim mübarizəsinə qalxması səhnəyə gətirilir. Sürətli maşınla, odlu silahla qovularaq yaralanan ceyranın aqibəti təsvir olunan epizodlar doğrudan-doğruya insanları düşünməyə, hər atacaqları addım üçün məsuliyyət və cavabdehlik daşımağa bir çağırış kimi səslənir:

*... Asqırıb dayandı maşın.
Ceyran qırıq qolunun üstünə
qoyub başını, uzanmışdı.
Böyrü qalxıb-enirdi,
körüük kimi.
Tüfəngli
sol əliylə papağını
itələyib qaşlarının üstünə
yaxınlaşdı ovuna.
Ceyran tərpənmədi.
Məlul-məlul baxdı ona
ceyranın qara gözləri
ikiqat böyümüşdü [3, 48].*

Ceyranın canlı varlıq kimi həyəcan və təlaş içərisində çırpınması, gözlərindən axan yaş təsvir olunan mənzərəni bütün təfərrüatı ilə göz önündə canlandırır. Bu səhnə həm də məzlum xalqların istismarçılar tərəfindən tapdalanan haqlarını, güclü-gücsüz qarşıdurmasını da yada salır, belə təsvirləri yalnız birbaşa və müstəqim başa düşməyə, anlamağa bütövlükdə əsas vermir:

*Bu qara gözlərdən
iki damcı düşdü.
Ceyranın üzündən,
tüklərin üstündən
sürüşdü,
düşdü quru torpağa.
Sanki, göz yaşıyla
az suvarılmışdı bu torpaq [3, 49].*

Şeirin son misralarında bədii suallar və mühakimələr ittiham xarakterindən daha artıq düşünmək və daşınmaq səciyyəsi daşır. Şeirin finali belə bir həyəcan və narahatlıqla dolu fikirlərlə tamamlanır:

*Bəlkə, deyirsiniz,
ceyran ağlamaz.
Yox, ağlayar.
Daş da, ağac da ağlayar.
Hər göz yaşına bir səbəb var.
Söhbət onda deyil.
Ceyran ağlasa da, ağlamasa da,
namərdlik, namərdlikdir [3,49].*

Şeir nümünə gətirilən misraların, həqiqətən, daxili qatlarda gizlənən mətləblərin aşkarlanması ilə diqqəti çəkir. Şairin «söhbət onda deyil» ifadəsi də ceyranla yanaşı insan amilinin digər ictimai-siyasi hadisə və proseslərin nəzərdə tutulduğunu açıq-aydın istisna etmir.

Rəsul Rzanın yaradıcılığında eyham və işarələrə nümunə kimi 1959-cu ildə qələmə alınan «Dana və balaca qız» şeiri göstərilə bilər. Şeirdə insanla, onun məişət-sosial qayğıları ilə ictimai təsərrüfat həyatı paralel şəkildə təsvir olunur.

Şeirdə qaldırılan problemlər bir qədər publisistik xarakter daşmasına baxmayaraq, müəllif olduqca kəskin həyatı məsələlərə toxunur, insan amilini gözdən salan, onu ikinci dərəcəli bir faktor kimi aşağılayan sovet təsərrüfat idarəçiliyindəki naqisliyi, qeyri-insani münasibətləri ciddi tənqid və ifşa obyektinə çevirir.

Göytəpə kəndində sarı dananın xəstələnməsi bütün əlaqədar təşkilatları hərəkətə gətirir, insanın dərđ müşkülləri dananın səhhəti müqabilində arxa plana keçir:

*Səs düşdü Göytəpə kəndinə
“Sarı dana xəstələnib!”
– Necə, sarı dana?
Sazaqlı külək kimi
Xəbər yayıldı hər yana.
Sədr gəldi,
partkom gəldi,
baytar bir də briqadir.
Hər gələn soruşdu:
– Azarı nədir?
Baytar qulağını qoydu
dananın sinəsinə
Hamı dondu qaldı [4,54].*

Şeirdə təsvir olunan bu səhnələr adi baxışda bir o qədər də təəccüblü görünür. Sovet təsərrüfat həyatının qanunauyğun bir halı kimi hamıda dərin rəğbət hissi də oyada bilər. Ancaq müəllif burada mətnaltı yazıçı manerasının imkanları ilə sarı dananın xəstələnməsi fonunda insana - Gülxaranın balaca qızına münasibəti eyni müstəviyə gətirir, hətta şeirin başlanğıcında danaya göstərilən diqqət və qayğının az qala insan amili ilə əvəzləndirilməsi cəhdinə bir işarə olduğu diqqət mərkəzinə çəkilir. İnsandan daha artıq dərəcədə heyvana göstərilən münasibət şairin kinayə və eyhamla, qarşılaşdırma yolu ilə oxucuya çatdırdığı mətləbləri konkret detallarla, bitkin təsvir üsulları ilə göz önünə gətirir.

Sağıcı Gülxaranın danada südlə bağlı xəstəliyin müəyyənləşdiyi vaxtda keçirdiyi həyəcanlar, narahatlıqlar şeirdə dərin psixoloji məqamlarla öz ifadəsini tapır.

Üç gün, üç gecə sağıcı Gülxaranın başına pərvanə kimi dolandığı, öz gəlinlik şalını ona sarğı kimi istifadə etdiyi dana nəhayət, dirçəlir, quyruğu belində tullanıb düşür, diqqət və qayğının nəticəsində ölümün pəncəsindən xilas olur. Əlbəttə, heyvandarlıq təsərrüfatına belə qayğı və diqqət özlüyündə təbii görünür. Burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Ancaq belə bir yanaşma insana göstəriləcək münasibəti heç cür sıxışdırıb aradan çıxarmamalıdır.

Şeirin finalında şair əhvalatın, baş verən hadisələrin petik mənzərəsini belə yekunlaşdırır:

... Əhvalat uzundur, nə deyim.

Bəsdir bunu desəm.

dana ölmədi bu azardan

Ancaq Gülxaranın

qaragöz kiçik qızı... [4,54].

Şair misranın sonunda ölüm mənasında üç nöqtədən istifadə edərək şeirdə əsas hadisələrin məntiqi ardıcılığını məharətlə ümumiləşdirən qənaətləri özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə nail olur.

Şeirdə hadisələrin və süjet xəttinin əsas fikir və ideyanın açılış və dərkində oynadığı rol daha əhatəli ictimai mətləblərin yozumuna imkanlar açır:

Bir ay sonra seçkilərdə

qərar qəti oldu və qısa.

Nə ondan katib olar bizə,

nə də bundan sədr olar kolxoza... [4, 56]

İtirilən balaca qızçıqazın taleyi fonunda bu cəza tədbirləri də məsələnin ədalətli həllini görməyə bir əsas vermir. Şair körpə qızın timsalında sovet həyat tərzində, təsərrüfatında yaşanan neqativ halları böyük ustalıqla açmağa müvəffəq olur, burada işlənən eyham və işarələr, qarşılaşdırılan həyat səhnələri poetik mətnin daxili qatlarında gizlənən həqiqətləri üzə çıxarmağa bir yardımçı olur.

R.Rza azərbaycanlıların erməni quldurları tərəfindən dəfələrlə soyqırma məruz qalmalarına göz yuma bilmirdi. Tarixi faktlara diqqətlə yanaşaraq erməni cəlladlarının qaniçən xislətini Andranikin timsalında göstərirdi.

Kim idi bu Andranik? 1914-1920-ci illərdə Türkiyədə və Cənubi Qafqazda müsəlmanların, eləcə də öz xalqının faciəsinə səbəb olan bu Andranik 20-ci illərdə xaricə qaçmış, əvvəlcə İngiltərədə, sonra Amerikada yaşamışdır. 1927-ci ildə Parisdə ölmüş, Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunmuş, qəbri üzərində at üstündə heykəli qoyulmuşdur. Heyf sənə Per-Laşez! Belə bir qaniçən qulduru necə qəbul etmişən?

İrəvanda Andranikin 50 illik yubileyi keçirilən ərəfədə, yəni 1965-ci ildə Rəsul Rza Parisdə imiş. Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunan məşhur yazıçı və şairlərin qəbirlərini ziyarət edirmiş. O, orada qaniçən Andranikin at üstündə nəhəng heykəlini görüb təəcüblənir. Bu üzdəniraq heykələ bir seir həsr edir:

Per-Laşez!

Kommunarlar divarı,

Hörmətlə açıram başımı,

... O kimdir? At üstündə:

Kimə oxşayır ... Allah!

Kimə?

Elə bil ki qaba bir əl toxunur

İncə simə

Gözlərimdə canlanır

Naxçıvanın Arazı.

Söndürülmüş ocaqlar!

Əbədi susdurulmuş uşaqlar!

Qanlı üzlər keçir gözlərimdən,

*Min-min azı.
Bağırmaq istəyirəm
Hardan gəldi bura
Bu dələduz,
Daşa dönmüş daş ürəkli quduz!*

Şeirdə qanıçən, quldur Andranikin adı çəkilməsə də, şeirin məzmunundan aydın olur ki, hədəf Andranikə yönəlmişdir. Həmin ildə Azərbaycan jurnalının 9-cu sayında çap olunan bu şeir parçası Ermənistanda böyük hay-küyə səbəb olmuşdur. [1.29.30]

Ayrı-ayrı şeirlərində Rəsul Rza insanlığın və bütövlükdə bəşəriyyətin düçar olduğu müsibət və faciələri doğuran səbəbləri araşdırmaq üçün dünya miqyasında tanınmış filosofları, fikir və düşüncə sahiblərini xəyali olaraq poetik mətnin aparıcı obrazları səviyyəsində təqdim etməsi, onlarla mühakimə və debatlardan hasil olan nəticələrin şeirin əsas ideya və qayəsi kimi səsləndirməsi də xüsusi üsul və vasitələrlə gerçəkləşir. Bununla da şeirboyu qabardılan ictimai mətləblərin onların dili ilə çatdırılması da mətnaltı yazıçı manerasının bir nümunəsi kimi nəzərə çarpır [2,56].

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq B.Vahabzadə və R.Rza yaradıcılığında sətiraltı mənə çalarlarının işlənmə məqamları və üslubi imkanları konkret nümunələrlə təqdim edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Dərs vəsaiti və monoqrafiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, represiya və soyqırım. Sumqayıt: AM 965, 2015, 416 c.
2. Əlibəyov G. Axtarışlar və kəşflər (R.Rzanın həyat və yaradıcılığı), Bakı: Azərənəşr, 1970, s.5
3. Rza R. Namərdlik. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2005, s.48.
4. Rza R. Dana və balaca qız. Duyğular, düşüncələr şeirlər. Bakı: Azərənəşr, 1964, s.54

РЕЗЮМЕ

ОТТЕНКИ СМЫСЛОВОГО ЗНАЧЕНИЯ ПОДТЕКСТА В ТВОРЧЕСТВЕ РАСУЛА РЗА

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: поэзия, подтекст, факт, финал, общечеловеческие ценности.

В статье говорится о значении подтекста в стихотворениях Расула Рза, посвященных общественно-политическим событиям, отраженным в таких произведениях как «Веролом-чы», «Маленькая девочка и бычок» и другие, и приводятся конкретные примеры.

SUMMARY

SHADES OF SUBTEXT MEANING IN CREATIVITY RASUL RZA

Bayramova G.A.

Keywords: poetry, descending meaning, fact, final, human values.

The importance of shades of subtext meaning in the poems of Rasul Rza, as a socio-political events, reflected in the works "Betrayed", "A little girl and calf" and others are analyzed in the article by giving concrete examples.

Daxil olma tarixi: İlk variant 25.12.2015
Son variant 01.06.2016

UOT 165.2

SİNERGETİK PARADİQMA: İPOSTASİYALARI VƏ METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ
(məntiqi-qnoseoloji təhlil)**HÜSEYNOV ELXAN BAHADUR oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor**e-mail: e_huseynov_01@inbox.ru*

Açar sözlər: sinergetika, özünütaşkiletmə, nizam, xaos, qeyri-xəttilik, açıqlıq, dissipativ, homeostatik, iyerarxialıq

Məqalədə sinergetikanın ipostasiyalarından (cəhətlərindən) və metodoloji prinsiplərindən bəhs olunur və müəyyən meyarlar əsasında onların təsnifatı verilir. İşdə reallaşdırılan təhlil sinergetik paradigmanın bir sıra yeni aspektlərinin başa düşülməsinə imkan yaradır.

Elmin iyirminci yüzilliyin sonuncu rübündən etibarən inkişafı, onun funksiyalaşmasının yeni, post-qeyriklassik mərhələsinin başlanmasından xəbər verən bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Tanınmış rus filosofu, akad.V.S.Stepinə görə elmin inkişafının bu mərhələsi onun əsaslarında, elmi fəaliyyətin xarakterində, elmi tədqiqatların fənlərarası və problem – istiqamətləndirici formalarında baş verən fundamental dəyişikliklər ilə müşayiət olunur. V.Stepinin qeyd etdiyi kimi, bütün bu hallarda tədqiqatların obyektini daha tez-tez “açıqlıq və özünütaşkiletmə ilə xarakterizə olunan unikal sistemlər təşkil edir” [1, s.628]. Bu qəbildən olan obyektlərin dərki kontekstində mühüm yerlərdən biri sinergetikaya – müxtəlif təbiətli sistemlərin, o cümlədən sosial sistemlərin özünütaşkiletməsi proseslərinin əsasını təşkil edən ümumi prinsiplərin idrakını özünün strateji vəzifəsi sayan tədqiqatlar fənlərarası istiqamətinə məxsusdur. Sinergetikanın sosial sistemləri öz tədqiqat obyektinə çevirmək təşəbbüsü belə bir obyektiv faktdan irəli gəlir ki, bu elm təbii proseslərlə yanaşı (fiziki, kimyəvi, bioloji, geoloji və s.) insan ölçülü sistemləri də özünün spesifik tədqiqat obyektinə çevirir.

Sinergetikanın çoxşaxəli və rəngarəng problemləri içərisində onun ipostasiyalarının və kateqorial aparatının da öyrənilməsi mühüm yer tutur. Məqalədə qarşımıza qoyduğumuz məqsədə keçməzdən əvvəl sinergetikanın yaranma tarixinə qısaca da olsa nəzər salaq.

Müxtəlif təbiətli mürəkkəb sistemlərin inkişafı və özünütaşkiletmə prosesləri haqqında elm kimi formalaşan sinergetika özünün sələflərinin elmlərarası yanaşmalarını: A.İ.Boqdanovun tektologiyasını, L. fon Bertalanfinin sistem nəzəriyyəsinə əxz və inkişaf etdirsə də, onun dili və metodları qeyri-xətti riyaziyyata və mürəkkəb sistemlərin təkamül proseslərini öyrənən təbii və texniki elmlərin nailiyyətlərinə söykənmişdir.

Sinergetik metodların təşəkkül tarixi XX əsrin bir çox görkəmli alimlərinin adı ilə bağlıdır. Bu sıradan birincilik şərəfi, sözsüz ki, XIX əsrin sonunda qeyri-xətti dinamikanın və diferensial tənliklərin keyfiyyət nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş, dövrüyyəyə ilk dəfə “atraktor” (açıq sistemlərin hallar məkanında cəzbedici çoxluq), “bifurkasiya” nöqtəsi (alternativ həlli olan məsələnin parametrlər qiyməti), “qeyri-tarazlıqlı trayektoriyalar” və “dinamik xaos” anlayışlarını daxil etmiş böyük fransız riyaziyyatçısı və fiziki Anri Puankareyə məxsusdur.

XX əsrin birinci yarısında qeyri-xətti dinamikanın metodlarının inkişaf etdirilməsində riyaziyyatçıların və fiziklərin Sovet məktəbinin nümayəndələrinin: A.M.Lyapunovun, N.N.Boqolyubovun, L.İ Mandelştamın, A.A.Andropovun, N.S.Krılovun, A.N.Kolmoqorovun, A.N.Tixonovun, İ.B.Zeldoviçin böyük xidmətləri olmuşdur.

Sinergetika tarixində morfogenез model (A.M.Tyuring) və EHM vasitəsilə kəşf edilmiş solitonlar (E.Fermi) – təcrid olunmuş dalğalar müstəsna rol oynamışdır.

Keçən əsrin 60-70-ci illərində təbiət və texnikanın ən müxtəlif hadisələrində özünütəşkiləmə proseslərinin başa düşülməsinə əsl hücum başlandı: Q.B.Basov, A.M.Proxorov və Q.Taunsinin lazerin generasiyası nəzəriyyəsi; B.P.Belousov və A.M.Jabotinskiyin canlıların bioritmlərinin əsasını təşkil edən rəqsi kimyəvi reaksiyaları; İ.Priqojinin dissipativ strukturlar nəzəriyyəsi; A.N.Kolmoqorov və İ.L.Klimontoviçin turbuləntlik nəzəriyyəsi; A.P.Rudenkonun təkamüllü kataliz nəzəriyyəsi bu dövrün mənəvi dəyərləri kimi yarandı, 1963-cü ildə E.Lorens iqlimin proqnozlaşdırılması məsələlərində dinamik xaosu kəşf etdi, daha sonra isə D.Ryuel və F.Tankensin işlərində qəribə attraktorların öyrənilməsi başlandı. Bu illərdə R.Tomas və V.İ.Arnold katastrofların (dinamik sistemlərin halının sıçrayışlı dəyişməsi) riyazi nəzəriyyəsinə yaratdılar və bu nəzəriyyə tezliklə canlı aləm haqqında elmlərdə, psixologiyada və sosiologiyada öz geniş tətbiqini tapdı. U.Maturani və F.Varella canlı sistemlərin avtopoezisinin xarakteristikasının postqeyri-klassik nəzəriyyəsinə yaratdılar. Bütün bu tədqiqatlar əsasında özünütəşkiləmə proseslərinin mahiyyətə yeni səslənən paradiqması formalaşdı və 1970-ci ildə alman fiziki G.Haken elmi dövrüyyəyə özünütəşkilədən sistemlərin tədqiqinin yeni fənlərərsası istiqaməti kimi sinergetik neologizmini daxil etdi.

Özünütəşkiləmə proseslərinin rəngarəngliyinə və çoxcəhətliyinə baxmayaraq sinergetika möhtəşəm bir elm, yeni paradiqma, yeni dünyagörüşü kimi keçən əsrin yetmişinci illərində alman alimi G.Haken və ondan asılı olmayaraq belçika alimi, Nobel mükafatçısı İ.Priqojin tərəfindən yaradıldı.

Sinergetikanın Ştuthard məktəbinin banisi G.Hakenə görə sinergetikanın başlıca məqsədi özünütəşkilədən mürəkkəb strukturların və funksiyaların yaranmasını idarə edən ümumi qanunauyğunluqları öyrənməkdirsə, sinergetikanın Brüssel məktəbinin təsisatçısı İ.Priqojinin və onun əməkdaşlarının izlədiyi məqsəd qeyri-tarazlıq termodinamikası çərçivəsində zamanın geriyə dönməzliyi problemini və öz tədqiqini sinergetikanın sürətli inkişafında tapan yeni dünyagörüşü məsələlərinin təhlilini izləməkdir [2; s.3].

“Sinergetika” sözü qədim yunan dilindən götürülmüşdür, azərbaycan dilində səslənməsi “kooperativ”, “kollektiv” və “birgə fəaliyyət” mənalarına uyğun gəlir [4, s.82-84]. Prof.G.Haken özünütəşkiləmə nəzəriyyəsinin əsaslarına verdiyi “Sinergetika” kitabının girişində sinergetikanın predmetini aşağıdakı sözlərlə səciyyələndirir: “Mən öz təlimimi ona görə “sinergetika” adlandırdım ki, onda sistemin bir çox elementlərinin birgə fəaliyyəti tədqiq olunur, həm də ona görə belə adlandırdım ki, özünütəşkiləməni idarə edən ümumi prinsiplərin tapılması müxtəlif təlimlərin birgə fəaliyyətini tələb edir” [3, s.24-25].

G.Hakenin sözlərindən belə anlaşılır ki, biz sinergetika terminini iki mənada başa düşməliyik: birincisi, sistemi təşkil edən və mühüm qarşılıqlı təsirləri sistemin strukturunu yaradan elementlərin birgə, kollektiv fəaliyyəti kimi, ikincisi, bir sıra mürəkkəb elmi problemlərin həllində müxtəlif ixtisas sahiblərinin birgə fəaliyyəti kimi. Sinergetikanın mənə çalarlarına söykənərək G.Haken sinergetikanın tədqiqat obyektini aşağıdakı cizgilərlə səciyyələndirir:

1. Sinergetik sistemlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan çoxlu sayda eyni və yaxud müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuşdur.
2. Sinergetik sistemlər qeyri-xətti sistemlərdir.
3. Fiziki, kimyəvi və bioloji sistemlər nəzərdə tutulduqda söhbət termodinamik tarazlıq halından uzaq yerləşən açıq sistemlərdən gedir. Deməli, sinergetik sistemlər qapalı deyil, açıq sistemlərdir.
4. Sinergetik sistemlərdə daxili və xarici rəqslər baş verir.
5. Sinergetik sistemlər qeyri-sabit ola bilər.
6. Sinergetik sistemlərdə keyfiyyət dəyişmələri baş verir.
7. Sinergetik sistemlərdə emergent xarakterli (yeni yaranan, elementlərdə olmayan) keyfiyyətlər müşahidə olunur.
8. Sinergetik sistemlərdə məkan, zaman, məkan-zaman və yaxud funksional strukturlar yaranır.

9. Sinergetik sistemlərdə yaranan strukturlar nizamlanmış və yaxud xaotik ola bilər.

10. Sinergetik sistemlər bir çox hallarda riyazi təsvir oluna bilər.

G.Hakenin təsvirinə əsaslanaraq biz sinergetikanın çoxaspektli təbiətini və elmi mahiyyətini əks etdirən, lakin elmi ədəbiyyatda öz əksini bütünlüklə tapmayan aşağıdakı ipostasiyalarını, sifətlərini (cəhətlərini) açıqlaya bilərik:

Sinergetika – yeni elmi istiqamətdir. Bu, o deməkdir ki, müxtəlif elmlərin (məs. fizika, kimya, biologiya, sistem texnika, termodinamika, fəlsəfə, sosiologiya, iqlimşünaslıq və s.) inteqrasiyasından bu elmin ali məqsədi “xaos-qayda” keçidlərinin mexanizmini araşdırmaq, sistemin təkamülündə qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə, qeyri-strukturluqdan strukturluğa, qeyri-sistemliliyə sistemliliyə, nizamdan xaosa və əksinə xaosdan nizama doğru istiqamətlənən real keçidlərin qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir. Buna görə də sinergetikanın ümumi problematikasında təkamül proseslərinin və onların ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi mühüm yer tutur.

Sinergetika – yeni elmi dünyagörüşüdür. Bu, o deməkdir ki, sinergetika dünyanı nizam və xaosun harmoniyası, qarşılıqlı əlaqəsi şəklində əks etdirməklə insanın maddi və mənəvi proseslər haqqında baxışlarının sərhədlərini genişləndirir.

Sinergetika – yeni metodologiyadır. Bu ondan irəli gəlir ki, sinergetika təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə yeni yanaşma üsuludur. Sinergetika köhnə metodoloji proqramların varisi olmayıb, tamamilə yeni keyfiyyətli metodologiyadır. Sinergetik metodologiyanın yeniliyi və orijinallığı ondadır ki, o müxtəlif elmlərin inteqrasiyasından deyil, dünyanın sintetik elmi mənzərəsinin yaradılması təşəbbüsündən irəli gəlmişdir [5, s. 66-73].

Sinergetika – özünütəşkiləmə nəzəriyyəsidir. Bu, o deməkdir ki, bir elm olmaq etibarını ilə sinergetikanın predmetini mürəkkəb sistemlərdə baş verən özünütəşkiləmə prosesləri təşkil edir. Belə proseslərdən biri fizikada fransız alimi Benar tərəfindən kəşf edilmiş “Benar effekti” hadisəsidir. Bu effektin qısa təsviri belə səslənir: fərz edək ki, evdar qadın kərə yağını əritmək istəyir və bu məqsədlə o, içərisinə yağ qoyulmuş qabı yanar odun üzərinə yerləşdirir. Yağ maddə olduğu üçün o, görünməz xırda hissəciklərdən – ölçüləri 10^{-5} sm olan molekulardan təşkil olunmuşdur. Qızdırılan yağın temperaturu ərimə nöqtəsinə (“bifurkasiya nöqtəsi”) çatdıqda o, aqreqat halını dəyişərək mayeyə çevrilir və daha sonra qaynamağa başlayır. Bu zaman yağın səthində arı şanını xatırladan altıüzlü prizmalar yaranır. Nə baş vermişdir? Mayenin saysız-hesabsız molekulalarının (mikrostrukturlar) birdən-birə birgə, kooperativ fəaliyyəti sayəsində onun özünütəşkiləmə prosesi baş vermiş və bunun nəticəsində maye səthində yeni strukturlar yaranmışdır. Qızdırılan yağ birdən-birə özəklərə ayrılmış və onun səthində yeni strukturlar təşəkkül tapmışdır. Beləliklə, temperatur qradientinin böhran qiymətindən böyük qiymətlərdə qızdırılan özlü mayenin səthində yeni strukturların yaranması açıq sistem kimi götürülən maye molekulalarının özlərini təşkil etməsindən xəbər verir.

Bu haqda tarazlıqlı faza keçidlərindən olan fərq də (məs. suyun buza və buxara faza keçidləri) göz qarşısındadır, belə ki, yağa istilik verilməsi dayandırıldıqda onun səthində yaranan yeni strukturlar da ani yox olur. Buna görə də bu növ faza keçidləri qeyri-tarazlıqlı çevrilmələr adlanır. Məsələn gətirdiyimiz təcrübə göstərir ki, qızdırılan mayədə benar özək strukturlarının yaranması üçün xarici mühitdən heç bir göstəriş alınmamış, özəkləri necə qurmağı mayenin özü “həll etmiş”, mineral yağ təbəqəsinin xaricdən qəbul etdiyi enerji isə onun özünü təşkil etməsi üçün yalnız bir vasitə olmuşdur. Qeyd edək ki, belə özünütəşkiləmə proseslərini lazerlərdə, mayələrdə laminar axının turbulent axına keçməsi proseslərində, Belousov-Jabotinski reaksiyalarında da müşahidə etmək mümkün olmuşdur.

Sinergetika – yeni elmi paradıqmadır. Fəlsəfədə paradıqma konsepsiyasına başlanğıc vermiş amerikalı fiziki və filosofu T.Kunun təbirincə “paradıqma – konkret elmi ictimaiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qəbul edilən baxışlar, qaydalar, dəyərlər və fəaliyyət nümunələri sistemidir [6, s.279].

T.Kunun bu tərifinə söykənib sinergetika haqqında deyə bilərik ki, onun paradıqma kimi

dəyərləndirilməsinin səbəbi sinergetik müddələrin hazırda dünyanın bütün qabaqcıl alimləri tərəfindən qəbul edilməsi, bu elmin prinsip və ideyalarının elmi biliyin inkişafının naməlumdan məlumla doğru istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır [7, s.55-62].

Sinergetika – müasir elmi biliklər arasında tətbiq olunan yeni dildir. Məlum olduğu kimi, dil fundamental antropoloji konstant, təfəkkürün abstraktlaşdırma fəaliyyətinin mühüm vasitəsidir. İnsanlar sosial həyatda təbii dillə yanaşı elmi dildən də istifadə edirlər. Hər bir elm qararlaşma prosesində özünün məxsusi dilini formalaşdıraraq onu müvafiq anlayış və kateqoriyalar vasitəsilə ifadə edir. Bu baxımdan müasir elmlər içərisində xüsusi çəkisi olan, insanın təbiət, cəmiyyət və təfəkkürlə yeni dialoqu kimi dəyərləndirən sinergetika elmi də istisnalıq təşkil etmir. Digər təbiət və sosial elmləri kimi sinergetikanın da təkrarsız, özünə məxsus dili, yeni terminləri, onun təbiətini, mahiyyətini və strukturunu əks etdirən anlayış və kateqoriyalar sistemi vardır. İdrak prosesində sinergetik anlayışlardan (özünü-təşkilətmə, bifurkasiya, attraktor, qəribə attraktor, fraktal və s.) getdikcə geniş istifadə olunması və onun struktur elementlərinin yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsi, sözsüz ki, müasir elmlərin tərəqqisi üçün yeni imkanlar açır [8].

Sinergetika – yeni ideologiyadır. Hazırda sinergetika iki istiqamətdə inkişaf etməkdədir: bu istiqamətlərin birincisi sosial, iqtisadi və mənəvi proseslərin tədqiqi ilə, ikincisi isə sinergetikanın təmsilçisi olan alimlərin yaradıcılıq mübarizəsi ilə bağlıdır.

Sinergetikanın mühüm ipostasiyalarından birini də onun fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Nəzəri idrakın inkişafının müasir mərhələsində hər birinin təkrarsız özəllikləri olan fəlsəfə və sinergetikanın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi xeyli mürəkkəb səciyyə daşıyır. Sinergetika və fəlsəfə özlərinin metodologiyalarına görə bir-birinə çox yaxındırlar. Onların genetik fərqi isə bundadır ki, fəlsəfənin nüvəsində “əlaqə-hərəkət-inkişaf” geni, sinergetikanın mərkəzində isə “xaos-nizam” geni yerləşir [9, s.252].

Sinergetikanın fəlsəfi xarakteristikasına bunu da əlavə etmək lazımdır ki, sosial və koqniitiv sistemlərin təkamülünün və özünü-təşkilinin ümumi qanunauyğunluqlarının axtarışlarına istiqamətlənən sinergetika dünyanın yeni anlamının, insanın təbiətlə yeni dialoqunun əsasını qoymaqla müasir təbiətşünaslığın, o cümlədən fizikanın paradigmalardan biri kimi çıxış edir. Buna görə də özünün məzmun çalarlarına və ümumilik dərəcəsinə görə sinergetika fəlsəfəyə daha yaxın olub, özünü-təşkilədən mürəkkəb, açıq sistemlərin təsvirinə nəzəri və metodoloji yanaşma kimi mövcuddur [10, s.284-292].

Biz sinergetik sistemlərə metodoloji yanaşmaya əsaslanıb təbiəti, cəmiyyəti və təfəkkürü yeni rəqəsdən öyrənən bu elmin bütöv xarakteristikasını belə müəyyənləşdirə bilərik: sinergetika özünü-təşkilədən mürəkkəb, açıq, qeyri-xətti, dissipativ, termodinamik tarazlıq halından uzaqda yerləşən sistemlərin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir. Sinergetikanın tədqiqat obyektini təşkil edən və yuxarıda göstərilən əlamətlərlə xarakterizə olunan sistemlər sinergetik sistemlər adlanır.

Bir elm olmaq etibarilə sinergetikanın özünə məxsus prinsipləri vardır. Ən sadə variantda sinergetikanın 7 əsas prinsipini təklif etmək olar. Bu prinsiplərdən ikisi varlığa, beşi isə qararlaşmaya aiddir [11].

Sinergetikanın varlığı əks etdirən prinsipləri homeostatiklik və iyerarxallıq qararlaşmanı ifadə edən prinsiplər isə qeyri-xəttilik, açıqlıq, dayanıqsızlıq, dinamik iyerarxiyalıq və müşahidəlikdir. Məqalənin həcm məhdudluğunu nəzərə alıb sinergetikanın bu prinsiplərini qısaca nəzərdən keçirək.

1. Homeostatiklik prinsipi. Homeostaz – sistemin öz məqsədi naminə funksiyalaşması proqramını müəyyən çərçivədə qoruyub saxlamaq qabiliyyətidir. Kibernetikanın banisi Norbert Viperin təbirincə hər cür sistem öz mahiyyətinə görə teleoloji olub, müəyyən mövcudluq məqsədi daşıyır. Belə sistemlər məqsəddən – etalondan (real və ya təsəvvür olunan) ona öz kursundan kənara çıxmağa imkan verməyən korrektəddici siqnallar qəbul edir. Sistemdə bu korrektətmə xarici mühitin təsiri ilə onun davranış proqramında yaranan ixtiyari kənaraçıxmaları aradan qaldıran mənfi əks-əlaqə hesabına baş verir. Canlı sistemlər özlərinin həyat sürəkliliyinin əksər hissəsini

məhz bu şəraitdə keçirirlər. Məsələn, istiqanlı heyvanlar xarici mühit temperaturunun, hətta ən geniş diapazonu üçün də öz daxili temperaturlarını sabit saxlayırlar; atmosferdə güclü külək cərəyanlarının və hava çalarlarının olmasına baxmayaraq hidrokompasdan istifadə edən pilot təyyarənin kursunu və uçuş hündürlüyünü sabit saxlamağı bacarır. Sinergetikada homeostaz vəziyyətdə sistemin məqsədli davranış proqramı attraktor (cazibə mərkəzi) adlanır. Attraktor sistemin hal məkanında ölçüsü məkan ölçüsündən kiçik olan və zaman ötdükçə yaxın halları özünə cəzb edən çoxluqdur. Attraktorun cazibə sahəsi onun hovuzu adlanır. Qeyd edək ki, attraktorlar yalnız açıq dissipativ sistemlərdə, yəni aktiv xarici mühitdən qəbul etdikləri maddə, enerji və informasiyanı sistemin elementləri arasında səpələyən sistemlərdə mövcud olur.

Homeostatiklik prinsipi kibernetikanın sistem təhlili ilə sinergetikanın bir sıra ideyalarını birləşdirmək funksiyasını da yerinə yetirir.

2. İyerarxiallıq prinsipi. Mövcud elmi informasiyalara söykənib bu gün qətiyyətlə təsdiqləyə bilirik ki, dünyamız məkan, zaman və enerji miqyaslarına görə nəzərə çarpacaq dərəcədə iyerarxiallaşmışdır. Bu, o deməkdir ki, kainatın baza strukturu enerjinin istənilən qiymətlərini deyil, kvarklardan tutmuş canlı orqanizmlərədək yalnız nisbi pilləvari qiymətlərini alır.

Struktur iyerarxiyasının mənası aşağı səviyyələrə nisbətən yuxarı səviyyələrin tərkibinin daha mürəkkəb olmasından ibarətdir. Belə ki, iyerarxial strukturun aşağı səviyyələrində struktur-nizam hesab edilən münasibət onun daha yüksək səviyyələrində struktursuz xaos rolunu oynaya bilir. Buna görə də biz deyirik ki, maddə molekulardan, molekullar atomlardan, atomlar nüvədən və elektronlardan, nüvə nuklonlardan, nuklonlar kvarklardan, cəmiyyət insanlardan təşkil olunur. Maddi olmayan iyerarxialar da mövcuddur: dil sözlərdən, cümlələrdən, mətnlərdən; ideyalar fikirlərdən, baxışlardan, ideologiyalardan, paradigmalardan ibarətdir.

Iyerarxik sistemin mühüm əlamətlərindən birini onda tam reduksiyanın mümkün olmaması, yəni mürəkkəb iyerarxik səviyyələrin strukturunu daha sadə səviyyələrin strukturuna müncər edilə bilməməsi ilə bağlıdır. İyerarxik sistemin hər bir səviyyəsinin mürəkkəbliyinin artırılmasının mümkün olmayan daxili bir həddi vardır.

Sistemlərin iyerarxiyasında zaman faktoru da mühüm rol oynayır. Hakenin tabeçilik prinsipi məhz zaman iyerarxiyası üçün formula edilmişdir. Bu iyerarxiyaya görə kainat zamanı mikro-, makro- və meqa- zaman səviyyələrinə bölünüb. Elmdə artıq belə bir ənənə qəbul edilmişdir ki, tərtib parametrləri uzun sürəkliliyə malik kollektiv dəyişənlərdir. Bu dəyişənlər nisbətən aşağıda yerləşən mikrosəviyyələrin dilini təşkil edən qısaömürlü parametrləri idarə edirlər. Makrosəviyyədə yuxarıda yerləşən meqasəviyyə ifrat dərəcədə zəif dəyişənlərdən təşkil olunmuşdur. Makrosəviyyə üçün qayda parametri funksiyasını yerinə yetirən bu sonuncu dəyişənlər idarəedici parametrlər adlanırlar. İdarəedici parametrləri tədricən dəyişməklə daha aşağı səviyyələrin sistemini dəyişmək olar. Bu dəyişmələr bəzi hallarda çox kəskin böhran xarakteri də ala bilər. Belə hallarda idarəedici parametrlərin böhran (bifurkasiya) qiymətindən danışma imkanı yaranır. Varlıq fazasında yerləşən iki qonşu səviyyə nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, uzunsürəkliliklə dəyişənlər qısasürəklilikli dəyişənləri, üst qatda yerləşən səviyyələr isə nisbətən alt qatda yerləşən səviyyələri təyin edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, iyerarxiyada tabeçilik prinsipi heç də həmişə doğru olmur və buna görə də həmin prinsipi mütləqləşdirmək doğru olmaz.

3. Qeyri-xəttilik prinsipi. Sinergetikanın mühüm prinsiplərindən olan qeyri-xəttilik transformasiya fazasını, sistemin yeniləşməsini, onun köhnə qaydanın məhvinin ardıcıl mərhələlərindən keçməsini, nəhayət yeni qaydanın yaradılmasını xarakterizə edir [12, s.110-113].

Xəttilik – fizik və riyaziyyatçıların bir çox nəsillərinin sadəlik ideali olmuş və sistemin tarazlıq vəziyyəti yaxınlığında hərəkətinin həmişə xətti səciyyə daşdığı güman edilmişdir. Belə davranışların obrazı hələ orta məktəb kursundan yaxşı məlumdur: riyazi rəqqasın kiçik amplitudlu harmonik rəqsləri, cismin bərabərsürətli və ya bərabərtəcilli hərəkəti xəttiliyə yaxşı misal ola bilər. Hətta ali məktəblərdə də əsasən xətti məsələlər həll etməklə insanlarda dünyanın sadəliyi haqqında xətti intuisiya inkişaf etdirilir. Sistemin homeostazı optimal parametrlər ətrafında xətti rəqslər

səviyyəsində baş verir. Buna görə də sadə xətti hal bu qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xətti sistemlərin müəyyən edici xassəsi superpozisiya prinsipi ilə ifadə olunur: bu halda həllərin cəmi də yeni həll verir, başqa sözlə, sistemə yekun təsirin nəticəsi ayrı-ayrı qarşılıqlı təsirlərin sistemdə yaratdığı nəticələrin cəminə bərabər olur.

Lakin dünyanı yalnız xətti sistemlərdən təşkil olunan universum kimi təsəvvür etmək doğru olmazdı, beləliklə bu dünyada nə təkamül prosesi baş verər, nə də insan yaranmazdı. Real dünya nəinki xətti, həm də qeyri-xəttidir. Qeyri-xəttilik bir sıra hadisələr üçün superpozisiya prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirilir: bu halda sistemə yönəldilən qarşılıqlı təsirlərin cəmi bu təsirlərin nəticələrinin cəminə bərabər olmur. Buna görə də təsiredici səbəblərin nəticələrini toplamaq olmur. Bu sonuncu nəticə belə bir faktdan irəli gəlir ki, qeyri-xətti sistemlərdə elementlərarası əlaqələrin sayı elementlərin say artımından daha sürətlə baş verir.

Qeyri-xətti sistemlərdə sistemin strukturu ilə onun altsistemlərinin münasibəti superpozisiya prinsipi əsasında deyil, interferensiya prinsipi əsasında qurulur. Prof. Trubetskov D.İ. qeyri-xəttiliyin xarakterini aşağıdakı sözlərlə ifadə edir: “Elmi tərəqqinin əsrimizə bəxş etdiyi fəxri titullar içərisində ahəngdarlığı ən az, əhəmiyyəti və mötəbərliyi ən çox olan anlayış – “qeyri-müəyyənlikdir” [13, s.12].

Qeyri-xəttilik – hər şeyə nüfuz edən, hər yerdə mövcud olan çoxüzlü və rəngarəng hadisələri əks etdirən anlayışdır. Ona hər yerdə rast gəlmək olar: elementar hissəciklərin doğulması və antihilyasiyası da, çoban qırmançının qulaqbatırıcı səslənməsi də, ürəyin vurması da, şamın isti işığı da, xəstəliklər və onların müalicəsi də qeyri-xəttilikdir. Riyazi olaraq qeyri-xəttilik bir və ya bir neçə dəyişənin qeyri-xətti funksiyası ilə ifadə olunur [13, s.14].

Riyazi mənada qeyri-xəttilik məchullarının dərəcəsi vahiddən böyük və ya əmsalları mühitin xassələrindən asılı olan riyazi tənliklərin müəyyən növüdür.

4. Açıqlıq prinsipi. Bu prinsip sistemin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirinə mövcudluğunu əks etdirir. E.N.Knyazeva və S.P.Kurdyumov açıq sistemləri belə səciyyələndirirlər: “Sistemin açıq olması ona ətraf mühitlə maddə, enerji və informasiya mübadiləsinə girməyə imkan verən hər hansı bir mənbəyin olması deməkdir” [14, s.33]. Deməli, açıq sistemlər elə sistemlərdir ki, onlar aktiv xarici mühitdən fasiləsiz olaraq qəbul etdikləri maddə, enerji və informasiya hesabına özlərinin qeyri-tarazlıq halını qoruyub saxlayırlar. Bu sistemlər geriye dönməzdir və zaman amili onlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Açıq sistemlərin fəaliyyətində qanunauyğun və zərurətlə yanaşı təsadüfi amillər, o cümlədən flüktasiyalar (kiçik amplitudlu rəqslər) də əhəmiyyətli rol oynayır.

Sistemin açıq olması onda sistem elementlərinin özünütəşkiləməsinin zəruri şərti kimi dissipasiya (səpilmə) prosesinin baş verməsinə səbəb olur. Açıq qeyri-tarazlıqlı sistemlər xarici mühitlə fəal qarşılıqlı təsirin gedişində xüsusi dinamik hala keçirlər. İ.Priqojin sistemin bu halını dissipativlik adlandırır. Açıq sistemlərin elementləri fəal xarici mühitdən fasiləsiz qəbul etdikləri enerjini dissipasiya aktları hesabına kooperativ və kollektiv fəaliyyətə başlayaraq özlərini spontan sürətdə təşkil edirlər. Sinergetik sistemlərin özünütəşkiləməsi bu yolla baş verir.

5. Qeyri-dayanıqlıq prinsipi. Qeyri-xəttilik və açıqlıq prinsiplərini ehtiva edən qeyri-dayanıqlıq prinsipi uzun müddət sistemin qüsurlarından hesab edilmiş və həmin anlayışa belə yanaşma üsulu sinergetikanın yaranmasınadək davam etmişdir. Sistemin dayanaqlı haldan ən kiçik uzaqlaşması belə onun halının trayektoriyasının, proqramının qeyri-dayanıqlı halına keçməsinə səbəb olur. Qeyri-dayanıqlıq nöqtəsində hətta qapalı sistem belə açıq sistemə çevrilərək hər cür xarici təsirə qarşı həssaslıq nümayiş etdirən ətraf mühitdən əvvəlki hallarda qəbul edə bilmədiyi informasiyaları ala bilir. Sistemin belə qeyri-dayanıqlı halları bifurkasiya nöqtələri adlanır. Bifurkasiya nöqtələri istənilən anda sistemdə yeni strukturların, keyfiyyətlərin yaranmasına başlanğıc verən təkamül prosesləri olub, yeni və köhnə keyfiyyətlər arasında sərhəd funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, aşırımın ən yüksək nöqtəsi bir vadini digərindən ayıraraq onların arasında keçid məntəqəsi rolunu oynayır. Bifurkasiya nöqtəsinin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bu nöqtədə qüvvə ilə deyil, informasiya üsulu ilə, başqa sözlə, ən kiçik qarşılıqlı təsirlə belə sistemin davranış

seçimi etməsinə, onun taleyinə təsir etmək mümkündür. Keçən əsrin 60-cı illərində qeyri-dayanıqlığın ən azı üç sərbəstlik dərəcəsinə malik sadə dinamik sistemlərin kəşfi bizdə yaşadığımız dünyanın mürəkkəb təbiətinin başa düşülməsində inqilabi çevriliş yaradaraq dinamik xaos, qərribə attraktor və fraktallar dünyasına yol açmağa imkan yaratdı.

6. Dinamik İyerarxiyalıq və yaxud emergentlik prinsipi. Sinergetikanın bu prinsipi tabeçilik prinsipinin qərarlaşma prosesləri üçün ümumiləşdirilməsindən irəli gəlmişdir. Bu prinsip bifurkasiya nöqtəsinin qərarlaşmasını, sistemin bu nöqtəni keçməsinə, iyerarxi səviyyələrin məhv olmasını ifadə edən əsas prinsiplərdən biridir. Emergentlik prinsipi sistemdə yeni keyfiyyətlərin yaranmasını eyni bir səviyyədə, üfqi xətt boyunca təsvir edir. Məhz bu səviyyədə idarəedici parametrlərdə baş verən kəmiyyət dəyişmələri sistemi bifurkasiya nöqtəsinə - onun strukturunun yenidən təşkil olunduğu qeyri-dayanıqlı vəziyyətə çatdırır. Bifurkasiya nöqtəsində köhnənin aradan qalxmasını və yənin yaranmasını yalnız mikro-, makro- və meqaaləm səviyyələrinin vəhdəti əsasında izah etmək mümkündür. Bifurkasiya nöqtəsində makroaləmin kollektiv dəyişənlər, qayda parametrləri öz sərbəstlik dərəcələrini mikroaləmin xaosuna qaytararaq onun xaosluğunu artırır. Daha sonra mikro və meqa səviyyələrin qarşılıqlı təsiri prosesində makroaləm səviyyəsində yeni parametrlər yaranır. Bu qərarlaşmanın əsas ideyasını simvolik olaraq belə ifadə etmək olar:

meqa+mikro=makronew

Bifurkasiya nöqtəsində köhnə makrosəviyyə aradan qalxır və bu nöqtədə mikro və meqa səviyyələrin bir başa əlaqəsi ilə yeni keyfiyyətli makrosəviyyə yaranır.

Burada ilk baxışda paradoksal görünən bir nəticə meydana çıxır: axar mayədə turbulentiyyə, burulğanların yaranması, heç də onda xaosun, nizamsızlığın artması ilə deyil, makro hərəkətlərin, nizamın yaranması ilə izah edilməlidir. Deməli, bifurkasiya nöqtəsi keçmiş və gələcək arasında mikro-, makro- və meqasəviyyədə baş verən bir anlıq sərbəstlikdir.

7. Müşahidəlilik prinsipi. Bu prinsip sistem haqqında təsəvvürlərin məhdudluğunu və nisbətliyini ifadə edir. Bu prinsipə görə xaosun iki növünü: varlığın xaosu ilə qərarlaşma xaosunu fərqləndirmək lazımdır. Varlığın xaosuna misal olaraq biosferdə həyat formalarının dayanıqlığını təmin edən müxtəlifliyi, ürək ritmlərinin yüngül xaosluğunu və s. misal göstərmək olar.

Sinergetik paradıqma üzrə apardığımız araşdırmaları sona çatdırarkən bir daha qeyd etmək istəyirik ki, "Benar özləri" və lazer şüaları timsalında baş verən kooperativ hadisələrin nəzəriyyəsi kimi meydana çıxan sinergetika tədricən daha ümumi status qazanaraq açıq, qeyr-xətti, dissipativ, dayanıqsız, iyerarxi sistemlərin təsvirini verən daha geniş statuslu nəzəriyyəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Степин В.С Теоретическое знание. М.: Прогресс-Традиция, 2000, 744 с.
2. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс, 1986, 431 с.
3. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1980, 404 с.
4. Сурков В.В. О термине «Синергетика» //Синергетика. Труды семинара. Т.3. М.: Наука, 2000, с.82-85.
5. Мамчур Э.А. Процессы самоорганизации в развитии научного знания // Философские науки. 1989, №7, с.66-73.
6. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975, 288 с.
7. Qurbanov F. Sinergetika xaosun astanasında. Bakı: Bakı Universiteti, 2004, 316 s.
8. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. М.: УРСС, 2003, 288 с.
9. Федорович В.А., Федорович И.В. Диалектическая философия и синергетика / Материалы III Российского философского конгресса. Том 1. Ростов на Дону: СКИЦВШ, 2002, 432 с.
10. Дружинин Д., Ванярхо В. Синергетика и методология системных исследований. /

Системные исследования. М.: Ежегодник, 1988, с.284-292.

11. Буданов В.Г., Мелехова О.П. Концепция современного естествознания. М.: РАИ, 1998, 458 с.
12. Баранцев Р.Г. Синергетика в современном естествознании. М.: УРСС, 2013, 144 с.
13. Трубецков Д.И. Введение в синергетику. Хаос и структура. М.: УРСС, 2004, 240 с.
14. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. СПб: Алатейя, 2002, 414 с.

РЕЗЮМЕ

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА: ИПОСТАЦИИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ (логико-гносеологический анализ).

Гусейнов Э.Б.

Ключевые слова: синергетика, самоорганизация, порядок, хаос, нелинейность, открытость, диссипативность, гомеостатичность, иерархичность.

В данной статье анализируются ипостации и методологические принципы синергетики и на основе некоторых критериев дается их классификация. Реализуемый в работе анализ дает возможность познавать некоторые новые аспекты синергетической парадигмы.

SUMMARY

SYNERGETIC PARADIGM: FEATURE AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES (logical-epistemological analysis).

Huseynov E.B.

Key words: synergetics, self-organization, order, chaos, nonlinearity, openness, dissipative, homeostasis, hierarchy.

This article analyzes the feature and methodological principles of synergy based on some criteria given their classification. The work realized analysis enables cognize some new aspects of synergetic paradigm.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 20.04.2016
Son variant 01.06.2016

UOT 93.25

İDARƏ ARXIVLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİ**KƏRİMLİ SAMİR SƏLİM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, t.ü.f.d., müəllim**e-mail: fateh99@list.ru*

Açar sözlər: *dövlət/idarə arxivləri, ekspert komissiyaları, sənəd, siyahı, metodika, arayış.*

Arxivlər sistemində idarə arxivlərinin öz yeri var. İdarə arxivləri nazirlik, idarə və başqa təşkilatlar sənədlərini dövlət arxivlərinə verənədək onların mühafizəsini həyata keçirən orqandır. Bu arxivlər dövlət arxivinin komplektləşdirilməsində mənbə rolunu oynayır. Milli Arxiv İdarəsi idarə arxivlərini yoxlamaq üçün yoxlama-ekspert komissiyası təşkil edir və yoxlamanın sənədləri Milli Arxiv İdarəsinin kollegiyasında müzakirə edilir.

Həmçinin idarə arxivlərinə nəzarət etmək üçün MAİ tərəfindən kuratorlar da təyin edilirlər. 1960-ci illərin ortalarında dövlət arxivlərində öz hesabına fəaliyyət göstərən xidmət şöbələri vardı ki, onlar idarələrdəki sənədlərin və dövlət arxivinə göndəriləcək sənədlərin siyahısını hazırlayaraq elmi sorğu aparatının yaradılmasında yaxından iştirak edirdilər. Dövlət arxiv fondu haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq idarə arxivinin bütün sənədləri dövlət arxiv fondunun tərkib hissəsi hesab olunur. İdarə arxivlərində sənədlərin saxlanılmasına, ondan istifadəyə bilavasitə müəssisənin rəhbəri cavabdehdir. Əsasnaməyə görə idarə arxivindəki sənədlər dövlət mühafizəsinə verilənə qədər onlar üçün müxtəlif saxlama müddətləri müəyyən edilmişdir. Ali hakimiyyət və dövlət idarə orqanlarının sənədlərinin saxlama müddəti 15 il, əyalət və bölgələrdə 10 il, şəhər və rayon təbəçiliyindəki idarələrdə 5 il təyin edilmişdir. Şəxsi tərkibli sənədlərin saxlanması üçün 40 il müəyyən edilmişdir. Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı 75 il, səsyazma və kino çəkilişləri 3 il idarə arxivlərində mühafizə edilir. Elə müəssisə və təşkilatlar mövcuddur ki, onlar öz sənədlərini dövlət arxivlərinə mühafizəyə vermirlər. İdarə arxivləri 2 qrupa bölünürlər: 1. Həm öz sənədlərini, həm də özünə tabe olan idarə və müəssisələrin sənədlərini mühafizə edən idarə arxivləri. 2. Yalnız öz idarəsinin sənədlərini saxlayan idarə arxivləri. məs: a) elmi-tədqiqat institutları; b) daha kiçik təşkilatlar da vardır ki, onların sənədlərinin dövlət arxivinə verilməsinə ehtiyac yoxdur. İdarə arxivində sənədlərin mühafizəsinin siyahısı göstərici kataloqlarla məhdudlaşır [1, 21-22].

Dövlət və idarə arxivlərinin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur.

Oxşar cəhətlər bunlardır: 1. Sənədlərin mühafizəsi və cəmiyyətə gərəkliliyinə görə ondan istifadə edilməsi. 2. Arxiv işinin vahid metodikası. 3. Sənədlərin yoxlanılması funksiyası və əhəmiyyətliliyinin ekspertizası. Fərqli cəhətlər: 1. Dövlət arxivi müstəqil idarədir, idarə arxivi isə dövlət arxivinin struktur bölməsidir. 2. Dövlət arxivinin əsas hissəsi elmi-tədqiqat səciyyəvidir, idarə arxivinin isə hamısı belə deyildir. 3. Dövlət arxivində sənədlər daimi, idarə arxivində isə müvəqqəti saxlanılır. 4. Sənədlərin kompleksində fərq vardır, yəni idarə arxivləri sənədləri ayrı-ayrı bölmələrdən qəbul edirlər, dövlət arxivləri isə seçib ayırırlar [1, 70].

Dövlət arxivində müxtəlif növ sənədləri əks etdirən sorğu kitabları topoqrafik göstəricilər adlanır. Onların iki növü vardır: 1. Postellaj göstəricisi; 2. Fond üzrə göstəricisi. Postellaj göstəricisi konkret qəfəslərdə (stellajlarda) hansı materialların olmasını göstərir. Fond üzrə göstərici isə konkret bir fondada mühafizə edilən sənədlər haqqında məlumat verir. Hər bir topoqrafik göstəricinin öz əhəmiyyəti var. Onlar bir-birini əvəz etmir, lakin bir-birini tamamlayır. Yəni birincidə qeyd edilən sənəd ikincidə də müvafiq olaraq öz yerini tapmalıdır. Göstəricilər ya böyük formatlı kartoçkalarada, ya da vərəqələrdə tərtib edilirlər. Bir sıra kiçik müəssisələr topoqrafik

göstəricilərə ehtiyac duymurlar. Bu, ondan irəli gəlir ki, həmin idarələrin arxiv fondu kiçik həcmlidir. Sənədlərini dövlət mühafizəsinə verən və verməyən idarələr üç kateqoriyaya bölünürlər: birinci kateqoriyaya aid olan idarələr mühüm dövlət əhəmiyyətli sənədləri yaradırlar, bunlar ali qanunverici və icraedici orqanların sənədləridir. İkinci kateqoriyaya aid olan idarələr də dövlət əhəmiyyətli və cəmiyyətə xeyirli olan sənədlər yaradırlar (ali təhsil ocaqları, ictimai təşkilatlar, mədəniyyət ocaqları). Üçüncü kateqoriyaya daxil olan idarələr dövlət əhəmiyyətli sənədlər yaratmırlar. Gündəlik iş fəaliyyət nəticəsində bu sənədlər yaranır [1, 56].

Dövlət arxivləri MAİ-nin onlara verdiyi hüquq və səlahiyyət çərçivəsində, idarələrdə mühafizə edilən Milli Arxiv Fondunun (MAF) sənədlərinin komplektləşdirilməsi və mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədilə, sənədlərini mühafizə üçün dövlət arxivlərinə verən idarə arxivlərinin işinə və təşkilatların kargüzarlığında sənədlərin təşkilinə təşkilati-metodiki rəhbərliyi həyata keçirir, həmçinin arxiv orqanları tərəfindən idarə arxivlərində daimi mühafizə edilən MAF-nun sənədlərinin vəziyyətinə nəzarət etməyə və həmin idarə arxivlərinə metodiki köməklik göstərməyə cəlb edilirlər. Fəaliyyəti prosesində MAF sənədləri yaranmayan idarə arxivlərinə və təşkilatların kargüzarlıq xidmətinə, o cümlədən şəxsi heyətə aid sənədlərin mühafizəsinin təşkilinə dövlət arxivləri tərəfindən köməklik göstərilir [2]. İdarə arxivlərinin işinə və təşkilatların kargüzarlığında sənədlərin təşkilinə dövlət arxivlərinin təşkilati-metodiki rəhbərliyi və nəzarəti deyiləndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1. İdarə arxivlərinin ekspert komissiyalarının işinin və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin, təkmilləşdirilməsinin, təşkilatla birlikdə təşkilati və metodiki tədbirlərin həyata keçirilməsi; 2. MAF sənədlərinin, o cümlədən, xüsusilə qiymətli sənədlərin və sığorta fondu surətlərinin, şəxsi heyətə aid sənədlərin fondlar üzrə və statistik uçotunun aparılması; idarə arxivlərinin pasportlaşdırılması; 3. Dövlət standartının və kargüzarlığın vahid dövlət sisteminin (KVDS) təşkilati-sərəncamverici sənədlərə tətbiqi, inkişafı və təkmilləşdirilməsində iştirakı; 4. İdarə arxivlərinin ekspert komissiyalarının işinin və təşkilatların kargüzarlığında sənədlərin təşkilinin yoxlanılması; 5. Kargüzarlığın vəziyyətinə və idarə arxivlərinin fəaliyyətinə ictimai baxışlarda iştirak etməsi; 6. Sənədlərin mühafizəsinin təmin edilməsi, qaydaya salınması və istifadə edilməsi, həmçinin normativ-metodik vəsaitlərin işlənilib hazırlanması və xüsusilə qiymətli sənədlərin sığorta fondunun yaradılması işlərində müqavilə yolu ilə idarə arxivlərinə köməyin təşkili; 7. İdarə arxivlərinin, təşkilatların ekspert komissiyalarının işinin və kargüzarlıqda sənədlərin təşkili üzrə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması; 8. İdarə arxivlərinin və kargüzarlıq xidməti işçilərinin, təşkilatların ekspert komissiyaları sədrlərinin və üzvlərinin ixtisaslarının artırılması; 9. Dövlət arxivində təşkilatlarla işin uçotu [3, 121-125].

Dövlət arxivləri təşkilatlarla birlikdə: 1. Arxiv işi haqqında hakimiyyət orqanlarının qərarlarının, təşkilatların əmrlərinin layihəsinin, arxiv işi və kargüzarlıq üzrə tədbirlər planının işlənilib hazırlanmasına köməklik göstərir; 2. Sənədlərin idarə arxivlərində mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi barədə, o cümlədən, birləşmiş idarə və idarələrarası arxivlərin yaradılması barədə idarə rəhbərliyinə təkliflərin hazırlanmasında iştirak edir; 3. Müvafiq arxiv orqanları ilə müzakirə edib razılaşdırır: idarə arxivləri haqqında əsasnamə, təşkilatların ekspert komissiyaları haqqında əsasnamə, kargüzarlığın aparılması üzrə təlimat, nümunəvi, ümumi və konkret iş nomenklaturaları hazırlayır [3, 201-203].

İdarə arxivlərinin, təşkilatların ekspert komissiyaları haqqında əsasnamələrin layihələri razılaşdırmaq üçün hazırlanarkən, dövlət arxivləri onların MAF haqqında Əsasnaməyə və MAİ-nin idarə arxivləri və ekspert komissiyaları haqqında işləyib hazırladığı nümunəvi əsasnamələrə uyğun tərtib edilməsinin düzgünlüyünü yoxlayır. Təlimatlar razılaşdırılmaq üçün hazırlanarkən, dövlət arxivləri onların Dövlət standartları, KVDS və idarə arxivlərinin iş qaydalarına uyğun düzgün tərtib edildiyini yoxlayırlar. İş nomenklaturaları razılaşdırılmaq üçün hazırlanarkən, dövlət arxivləri onların KVDS və idarə arxivlərinin iş qaydalarının tələblərinə uyğun düzgün tərtib edildiyini, həmçinin onlara daxil edilmiş iş və sənədlərin tərkibinin dolğunluğunu yoxlayırlar.

Dövlət arxivləri təşkilatların iş nomenklaturalarını lazım olduğu hallarda, lakin əvvəlki razılışdırmadan beş ildən gec olmayaraq, növbəti dəfə razılışdırmaq üçün hazırlayırlar: 1. Daimi mühafizə edilməli işlərin siyahılarının illik bölmələrini, xüsusilə qiymətli işlərin və sənədlərin siyahılarını müzakirə edir, təsdiq edir, yaxud müvafiq arxiv orqanının ekspert-yoxlama komissiyasında təsdiq edilmək üçün hazırlayır; şəxsi heyətə aid işlərin siyahılarının bölmələrini razılaşıdır yaxud razılışdırmaq üçün hazırlayır; 2. Daimi mühafizə edilməli işlərin siyahılarının illik bölmələrini ekspert-yoxlama komissiyalarında baxılmaq üçün hazırlayarkən dövlət arxivləri sənədlərin mühafizə edilmək üçün düzgün seçilməsini yoxlayır, siyahıların illik bölmələrinə daxil edilmiş işlərin və sənədlərin tərkibinin dolğunluq dərəcəsini, siyahıların təsvirinin keyfiyyətini, siyahıların illik bölmələrinin düzgün tərtib edilməsini, siyahılara lazım olan elmi-məlumat aparatının və siyahısı ilk dəfə təqdim olunan fondlarda tarixi anlayışların mövcudluğunu müəyyən edir. Siyahılar təsdiq edildikdən sonra onun birinci nüsxəsi nəzarət üçün dövlət arxivində mühafizə edilir; 3. İşlərin siyahısının arxiv təşkilatının EYK-na təqdim edilməsinin və MAF sənədlərinin dövlət mühafizəsinə verilməsinin cədvəlini razılaşıdırırlar; 4. Təşkilatın MEK (EK)-nın işində iştirak edirlər. 5. MAF sənədlərinin hazırlanıb dövlət mühafizəsinə verilməsi, idarədaxili nəzarətin təşkili, birləşmiş idarə və idarələrarası arxivlərin, o cümlədən şəxsi heyətə aid arxivlərin yaradılması və işinin təşkili, idarə arxivi işçilərinin əməyinin normalaşması və digər sahələr üzrə idarə arxivlərinə, ekspert komissiyalarına və kargüzarlıq işçilərinə təşkilati və əməli köməklik göstərirlər. 6. İdarə arxivlərinin işi və kargüzarlıqda sənədlərin təşkili məsələləri üzrə metodik vəsaitlər hazırlayır və tətbiq edirlər; 7. İdarə arxivlərinin, ekspert komissiyalarının işi, kargüzarlıqda sənədlərin təşkili məsələləri üzrə normativ-metodik vəsaitlərin hazırlanmasında və onların tətbiq edilməsində təşkilatlara metodiki və əməli köməklik göstərirlər; 8. Arxiv işi və kargüzarlıqda sənədlərin təşkili məsələləri üzrə normativ-metodiki sənədlərin işlənilməsində iştirak edir və tətbiq edilməsi üzrə iş aparırlar; 9. KVDS, təşkilati-sərəncamverici sənədlərin unifikasiya sistemi və Dövlət standartlarının sənədlərlə işdə tətbiq edilməsi üzrə elmi-metodiki rəhbərliyin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirlər; 10. İdarə arxivlərinin ekspert komissiyalarının işi və kargüzarlıqda sənədlərin işinin metodikası məsələləri üzrə müşavirələr, seminarlar, məsləhətlər və təlimatlar keçirirlər [1, 81].

Dövlət arxivləri MAİ-nin müəyyən etdiyi mərkəzləşdirilmiş dövlət uçotu və statistik forma üzrə idarə arxivlərində mühafizə edilən sənədlərin uçotunu bu qaydada aparırlar: 1. İdarə arxivinin pasportu, təsdiq edilmiş statistik forma üzrə; 2. Fond kartoçkası; 3. Hər ilin 01.01.-də fondların tərkibi və həcmində dəyişikliklər barədə məlumatlar; 4. EYK-nın təsdiq etdiyi daimi mühafizə edilməli işlərin siyahısı; 5. Xüsusilə qiymətli işlərin siyahıları; 6. Sığorta fondununun siyahıları.

İdarə arxivlərinin hər il təqdim etdikləri pasportlar və başqa uçot sənədləri əsasında (fond kartoçkalari, fondların tərkibi və həcmində dəyişikliklər barədə məlumatlar, EYK-da təsdiq edilmiş işlərin siyahıları və s.) dövlət arxivləri təsdiq edilmiş statistik formada idarə arxivlərinin vəziyyəti haqqında hesabat tərtib edirlər. İdarə arxivləri hər il dövlət arxivləri tərəfindən pasportlaşdırılır. İdarə arxivlərinin pasportu hər il yanvarın 01-nə olan məlumatı əks etdirir. Pasportlaşdırma: 1. Təşkilatlara iki nüsxə pasport blanklarının göndərilməsini; 2. Pasportların doldurulması üzrə idarə arxivləri müdirlərinin arxivlərə cavabdeh şəxslərlə birlikdə seminarlar, müşavirələr, məsləhətlər və s. keçirilməsini; 3. Pasportların doldurulmasında təşkilatlara əməli köməklik göstərilməsini; 4. Bilavasitə, təşkilatlarda pasportların düzgün doldurulmasının nümunə üçün yoxlanılmasını; 5. İdarə arxivlərinin pasportlarının təhlilini (pasportun doldurulmasında çoxlu səhv olduqda düzəltmək üçün o, geri qaytarılır); 6. Pasportların doldurulmasının nəticələri üzrə idarə arxivlərinin müdirləri və arxivə cavabdeh şəxslərlə müşavirənin keçirilməsini; 7. İdarə arxivlərinin pasportlarının doldurulması üzrə yaddaşın və başqa metodiki göstərişlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. İdarə arxivi dövlət mühafizəsində olmalı, hər bir fonda fond vəraqi əsasında fond kartoçkası tərtib edir və onun əsasında fondun tərkibinin, həcmi və vəziyyətinin, fonddakı sənədlərin ilk və son tarixlərinin uçotunu aparır. Fond kartoçkası dövlət arxivinə bir dəfə təqdim edilir. Sonra isə tərkib və həcmində

olan dəyişikliklər barədə hər il məlumat verilir. Dövlət arxivinə fond kartoçkalarını hər il təqdim edən idarə arxivlərini MAİ müəyyən edir. EYK-nın təsdiq etdiyi daimi mühafizə ediləcək işlərin və xüsusilə qiymətli işlərin siyahıları, habelə sığorta fondu sənədlərinin siyahısı həmin işlərin ayrılıqda və ümumi uçotu üçündür və onlar EYK-da təsdiq edildikcə dövlət arxivinə təqdim olunurlar. Dövlət arxivi daimi mühafizə edilməli işlərin EYK-da təsdiq edilmiş siyahılarının uçotunu aparır. İdarə arxivlərində mühafizə edilən arxiv fondlarının və işlərin uçotu dövlət arxivində mərkəzləşdirilmiş halda, bir struktur bölmə tərəfindən aparılır [4, 102].

Dövlət arxivləri idarə arxivlərinin, ekspert komissiyalarının fəaliyyətinin və təşkilatın kargüzarlığında sənədlərin təşkilinin MAİ və şöbələri tərəfindən kompleks yoxlanılmasında iştirak edirlər, onların razılığı ilə müstəqil kompleks yoxlamalar həyata keçirirlər; müstəqil tematik və nəzarət yoxlamaları aparırlar. Dövlət arxivləri tərəfindən idarə arxivlərinin kompleks yoxlanılması, bir qayda olaraq hər beş ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılır. Nəzarət yoxlaması, lazım olduqda, dövlət arxivləri tərəfindən kompleks yaxud tematik yoxlamaların keçirilməsindən bir il sonra həyata keçirilir. Dövlət arxivi nəzarət yoxlaması əvəzinə əvvəlki yoxlama prosesində aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə təkliflərin yerinə yetirilməsinin gedişi barədə təşkilatlardan məlumat tələb edə bilər. Kompleks yoxlama MAİ-nin, arxiv şöbəsinin yaxud dövlət arxivi direktorunun təsdiq etdiyi plan üzrə həyata keçirilir. Planda yoxlamaların məqsədi və əsas məsələləri, onun keçirilməsinin ardıcılığı və müddətləri, komissiyanın tərkibi göstərilir. Yoxlama aparılacaq təşkilatların rəhbərliyinə yoxlamanın məqsədləri və onun keçirilmə müddətləri barədə xəbər verilir. Kompleks yoxlamanın hazırlanması və aparılması gedişində yoxlanılan təşkilatların nəzarət işləri, daimi mühafizə edilməli işlərin EYK-da təsdiq edilmiş siyahıları, təşkilatların rəhbəredici və normativ-metodik sənədləri, planlar və hesabatlar, pasport və idarə arxivinin başqa uçot sənədləri, MEK (EK)-nin materialları öyrənilir; təşkilatlarda yaranan sənədlərin tərkibi, onların qaydaya salınmasının səviyyəsi bilavasitə yerində öyrənilir. Kompleks yoxlamanın nəticələri bir qayda olaraq arxiv orqanlarının kollegiyalarında yaxud dövlət arxivlərinin direktoriyalarda müzakirə edilir. İdarə arxivlərinin və kargüzarlıq xidmətinin kompleks yoxlanılmasının nəticələri üzrə bir qayda olaraq, təşkilat rəhbərinin təsdiq etdiyi tədbirlər planı işlənib hazırlanılır və dövlət arxivinə yaxud müvafiq arxiv orqanına təqdim edilir. İdarə arxivinin işinin və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin tematik yoxlanılması, dövlət arxivi direktorunun təsdiq etdiyi proqram üzrə, idarə arxivinin müəyyən fəaliyyət sahəsini və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilini yoxlamaq məqsədilə dövlət arxivi tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət arxivləri idarə Arxivləri və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin kompleks və tematik yoxlanılması üzrə təkliflərin yerinə yetirilməsinin gedişini yoxlamaq məqsədilə sistemə nəzarət yoxlamaları keçirir [2].

Yoxlamaların nəticələri arayışla rəsmiləşdirilir. Orada yoxlama planına müvafiq olaraq, yoxlamanın kim tərəfindən aparıldığı, tarixi və məqsədi, arxiv işinin vəziyyəti və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin yoxlama nəticələri qeyd edilir; aşkar edilmiş çatışmazlıqlar göstərilir; yoxlamanın təşkilatda arxiv işinin vəziyyəti və kargüzarlıqda sənədlərin təşkili barədə ümumi nəticələr və mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə təkliflər verilir; təkliflərin yerinə yetirilməsinin müddətləri müəyyən edilir. Yoxlamanın nəticələri təşkilatın rəhbərliyinə bildirilir, ekspert komissiyasının sədri və üzvlərinin iştirakı ilə idarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti işçilərinin müşavirəsində müzakirə edilir. İdarə arxivinin işində və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilində Azərbaycan dövlət arxiv xidmətinin tələblərinin ciddi pozulduğu aşkar edildiyi hallarda yoxlamanın nəticələri müvafiq arxiv orqanı tərəfindən yuxarı təşkilatın nəzərinə çatdırılır. Yoxlama prosesində aydın və konkret izahatlar verilir, təşkilat tərəfindən dövlət arxiv xidmətinin hansı tələblərinin yerinə yetirilmədiyini yaxud pozulduğu və onları aradan qaldırmağın yolları göstərilir, vaxt imkanı olarsa, aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında təşkilata əməli köməklik göstərilir [4, 132].

Dövlət arxivləri kargüzarlığın təşkili və idarə arxivlərinin işinə nazirliklərin, idarələrin və başqa təşkilatların keçirdikləri ictimai baxışlarda iştirak edirlər. Arxiv orqanlarının tapşırığı ilə onlar

ictimai baxışlara metodiki rəhbərliyi həyata keçirir, baxışın təşkili formalarının (növlərinin), keçirilməsi dövrünün, şərtlərinin müəyyən edilməsində və baxış komissiyası haqqında əsasnamənin işlənilib hazırlanmasında, baxışın nəticələri üzrə arayışın və rəhbəredici sənədin hazırlanmasında iştirak edirlər. Dövlət arxivləri kargüzarlığın vəziyyətini və idarə arxivlərinin işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə “Ən yaxşı idarə arxivi”, “ Ən yaxşı birləşmiş arxiv” adları uğrunda baxış-müsabiqələr və başqa tədbirlər təşkil edirlər. Sənədlərin mühafizəsinin təmin edilməsi, qaydaya salınması və istifadə edilməsi, həmçinin xüsusilə qiymətli sənədlərin surətlərinin sığorta fondunun yaradılmasında müqavilə yolu ilə idarə arxivlərinə kömək göstərilməsi məqsədilə dövlət arxivlərində xüsusi vəsait hesabına saxlanılan müvafiq struktur bölmələr-şöbələr yaxud qruplar yaradılır. Müqavilə əsasında kömək göstəriləcək təşkilatların siyahısı, göstəriləcək köməyin ardıcılığı, növü və metodikası mütləq dövlət arxivinin maliyyə işlərinə baxan struktur bölmələri ilə razılaşdırılmalıdır. Dövlət arxivinin rəhbərliyi, lazım olduqda, xüsusi vəsait hesabına şöbənin gördüyü işlərin keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirmək üçün əlaqədar struktur bölmələrin nümayəndələrindən ibarət xüsusi komissiya təşkil edir.

Dövlət arxivləri sisteməlik olaraq sənədlərin idarələrdə mühafizəsinin və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin qabaqcıl təcrübəsini öyrənir, ümumiləşdirir və yayırlar: 1. İdarə arxivinin fəaliyyətinin, ekspert komissiyalarının işinin və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilinin bilavasitə öyrənilməsi və təşkilatların öz işləri barədə verdikləri məlumatların əsasında analitik arayışlar, icmallar, təkliflər, təlimatlar və s. tərtib edilir, idarə arxivlərinin, ekspert komissiyalarının işində və kargüzarlıqda sənədlərin təşkilində onlardan istifadə edilir; 2. İdarə arxivləri, ekspert komissiyaları və kargüzarlıq xidməti işçilərinin iş təcrübəsinin yayılması üzrə müşavirə və seminarlar keçirirlər; 3. Sərgilərin açılması haqqında ictimaiyyətə mətbuat, radio, televiziya vasitəsilə məlumat verir, onları ən yaxşı (nümunəvi) idarə arxivləri və kargüzarlıq xidmətinin fəaliyyəti ilə tanış edirlər, “ İdarə arxivi şurası” və s. yaradırlar [3, 99-100].

Dövlət arxivləri arxiv orqanları və təşkilatları ilə birlikdə yaxud müstəqil olaraq idarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti işçilərinin, ekspert komissiyaları sədrlərinin və üzvlərinin ixtisasının artırılmasını təşkil edirlər. İxtisasın artırılmasının əsas formaları aşağıdakılardır:

1. Arxiv orqanları və s. yanında daimi fəaliyyət göstərən, proqramları müvafiq arxiv orqanları tərəfindən təsdiq edilən ixtisasartırma kursları; 2. Bir sahə təşkilatlarının idarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti işçiləri üçün nəzərdə tutulan proqramını müvafiq arxiv orqanı ilə razılaşdıran respublika, şəhər kursları; 3. Dinləyicilər kontingenti nəzərə alınmaqla, idarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti, ekspert komissiyalarının müəyyən sahəsi üzrə MAİ və ya dövlət arxivi yanında daimi fəaliyyət göstərən seminarlar; 4. Aktual məsələlərlə, arxiv işi və kargüzarlığa aid hökumət qərarlar və normativ sənədlərlə idarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti işçilərinin hamısını tanış etmək məqsədilə dövlət arxivi yaxud arxiv orqanı tərəfindən keçirilən birdəfəlik seminarlar. İdarə arxivləri və kargüzarlıq xidməti işçilərinin, ekspert komissiyalarının sədrləri və üzvlərinin ixtisasının artırılması məqsədilə sahə işçilərinin ixtisasartırma institutlarından, habelə dövlət və təsərrüfat işçilərinə arxiv və kargüzarlıq xidmətinin vəziyyəti haqqında məlumat vermək üçün həmin orqanların təşkil etdiyi müşavirələrdən və kurslardan istifadə edilməsi təklif olunur [1, 126].

Elmi yeniliyi: Məqalədə arxiv idarələrinin təşkili, fəaliyyəti, sənədlərin saxlanması kimi vacib məsələlər göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə əldə olunan nəticələrdən, gələcəkdə idarə arxivlərinin təşkili, fəaliyyəti, sənədlərin saxlanması kimi vacib məsələlərdə istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivləri / A.Ə. Paşayevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2003, 168 s.
2. Milli Arxiv Fondu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. “Azərbaycan” qəz., 1999, 31 iyul, N 172, (2284)
3. Azərbaycan Respublikası dövlət arxivlərinin Əsas İş Qaydaları / A.Ə. Paşayevin redaktəsi ilə. Bakı: Təhsil, 2011, 210 s.
4. Dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları. Bakı: Azərbaycan SSR Baş Arxiv idarəsinin nəşri, 1963, 208 s.

РЕЗЮМЕ

АРХИВЫ УПРАВЛЕНИЙ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Керimli С.С.

Ключевые слова: *государственные архивы, архивы управлений, экспертная комиссия, документ, список, методика, справка.*

Архивы управления занимают свое особое место в системе архивов. Архив управления – это орган, осуществляющий охрану документов до их отправки в министерства, учреждения и другие организации. Эти архивы играют роль источника в формировании государственного архива. Национальное Архивное Управление организует экспертную комиссию, и документы проверки обсуждаются в коллегии Национального Архивного Управления.

SUMMARY

OFFICE ARCHIVES AND THEIR ACTIVITIES.

Kerimli S.S.

Key words: *state, office archives, expert, comission, document, list, methodics, reference.*

Office archives have their own especial place in the archive system. Office archive is an organ which is busy with documents keeping before their getting to the ministries, offices and other organizations. These archives play a role of source of the state archives complementation. The National Office Archieve arranges special controlling experts and tested documents are discussed in the National Archive College.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	12.11.2015
	Son variant	01.06.2016

УДК 35.074.9

ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

ГАСАНОВА АМИНА АГАМОГЛАН гызы
Сумгаитский государственный университет, доцент
e-mail:422@ukr.net

Ключевые слова: государство, функция, управление

Термин «функции государства» применяется для обозначения основных, наиболее важных направлений деятельности государства, в которых проявляется его социальное назначение. Основные направления деятельности законодательной, исполнительной и судебной власти в правовом государстве имеют общую природу. В функциях государства выражается его сущность, та реальная роль, которую государство играет в решении основных вопросов общественного развития и прежде всего в удовлетворении разнообразных интересов населения страны. Функции государства устанавливаются в зависимости от основных задач стоящих перед государством на том или ином этапе его развития и представляют собой средство реализации этих задач. Содержание задач государства определяется различными внутренними и внешними факторами. Государственные функции характеризуются некоторыми общими чертами:

1. Содержание каждой функции государства складывается из совокупности однородных аспектов государственной деятельности. Сходные стороны государственной деятельности объединяются в одну функцию исходя из специфики и характера тех общественных отношений, на которые они воздействуют.

2. В отличие от функций многочисленных государственных органов, специально предназначенных для определенной деятельности, функции государства охватывают его деятельность в целом. Эти органы играют ведущую роль в решении основных задач государства. Таким образом, функции государства необходимо отличать от функций его отдельных органов. Если функции государства отвечают основным, общественно значимым направлениям его деятельности, которым подчинена работа всего государственного аппарата и каждого из его органов, то далеко не всегда в функциях отдельных государственных органов находят выражение социальное назначение и сущность государства.

3. Функции государства носят комплексный, собирательный характер. В них воплощается сосредоточение усилий государства на решающих, жизненно важных направлениях его внутренней или внешней деятельности.

4. Функции государства необходимо отличать от видов государственной деятельности, которые могут осуществляться либо специально уполномоченными на то органами, либо структурными подразделениями различных органов государства.

5. Функции государства нельзя отождествлять с формами и методами их реализации. Основными правовыми формами осуществления функций современного государства являются правотворчество, исполнительно-распорядительная и правоохранительная деятельность. Вся функциональная деятельность государства направлена на достижение генеральной цели: блага человека, его нравственного, материального и физического благополучия, максимальной правовой и социальной защищенности личности. Государство всегда должно выступать, как верховный хранитель и защитник законных интересов личности. Через личность государство содействует общественному прогрессу в целом, совершенствует и обогащает всю систему общественных отношений [1,с.26]. Таким образом, **функции государства - это основные направления его деятельности, в которых**

выражается сущность и социальное назначение государственного управления обществом. Все основные направления деятельности государства в зависимости от того, в какой сфере общественной жизни они протекают, подразделяются на внутренние и внешние. По продолжительности действия функции государства подразделяются на постоянные и временные. Постоянные функции осуществляются на всех этапах развития государства. Временные же функции прекращают свое действие с решением определенной задачи, как правило, имеющей чрезвычайный характер (к ним относится, например, ликвидация стихийного бедствия, масштабных катастроф, антиконституционных выступлений).

Внутренние функции - это основные направления деятельности государства по управлению внутренней жизнью общества. Классификация внутренних функций проводится по сфере деятельности государства. Каждое государство, независимо от формы правления или государственного устройства, решает ряд основополагающих экономических, социальных, охранительных и контрольных задач. В настоящее время важнейшей задачей всех государств является охрана окружающей среды. В соответствии с указанными сферами деятельности внутренние функции государства подразделяются на экономическую, социальную, финансового контроля, охрана правопорядка и экологическую.

1. Экономическая функция выражается в выработке и координации государством стратегических направлений развития экономики страны в наиболее оптимальном режиме.

В правовом государстве, функционирующем в условиях рыночных отношений, государственное регулирование экономики осуществляется в основном экономическими, а не административными методами. Существуют два основных экономических метода государственного регулирования:

1. Определенная и достаточно жесткая налоговая политика, которая позволяет государству успешно решать его социальные задачи, а также перераспределять часть национального дохода в целях более сбалансированного развития производительных сил;

2. Создание наиболее благоприятных условий хозяйствования в приоритетных отраслях экономики, развитие которых дает наибольшую выгоду обществу в целом. Экономическая деятельность современного правового государства имеет следующее направление, которое выражается в государственном воздействии на экономическую жизнь общества в целом, что выражается в формировании государством бюджета и контроле за его расходованием; в составлении программ экономического развития в масштабе страны и т.д.

Экономическая функция государства в основном заключается в регулятивных, стимулирующих, консультационных действиях, но ни в коем случае не в создании распределительных или запретительных механизмов. Следует отметить, что в современном гражданском обществе только хозяйственные единицы и трудовые коллективы могут решать, какие органы государственного и хозяйственного управления им нужны, в чем должны состоять функции этих органов, сколько им платить и за какие услуги. [2, с.18]

Экономическая деятельность государства выражается в непосредственном хозяйственном руководстве государственным сектором экономики. Здесь государство само выступает собственником средств производства, производителем материальных благ и услуг.

Социальная функция государства призвана обеспечить социальную защищенность личности, нормальные условия жизни для всех членов общества вне зависимости от их непосредственного участия в производстве благ. В правовом государстве распределение материальных благ осуществляется и помимо свободного эквивалентного обмена между производителями и потребителями. Его социальная политика предполагает, во-первых, распределение социальных благ независимо от трудового вклада в целях обеспечения достойного уровня жизни для тех, кто в силу различных объективных причин не может полноценно трудиться (больным, инвалидам и т.д.). Во - вторых государство выделяет

необходимые средства на здравоохранение, культурный отдых, просвещение и т.д. Становление социального правового государства проходит сложный и болезненный путь. Первоначально развитие и обогащение общества ведет к расслоению его на бедных и богатых. И лишь постепенно правовое государство приобретает черты государства социального, дополняет формальные гарантии социальной защищенности. Только в условиях свободы и экономической самостоятельности производителей материальных и духовных благ государство в состоянии проводить справедливую социальную политику в отношении населения страны. [3, с.56]

Функции финансового контроля выражается в выявлении и учете государством доходов производителей. По закону часть этих доходов в виде налогов направляется в государственный бюджет для удовлетворения социальных и других общественных нужд. Во всех государствах широкими правами такого контроля обладают министерства финансов. Специфические функции финансового контроля осуществляют государственные таможни, которые контролируют провоз материальных ценностей через государственную границу и взимают таможенные сборы и пошлины. Эффективный финансовый контроль позволяет государству накапливать определенные средства с целью их дальнейшего использования в интересах общества.

4. Функции охраны правопорядка - это деятельность государства, направленная, на обеспечение точного и полного осуществления его законодательных предписаний всеми участниками общественных отношений. Охраняя законные права и интересы личности, государство одновременно охраняет свои интересы, интересы всего общества.

5. Природоохранительная (экологическая) функция - жизненно важная деятельность любого современного государства, мирового сообщества в целом. В современных государствах разработано обширное природоохранительное законодательство, которое четко регулирует деятельность людей и различных организаций в области использования природной среды. [4.с.34]

Внешние функции государства представляют собой основные направления его деятельности на международной арене. Различают две основные внешние функции государства: взаимовыгодное сотрудничество со всеми другими государствами мирового общества и оборона страны от нападения извне.

Взаимовыгодное сотрудничество с другими государствами - это разнообразная деятельность государства, направленная на установление и развитие равноправных экономических, политических, культурных и других отношений, гармонично сочетающих интересы данного государства с конкретными и общими интересами всех государств. Важное место в межгосударственном экономическом сотрудничестве занимают международное разделение труда, кооперирование и специализация производства, обмен новейшими технологиями, координация товарооборота, развитие кредитно-финансовых связей.

Общую координацию международного экономического сотрудничества осуществляет Организация Объединенных Наций и ее специализированные учреждения. Экономическое сотрудничество эффективно осуществляется в рамках сообщества тех государств, которые территориально связаны друг с другом. Экономическое сотрудничество осуществляется также на основе двусторонних договоров между государствами. Однако такое сотрудничество ограничено экономическими возможностями только данных государств.

В политической области сотрудничество государств проявляется прежде всего в вопросах мира и войны. Европейское сообщество имеет общие межгосударственные законодательные, исполнительные и судебные органы, компетенция которых ограничена взаимными интересами объединившихся государств. Возникшее в 1991 году Содружество Независимых Государств (СНГ) строится в основном на принципах экономического

сотрудничества, вне которого существование бывших субъектов Союза Советских Социалистических Республик чрезвычайно затруднительно в силу сложившихся многолетних органически неразрывных экономических взаимосвязей. Основным международным органом, координирующим политические интересы современных государств, является ООН.

Сотрудничество в области охраны окружающей среды объединяет усилия большинства государств по поддержанию нормальной экологической обстановки на планете. Она активно проводится как по линии специализированных учреждений ООН, так и в рамках региональных и других межгосударственных органов. Для охраны окружающей среды используются новейшие достижения государств в области космонавтики, медицины, биологии, электроники.

Функция государства по обороне страны от внешнего нападения составляет важное направление его деятельности. Оборонная деятельность государства базируется на его военной доктрине и складывается из пяти основных направлений.

1. Укрепление оборонной мощи страны.

2. Повседневное совершенствование вооруженных сил, постоянное повышение их боеспособности и боеготовности.

3. Охрана государственных границ.

4. Организация гражданской обороны.

5. Военное обучение запаса вооруженных сил (резервов). [5, с.45]

Таким образом, функции государства - это цельная, взаимосвязанная деятельность всей системы государственных органов, направленная на гармоничное экономическое, социальное и духовное развитие общества, при неперенном взаимодействии и сотрудничестве с другими государствами. Взаимное равноправное партнерство государств, их совместные усилия по разрешению общих проблем, стоящих перед человечеством, создают необходимые условия для нормальной жизнедеятельности отдельных индивидов, различных государственных и общественных объединений и мирового сообщества в целом.

Научная новизна: Материалы указывает, что механизм современного государства представляет собой ту материальную силу, которая способна и должна обеспечить гармоничное развитие общественной жизни, опираясь на его внешние и внутренние функции.

Практическое значение: Данная статья может быть использована в лекционных занятиях, а также рекомендуется студентам в качестве дополнительного материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байтин М.И. Государство и политическая власть. Саратов: Наука, 1972. с.26, 118 с.
2. Блищенко И.П. Внешние функции государства. М., Изд. Наука, 1990, с.45, 98 с.
3. Венгеров А.Б. Несущие конструкции правового государства. М.: Юриздат, 1990, 118 с.
4. Дубов И.А. Законодательная инициатива: проблемы и пути совершенствования. № 10 М.: Юриздат, 1993, с.79.
5. Раянов Ф.М. Введение в правовое государство. Уфа: 1994, с.56.
6. Колпаков О.С. Конвенция ООН по охране окружающей среде и развитию. №11 М.: Наука, 1999. с.34.

XÜLASƏ
DÖVLƏTİN FUKSIYALARI VƏ ONLARIN KLASSİFİKASİYASI
Həsənova Ə.A.

Acar sözlər : dövlət, funksiya, idarəçilik

Hər bir dövlət öz fəaliyyətində daxili və xarici funksiyalarına istinad edir. Müəllif məqalədə dövlətin daxili və xarici funksiyaları, haqqında məlumat verir. İqtisadi, sosial, maliyyə nəzarəti və qanunçuluq dövlətin daxili funksiyalarını təşkil edir. Dövlətin xarici funksiyaları isə dövlətin beynəlxalq arenda fəaliyyətini əks etdirir.

SUMMARU
THE FUNCTIONS OF THE STATE AND THEIR CLASSIFICATION
Hasanova A.A

Key words: state, function, manacement

Each state in activity references to internal and external functions. In this article the author informs of the state's internal and external functions. Economical social and financial control and legality form the state's internal functions. But the external functions of the state reflect the state's activities in the international arena.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	13.01.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 528.81

**ИЗУЧЕНИЕ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ ВЫСОКОГОРИЙ БОЛЬШОГО КАВКАЗА
(в пределах Азербайджана)****МАРДАНОВ ИЛЬХАМ ИЛЬДЫРЫМ оглу, доцент****АГАЕВ ТАХИР ДОВЛАТ оглу, профессор.****АБДУЛОВ КАМИЛЬ ШАМИЛЬ оглу, доцент****МАМЕДОВ ДЖУМА ГАЗРАТ оглу, доцент***Сумгаитский государственный университет**e-mail: geography.sumqayit@mail.ru*

Ключевые слова: эрозия, деградация, горные луга, геоэкология, карта-схема, геодинамика.

В этой работе представлены некоторые результаты проведенных в высокогорьях азербайджанской части Большого Кавказа различных исследований с использованием материалов полевых изысканий и дешифрирования крупномасштабных аэрофото-материалов. Результаты этих работ, совместно с анализом изысканий других исследователей, позволили охарактеризовать особенности развития природных условий высокогорий, выявить наиболее деградированные участки горных ландшафтов и определить наиболее оптимальные пути защиты природной среды.

Введение. Многочисленные исследования свидетельствуют о сильном изменении ландшафтов Большого Кавказа под воздействием различных гравитационных процессов и форм рельефа – оползней, осыпей, россыпей, катастрофические масштабы которых в значительной степени создают препятствия человеческой деятельности на активно используемых горных территориях. Следствием этих процессов является сход селей, потоки которых несут большое количество взвешенных и влекомых частиц, представляющих собой наглядный показатель разрушения почвенно-растительного покрова и пород среднегорных и высокогорных территорий [1]. Полученные данные показывают, что большими величинами модуля стока наносов отличаются реки севера–восточного и южного склонов Большого Кавказа (Гусарчай, Гудиалчай, Велвеличай, Талачай, Курмухчай, Кишчай, Дашагильчай, Турианчай, Геокчай и др.). Данные наблюдений показывают, что на реках северо-восточного склона Большого Кавказа модули стока наносов изменяются от 532 (р. Карачай – с.Рюк) до 2025 т/км² (р. Хыналыкчай – с. Хыналык), а на реках Южного склона Главного Кавказского хребта – от 222 (р. Огузчай – г.Огуз) до 3486 т/км² (р. Дамарчин – устье), что говорит о более высокой интенсивности эрозионных и денудационных процессов, требующих особенно тщательного исследования [2].

При этом большое значение приобретает составление картографических материалов на основе дешифрирования аэрокосмических фотоматериалов и статистических данных, на которых получают свое отражение геодинамические процессы, климатические колебания, пагубно влияющие на горные ландшафты территории Большого Кавказа и в том числе, на почвенный покров, чуткий к антропогенному воздействию [3]. В целом, работы, направленные на оценку природных условий предоставляют фактический материал, отражающий состояние природной среды Большого Кавказа в условиях воздействия антропогенных факторов, служащие основанием для выбора наиболее оптимальных решений при планировании природоохранной деятельности [4].

В сопредельных странах в настоящее время активно ведутся ландшафтно-

экологические и гидрометеорологические исследования, направленные на оценку роли воздействия природных и антропогенных факторов на горные геосистемы [5].

Объект и методика проведенных исследований. Обобщив результаты некоторых исследований, проведенных в области оценки природных условий Большого Кавказа с целью развития различных отраслей хозяйства и эффективной природоохранной деятельности, нами был выбран оптимальный путь оценки степени деградации горных ландшафтов под воздействием геодинамических процессов с помощью комбинированного использования аэрокосмических материалов, визуальных наблюдений и лабораторной обработки взятых образцов.

Поставленные задачи подразумевали определенную очередность проводимых исследовательских работ. Так, при сборе и систематизации существующих геолого-геоморфологических, ландшафтных, гидрометеорологических и почвенно-растительных материалов о природных условиях высокогорий Большого Кавказа был обработан огромный материал исследований экзогенных геодинамических процессов, проведенных в различные годы.

При выявлении факторов, влияющих на возникновение и развитие деградационных процессов, были определены главные морфоклиматические факторы экзогенного рельефообразования, наиболее важными из которых являются ливневые осадки, приводящие к интенсивному смыву разрушенного почвенного покрова горно-луговой зоны. К геолого-геоморфологическим факторам развития геодинамических процессов, приводящим к сложной ландшафтно-экологической ситуации можно отнести характер осадочных пород, преобладающих в высокогорьях азербайджанской части Большого Кавказа, склонных к смещению в условиях больших уклонов склонов.

Материалы почвенных и геоботанических исследований, проведенные в предыдущие годы дали возможность определить основные типы почв и растительные группировки, распространенные в данной территории, главные ареалы их развития и условия их формирования.

Обобщение результатов влияния деградационных процессов на состояние почвенно-растительного покрова на основе полевых и камеральных изысканий, в т.ч., лабораторных анализов взятых в характерных ключевых участках образцов и визуальные дешифрирования аэрофотоснимков дали возможность определить степень деградированности высокогорных ландшафтов на Южном склоне Главного Кавказского хребта и Северо-восточном склоне Большого Кавказа, составить карты-схемы территории.

Результаты исследований. По результатам проведенных изысканий было выявлено, что важным фактором развития геодинамических процессов в высокогорьях Большого Кавказа является состав подстилающих пород, которые достаточно податливы эрозионным и денудационным процессам, особенно в условиях ливневых осадков, характерных для горных территорий. Анализ образцов почвенных профилей продемонстрировал различия их толщины в зависимости от уклонов поверхности, обуславливающих степень развития деградационных процессов.

Нами были проведены визуальные дешифрирования черно-белых аэрофотоснимков масштаба 1:25000, на которых отчетливо нашло свое отражение степень деградированности почвенно-растительного покрова. На отдельных крупных горно-луговых массивах азербайджанской части Большого Кавказа, в бассейнах рек Шинчай, Кишчай, Гурмухчай, Гирдыманчай и т.д. визуально были выделены участки разной степени эродированности, накопления рыхлообломочного материала осыпей и россыпей, придающих изображению зернистый характер.

Обобщение материалов аэрокосмофотосъемки и полевых изысканий в высокогорьях центральной части Южного склона Главного Кавказского хребта, в Юго-восточном склоне

Главного Кавказского хребта, в бассейне реки Гирдыманчай, на Северо-восточном склоне Большого Кавказа, в бассейнах рек Гудиалчай и Гусарчай позволило составить различные картографические материалы, отражающие влияние деградационных процессов на состояние горных ландшафтов, позволяющих достаточно объективно оценить интенсивность этих процессов во времени и пространстве, внести соответствующие коррективы на схемы экогеоморфологического районирования территории [6, 7].

Выводы. Обзор проведенных в высокогорьях Большого Кавказа исследований показывает, что в целях исследования экзодинамических процессов высокую эффективность приобретает применение крупномасштабных аэро и космофотоматериалов, которые с большей точностью и оперативностью позволяют выявлять характер протекания этих процессов и, в целом, характер экзогенного рельефообразования.

Вместе с этим, следует подчеркнуть, что осуществление исследований с целью оценки степени деградации с использованием материалов аэро- и космофотосъемки на данном этапе без проведения полевых изысканий крайне затруднено и эта проблема на данном этапе еще не является полностью решенной. На сегодняшний день исследование природных условий природной области Большого Кавказа приобретает четко экономическое значение по причине развития рекреационно-туристического хозяйства на фоне сложных демографических процессов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов Дж.Г. Методика расчёта изменчивости наибольших расходов взвешенных наносов рек Большого Кавказа (в пределах Азербайджанской Республики) // Гидрометеорология и экология, Ежеквартальный научно-технический журнал, №2, Алматы, 2009, с.91-96.
2. Ширалиев С., Махмудов Р. Гидрометеорологическая ситуация и опасные гидрометеорологические явления в Азербайджане (на азерб. языке). Баку: Зия-Нурлан, 2008, 339 с.
3. Mardanov I., Agayev T. The Geosystem Analysis of Exogenesis of High-Mountain Landscapes of the Basin of the River GirDYmanchay in Azerbaijan. International Journal of Geosciences, 2015, 6, 1254-1260.
4. Məmmədov R.M. Azərbaycanı landşaft planlaşdırılması (İlk təcrübə və tətbiq). Bakı: 2009, 142 s.
5. Натишвили О.Г. Элементы теории волнообразного формирования связного селя в эрозионных очагах// Метеорология и гидрология, №3, 2014, с.98-100.
6. Тарихазер С.А. Об опыте экогеоморфологического районирования горных геоморфосиситем (на примере северо-восточного склона Юго-Восточного Кавказа) // Труды Географ. Общества Азерб-на. Современные географические исследования в Азербайджане, том XI. Баку: 2007, с.238-242.
7. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Динамика изменения структуры опасных стихийно-бедственных явлений азербайджанской части Большого Кавказа в условиях глобальных изменений // Устойчивое развитие горных территорий, 2010, №3(5), с.49-56.

XÜLASƏ
BÖYÜK QAFQAZIN YÜKSƏK DAĞLIĞININ TƏBİİ ŞƏRAİTİNİN TƏDQIQI
(Azərbaycan hüduqlarında)

Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Abdulov K.Ş., Məmmədov C.H.

Açar sözlər: eroziya, deqradasiya, dağ çəmənləri, geoekoloji, xəritə-sxem, geodinamik.

Bu işdə Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin yüksək dağlığında çöl işləri və irimiqyaslı aerokosmofotomaterialların deşifrələnməsi yolu ilə həyata keçirilmiş tədqiqatların metodikasını təqdim edilmişdir. Bu işlərin nəticələri digər tədqiqatçıların araşdırmalarının təhlili ilə birlikdə dağ geosistemlərinin deqradasiyası proseslərinin inkişafının xüsusiyyətlərini səciyyələndirməyə, daha çox dərəcədə eroziyaya uğramış sahələri təyin etməyə və təbiətin mühafizəsinin ən optimal yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

SUMMARY
RESEARCH OF NATURAL CONDITIONS OF THE HIGH-MOUNTAINOUS OF GREAT CAUCASUS (with in Azerbaijan)

Mardanov I.I., Agayev T.D., Abdulov K.Sh., Mammadov J.H.

Keywords: erosion, degradation, mountain meadows, geocological, chart scheme, geodynamic.

In this work the methodics of studies led in the high-mountainous of Great Caucasus in Azerbaijanian have been represented with the use of the material of the field study and the interpretation of the wide scale aerophoto images. The results of this works joint with the analysis of the study of other researchers allowed to characterize the particularities of the development of the processes of the degradation of the mountain geo systems, to find the most degraded places and to define most optimal ways of the defense of the nature.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 22.02.2016
Son variant 01.06.2016

UOT. 338 (436)

**GÜRCÜSTAN, UKRAYNA, AZƏRBAYCAN, MOLDOVA (GUAM) – MDB MƏKANINDA
İNTEQRASIYANIN BARİZ NÜMUNƏSİ KİMİ**

RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı

Sumqayıt Dövlət Universteti, müəllim

e-mail: rrufet1979@mail.ru

Açar sözlər: integrasiya, iqtisadi inkişaf, dövlət, iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadiyyat, beynəlxalq ticarət

GUAM Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat- beynəlxalq regional təşkilatdır. Onun tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova daxildir. GUAM-in məşvərət forumu 1997-ci ildə Avropa Şurasının Strasburqda keçirilən sammiti zamanı təsis edilib. Onun yaranmasının əsas məqsədləri demokratiya dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi və beynəlxalq və regional təhlükəsizlik və sabilliyin möhkəmləndirilməsidir. Bu təşkilata xas olan daha digər xüsusiyyətlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

XX əsrin ikinci yarısından sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğrusu, beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti ilə daha da gücləndirildi. Nəticədə hazır əmtələrin ixracı ilə yanaşı, bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş və ölkələrarası fəaliyyət artmışdır.

Bu iqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl, müxtəlif ərazilərin deyil, ancaq eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranır. Burada «Regional» və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhədi göstərmir. Eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı, müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədəni eynilik, demoqrafik quruluş və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Bununla yanaşı:

1. İqtisadi birliyə qoşulan dövlətlər hər şeydən əvvəl, iqtisadi inkişaf baxımından yaxın olmalıdır.
2. Bu ölkələr ümumi marağa malik olmaqla tarixən onların arasında sağlam iqtisadi münasibətlər mövcud olmalıdır.
3. Hər bir ölkələr qrupunda yaranan iqtisadi problem ümumi birliyin gücü ilə həll olunmalıdır və s.

Beləliklə, vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmiləlləşmə prosesi güclənmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsində əsas mərhələlərdən biri də integrasiya prosesidir. “İntegrasiya” latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi integrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatının tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də BİM-in genişlənməsində integrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi aşılır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə milli dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsini dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

Ayrı-ayrı müəssisə və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-birilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə, milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya təsərrüfatındakı qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur. Adətən, inteqrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional inteqrasiya bir çox əlamətləri ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

1. İnteqrasiyaya daxil olan hər ölkə öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər.
2. Onlar öz milli qanun vericiliklərinə norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar.
3. Region daxilində istehsal prosesində vahid texnologiya mövcud olur.
4. İstehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır.
5. İnteqrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə, inteqrasiya əmtəə itehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır.

Bir çox alimlər 1990-cı illəri inteqrasiya proseslərinin yüksək həddi, BİM-də isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Bu inteqrasiyalaşma 2 formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

Kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılaşmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar.

Keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, inteqrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat - GUAM, beynəlxalq regional təşkilatdır. Onun tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova daxildir. GUAM-ın rəsmi dili ingilis və rus dilləridir. Əvvəllər təşkilatın tərkibinə Özbəkistan da daxil idi, buna görə də təşkilatın adı GUÖAM kimi səslənirdi. Lakin sonradan, 2005-ci ilin may ayında Özbəkistan təşkilatın üzvləri sırasından çıxmışdır. Nəticədə təşkilatın adı bərpa edilmişdir.

GUAM-ın yaranma tarixinə baxsaq, GUAM hazırki institusional formasına çatanadək bir neçə mərhələ keçmişdir:

1. GUAM-ın məşvərət forumu- 1997-ci ilin oktyabr ayının 10-da Avropa Şurasının Strasburqda keçirilən sammiti zamanı təsis edilmişdir;
2. GUAM-ın inteqrasiyası – Dövlət başçılarının sammiti çərçivəsində 2001-ci il iyun ayının 7-də GUÖAM-ın Yalta Xartiyası imzalanmışdır;
3. Demokratiya və İqtisadi İnkişaf uğrunda Təşkilat - GUAM. 2006-cı ilin may ayının 23-də GUAM-ın Kiyev sammitində yaradılmışdır. Elə burada təşkilatın Nizamnaməsi imzalanmışdır.[1]

Təşkilatın Nizamnaməsinə uyğun olaraq, GUAM-ın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- demokratiya dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və insan hüquqlarına hörmət;
- dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi;
- beynəlxalq və regional təhlükəsizlik və stabilliyin möhkəmləndirilməsi;
- ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması üçün Avropaya inteqrasiyanın gücləndirilməsi və həmçinin, iqtisadi və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- tərəflərin sosial-iqtisadi, nəqliyyat, enerji, elmi-texniki və humanitar potensialının inkişaf etdirilməsi;

- qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə siyasi əlaqələr və praktiki əməkdaşlığın fəallaşdırılması.

GUAM-ın stukturı.

Təşkilatı strukturuna Şura və Katiblik daxildir. Şura təşkilatın əsas orqanıdır və öz işini dövlət başçıları (sammit), xarici işlər nazirləri, milli kordinatorlar və daimi nümayəndələr səviyyəsində təşkil edir. GUAM-ın Kiyev sammitinin qərarlarına uyğun olaraq, Kiyev şəhərində təşkilatın katibliyi yerləşir və bu orqan Baş katib tərəfindən idarə olunur. Kiyevdə həmçinin GUAM-ın informasiya ofisi fəaliyyət göstərir. Müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi işlərinə işçi qrupu baxır. Təşkilatın işçi və köməkçi orqanları daimi və ya müvəqqəti əsasda fəaliyyət göstərir və xarici işlər nazirlərinin Şurasının qərarına uyğun olaraq yaradılır. İşçi dairələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə təşkilatın nəzdində GUAM-ın işçi şurası fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildə GUAM-ın üzv ölkələri müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində xüsusilə, BMT və ATƏT ilə sıx əlaqələr qurur. 2003-cü ildə GUAM BMT Baş assambleyasında müşahidəçi statusu əldə etmişdir. [1]

İlk öncə GUAM Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Moldova Respublikası və Ukrayna Prezidentlərinin 10 oktyabr 2007-ci ildə Strasburqda **Birgə Kommünike** imzalamaqla bu dörd dövlətin birliyi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Kömmünikedə Prezidentlər suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf edilməsinin vacibliyinin vurğulamışlar.

22 may 2005-ci il tarixində GUAM-ın Kişinyovda keçirilmiş **Zirvə Toplantısı** üzv dövlətlərin demokratik cəmiyyət, Avropaya inteqrasiya, iqtisadi inkişaf, regionda sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərinə dair vahid baxışlarını nümayiş etdirmişdir. Dövlət başçıları GUAM əsasında beynəlxalq təşkilatın yaradılması zərurətinə dair birgə mövqedən çıxış etmişlər və bununla əlaqədar GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasına müvafiq qərar vermişlər. [2]

Dövlət başçılarının bu qərarı 22-23 may 2006-cı il tarixində GUAM-ın Kiyev Zirvə Toplantısı zamanı həyata keçmişdir. Belə ki, 1997-ci ildən mövcud olmuş birlik əsasında Demokratiya və İqtisadi inkişaf naminə Təşkilat – GUAM təsis olunmuşdur.

7 iyun 2001-ci ildə Yaltada təşkil olunmuş GUAM-ın ilk Zirvə Toplantısı onun beynəlxalq struktur kimi formalaşması və institutionallaşmasında böyük rol oynamışdır. [3]

Dövlət başçıları tərəfindən imzalanmış GUAM-ın Yalta Xartiyası iştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlığın məqsədlərini, prinsiplərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Kiyev Zirvə Toplantısında Prezidentlər **GUAM-ın Nizamnaməsini** qəbul etmişdir. GUAM-ın Nizamnaməsinə görə demokratik dəyərlərin bərqərar olunması, davamlı inkişafın təminatı, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin gücləndirilməsi, Avropaya inteqrasiya, üzv dövlətlərin iqtisadi, humanitar və sosial sahələrdə əməkdaşlığının genişlənməsi təşkilatın başlıca məqsədlərini təşkil edir.

GUAM dövlət başçıları tərəfindən Kiyev Zirvə Toplantısında qəbul olunmuş **“Demokratiya və İqtisadi inkişaf naminə Təşkilat – GUAM-ın yaradılması haqqında Kiyev Deklarasiyası”**nda aşağıdakı məqamlar və vəzifələr qeyd olunmuşdur:

- demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, əsas insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması, dövlətlərin iqtisadi inkişafının və təhlükəsizliyinin və sabitliyin təmin olunması;
- GUAM dövlətlərinin davamlı inkişafı məqsədilə dinamik iqtisadi artım, sosial ahənglik və ətraf mühitin mühafizəsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- bu dövlətlərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və azadlığını dağıdan, tam miqyaslı demokratik islahatların həyata keçirilməsini və regionun iqtisadi inkişafını çətinləşdirən, Avro inteqrasiyaya mənfi təsir göstərən və bütün dünya birliyinə çağırış törədən həll olunmamış münaqişələrin nizamlanması məqsədilə fəal əməkdaşlıq;
- beynəlxalq terrorizm, ekstremizm və aqressiv separatizm, həmçinin onunla bağlı olan digər mənfi hallarla mübarizə sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- iqtisadiyyat, ticarət və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azad Ticarət Zonası haqqında sazişin həyata keçirilməsi;

- enerji təhlükəsizliyi sahəsində səylərin fəallaşdırılması;
- GUAM dövlətlərinin beynəlxalq tranzit potensialından istifadə olunması və s.

GUAM fəal olaraq digər dövlətlərlə əməkdaşlıq edir. Ticarət və nəqliyyat daşınması, sərhəd və gömrük nəzarətinin təmin edilməsi, terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkotik alveri ilə mübarizəyə dair GUAM-ABŞ çərçivəsində proqramına uyğun olaraq ABŞ, Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan ekspertlərinin yardımı ilə GUAM bir sıra layihələr həyata keçirmişdir. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik alveri və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizəyə dair GUAM-ın virtual mərkəzi yaradılmışdır. Hal-hazırda ticarət və nəqliyyat daşınmasına yardım layihəsinin həyata keçirilməsi sahəsində işlər görülür.

GUAM-a üzv ölkələr haqqında qısa məlumat:

Gürcüstan

Cənubi Qafqazda yerləşir. Şimalda Rusiya, şərqdə Azərbaycan cənubda Ermənistan və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Paytaxtı Tbilisi şəhəridir. Şərqi Avropa ilə Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşir. Ərazisi 69,700 km², əhalisi isə rəsmi rəqəmlərə görə, təxminən 4.5 milyon nəfərdir. Gürcüstan qədim tarixə malik bir ölkədir. Gürcüstanın tarixi qədim Koxida və İberiya krallıqlarına gedib çıxır. Dünyada xristianlığı qəbul edən 2-ci dövlət olan Gürcüstan 11-ci və 12-ci əsrlərdə ən qüdrətli çağını yaşamışdır. 19-cu əsrin əvvəlində Rusiyaya birləşdirilib. 1918-ci ildə müstəqillik əldə etsə də, qısa müddətdən sonra RSFSR tərəfindən işğal olundu. 1991-ci ildə Gürcüstan müstəqilliyini əldə edib.

Ukrayna

Ukrayna Qara və Azov dənizlərinin sahilində yerləşir. Onun şimali-şərqdə Rusiya, şimalda Belarus, qərbdə Polşa, Slovakiya və Macarıstan, cənub-qərbdə Rumıniya, Moldova və tanınmamış Dnestryanı ilə sərhədləri var. Ərazisində Krım Muxtar Respublikası, 24 oblast və 2 xüsusi statuslu şəhər yerləşir. 2010-cu il oktyabrın 1-ə Ukraynanın əhalisi 45 822 214 nəfər olub. Ondan, şəhər əhalisi - 31 444 122 nəfər və ya 68,6%, kənd əhalisi - 14 378 092 nəfər və ya 31,4% təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası

Cənubi Qafqazda, **Xəzər dənizi** hövzəsində yerləşir. Şimaldan **Rusiya (Dağıstan)**, **Gürcüstan**, qərbdən **Ermənistan**, cənubdan **İran** və **Türkiyə** ilə həmsərhəddir. Azərbaycanın anklavı olan **Naxçıvan Muxtar Respublikası Ermənistanla** şimal-şərqdə, **Türkiyə** ilə qərbdən həmsərhəddir.

Paytaxtı Bakı şəhəridir. Azərbaycan ərazisinin təxminən 20%-i **Ermənistan Respublikası** tərəfindən işğal edilib.

28 May – Respublika Günü 1918-ci ildə müsəlman Şərqində ilk dünyəvi demokratik dövlət olan **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin** yarandığı gündür. 30 avqust 1991-ci ildə SSRİ tərkibində müttəfiq respublika statusunda olan Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında" deklarasiya, 18 oktyabr 1991-ci il tarixində isə "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında", Konstitusiyaya Aktı qəbul etdi. Bu tarix müasir Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin bərpası günü sayılır.

Hazırda Azərbaycan qədim tarix və mədəniyyət irsinə malik dünyəvi və unitar dövlət olub, etnik azərbaycanlı çoxluğuna sahib ölkədir. Azərbaycan altı müstəqil türk dövlətindən biridir. Respublikanın 158 ölkə ilə diplomatik münasibəti vardır, 38 beynəlxalq təşkilatın üzvüdür.

Azərbaycan **GUAM** və Kimyəvi silahdan istifadə qadağası təşkilatlarının təsisçilərindən biridir. **1993-cü ilin sentyabrından Müstəqil Dövlətlər Birliyinin** üzvüdür. **9 may 2006-cı ildə** Azərbaycan **BMT**-nin yeni yaradılan insan haqları komitəsinə üzv seçilib. Səlahiyyətli nümayəndəlik 19 iyul 2006-cı ildən başlayıb. Azərbaycan həmçinin **BMT**, **ATƏT**, **Avropa Şurası** və **NATO**-nun sülh naminə tərəfdaşlıq proqramının üzvüdür. Bundan əlavə, ölkə Birləşməyənlər Hərəkatı, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı və Beynəlxalq Elektrotəmələ İttifaqında müşahidəçi statusuna malikdir.

BMT Baş Assambleyasında 24 oktyabr 2011-ci il seçkiləri zamanı Azərbaycan 155 səs toplayaraq, 2012-2014-cü illər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 10 qeyri-daimi üzvündən biri seçilib.

Moldova

Avropanın cənub-şərqində yerləşir. Şimalda, şərqdə və cənubda Ukrayna, qərbdə Rumıniya ilə həmsərhəddir. 1940-cı ildə SSRİ tərəfindən Rumıniyadan qoparılmış Bessarbiya torpaqlarında yaradılmış və SSRİ-nin tərkibinə müttəfiq respublika statusu ilə daxil edilmişdir. Moldovanın Dnestr çayından şərqdəki əraziləri 1991-ci ildən tanınmamış Dnestryanı Moldova Respublikasının nəzarətindədir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə GUAM-ın yaranmasının tarixi, onun məqsədləri, təşkilati strukturu, həmçinin əməkdaşlıq məsələləri kompleks tədqiq edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması üçün dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın gücləndirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsində məqalədə verilmiş müddəalardan istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. GUAM ölkələrində XİZ-in inkişaf perspektivləri // Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri / Şəfa Əliyev. Bakı: Elm, 2008, s. 127-137
2. GUAM təşkilatının üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşü: Rəsmi məlumat // Dirçəliş – XXI əsr – 2008, №40, iyun, s.51-56
3. Оруджев Р., Рамизоглу Н., Вашингтон поддержал ГУАМ: Госдепартаменты США выступили со специальным заявлением // Эхо – 2002, 18 июня, с.3

РЕЗЮМЕ

ГУАМ СРЕДИ СТРАН СНГ КАК ПРИМЕР ИНТЕГРАЦИИ

Рустамова Г.Р

Ключевые слова: интеграция, экономическое развитие, государство, экономическая безопасность, национальная экономика.

В статье исследуется деятельность ГУАМ - международной региональной организации государств, стоящих на пути демократического и экономического развития. Организация была образована в 1997 г. в Страсбурге, её членами являются Азербайджан, Украина, Грузия и Молдавия

Отмечается, что основной целью создания этой интеграционной организации является развитие демократии, укрепление и стабилизация безопасности этих государств.

SUMMARY

GUAM AS AN EXAMPLE OF INTEGRATION IN THE CIS

Rustamova G.R

Key words: integration economical development, state, economical safety, national economy

GUAM – the organization for democracy and economic development is regional organization. It includes Azerbaijan, Georgia, Ukraine, Moldova. GUAM consultative forum was founded in Strasbourg in 1997 in the summit of the Council of Europe. Its main objectives are strengthening of the democracy, ensuring sustainable development and strengthening international and regional security and stability.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 12.10.2015
Son variant 01.06.2016

UOT 334.341

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ƏSAS QLOBAL İQTİSADI PROBLEM KİMİ**ABDULLAYEV LOĞMAN İMRAN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent***ƏZİZOVA KƏMALƏ VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: Elnare Memmedova @ box.az.**Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, təbii sərvətlər, ərzaq təhlükəsizliyi, süni zülal, aqrar sektor*

Son 15-20 ildə qlobal problemlərin müxtəlif aspektləri elmin müxtəlif sahələri üzrə ətraflı tədqiq edilməkdədir. Artıq qlobalıq anlayışı kompleks elmi istiqamət kimi bir çox təbii və humanitar elmlərin tədqiqat predmetinə daxil olmuşdur. Bu mənada, qlobalıq hər şeyi əhatə edən, iri miqyaslı, planetar əhəmiyyətli anlayış kimi bütün dünyanın və bəşəriyyətin taleyinə toxunan problemləri özündə əhatə edir. Özü də bu problemlərin sayı çoxalmaqdadır. Hazırda tədqiqatçılar dünyanın taleyinə toxunan təbii ehtiyatlardan səmərəli və kompleks istifadə edilməklə alternativ ərzaq mənbələrinin axtarılıb tapılması, ərzaq təhlükəsizliyi, dünya əhalisini ərzaqla təmin etmək, düşünülmüş siyasət yürüdülməklə əhali artımı problemlərinin düzgün tənzimlənməsi və s. bu cür problemləri qlobal problemlərdən hesab edirlər.

İnsan övladının öz ehtiyaclarını təbiətin hazır resursları ilə ödəyərək yaşadığı “mənimsəmə iqtisadiyyatı” mərhələsindən “istehsal iqtisadiyyatı” mərhələsinə keçdiyi andan ilk fəaliyyət sahəsi olan aqrar sektor, iqtisadiyyatın ən qədim sahəsi olmaqla uzun bir tarixi yol keçmişdir. Aqrar sektor fəaliyyətlərinin iqtisadi həyatdakı rolunun daim dəyişildiyi və iqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində yeni məzmun kəsb etdiyi bu müddət ərzində təbii olaraq bu fəaliyyətlərlə bağlı nəzəri baxışlar və bir növ bu baxışların ümumiləşdirilərək gerçək həyatda reallaşdırılma forması olan iqtisadi siyasət doktrinaları da dəyişərək inkişaf etmiş və bu günkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Bu dəyişiklikləri dünya iqtisadi inkişaf tarixinin üç böyük mərhələsi üzrə xarakterizə etmək mümkündür: “Birinci dalğa” (first wave) kimi ifadə olunan, kənd təsərrüfatı və təbii resurslara əsaslanan inkişaf mərhələsi dayanır; “İkinci dalğa” (second wave) kimi ifadə bütövlükdə həmin dövrə qədər olan sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı dəyişdirmiş sənayeləşmə prosesi iqtisadi nəzəriyyələri və dövlət siyasətini də bu prosesin sürətləndirilməsi və sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi yolunda aqrar sektorun rolunun qiymətləndirilməsi və artırılması istiqamətinə yönəlmişdir; “Üçüncü dalğa” (third wave) kimi ifadə olunan post-sənaye mərhələsi: 1960-70-ci illərdən başlayan elmi-texniki inqilabla ortaya çıxan və 1980-ci illərdən başlayaraq liberallaşma və qloballaşma prosesləri ilə birləşən və digər adı informasiya cəmiyyəti dövrü adlanan bu mərhələ iqtisadi nəzəriyyələr və həyata keçirilən iqtisadi siyasət mexanizmlərində də yeni reallıqları ortaya çıxarmışdır ki, bu aqrar sahədən də yan keçməmişdir.

Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi problemi XX əsrin 70-ci illərində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən sosial-iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq dünya ictimaiyyəti tərəfindən güclü müzakirə predmetinə çevrildi. O zamanlar qlobal ziddiyyət meydana gəlmişdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq məhsullarının ifrat istehsalı bir sıra 3-cü dünya ölkələrində əhalinin kütləvi aclığı və yeməməzliyi ilə müşayiət olunurdu.

Bəşəriyyət yarandığı vaxtdan indiyə kimi onu əhatə edən təbiətə təsir göstərir. Hələ ilk ibtidai yaşayış dövründən insanlar ətraf mühitlə hesablaşmağa məcbur olmuşlar. Çünki müvafiq, əlverişli sığınacaq yeri seçmək, ərzaq əldə etmək üçün ətraf mühitin xüsusiyyətlərini, vegetasiya, heyvanların artıb çoxalması, miqrasiya prinsiplərini və s. öyrənmək lazım gəlmişdir. Yüz min illər ərzində insanlar təbiətin sabit qanunlarına qarşı çıxmaqla, istər-istəməz ətraf mühitin sabitliyinin pozulmasına cəhd göstərmişlər. Bu vəziyyət müasir dövrdə, yəni elmi-texniki tərəqqi əsrində xüsusilə kəskinləşmişdir [1].

Təbii sərvətlərdən yüz illərdən bəri kortəbii istifadə etmək ətraf mühitin bütün dünya miqyasında dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, təbiətin bir milyard il ərzində yarada bildiyi təbii sərvəti bəşəriyyət cəmi yüz il müddətində istifadə etmişdir. Təbii sərvətlərin qənaətsiz istismarı, həmçinin ətraf mühit üçün “əlavə yük” sayılan tullantıların yeni-yeni əraziləri tutmasına səbəb olmuşdur.

Dünya əhalisini ərzaqla təmin etmək dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Bu mühüm problem Birləşmiş Millətlər Təşkilatında, Ümumdünya müşavirələrində dəfələrlə müzakirə edilmişdir. Yer kürəsində üzvi aləmin yaradılması və sərf edilməsi yolları global bir problem kimi dünya alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Son 15 il ərzində “dünya aclığı” problemi üzrə aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, həqiqətən indi dünya əhalisinin hər üç nəfərindən biri tam ac, biri isə yarımacdır. Bununla yanaşı, ümumiyyətlə, insanlar arasında zülal aclığı hökm sürür, müxtəlif fikirlər söylənilsə də zülal çatışmazlığının labüdlüyü mübahisə yaratmır. Dünyada ərzaq çatışmazlığının əsas səbəblərindən biri istehsal edilən məhsulun qeyri-mütənasib bölüşdürülməsidir.

BMT-nin məlumatına görə mövcud dünya əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün indi istehsal olunan məhsulun miqdarını 2 dəfə artırmaq lazımdır.

Ərzaq probleminin yaranmasına səbəb inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının zəif inkişafı, onun birtərəfli istiqamətdə aparılması və məhsullarının əsas hissəsinin ixrac edilməsidir. Ərzaq probleminin həlli üçün onun kəskin olduğu ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı ekstensiv və intensiv yollarla aparılması lazımdır. Kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişaf yolu çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edir. Ona görə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və inkişaf etmiş ölkələrin geri qalmış ölkələrə köməyi lazımdır. Dünyada kənd təsərrüfatına yararlı olan 3,2-3,4 mlrd ha torpaqlardan hələlik yalnız yarısı istifadə edilir. Lakin dünyanın əksər ölkələrində intensiv yol kənd təsərrüfatının əsas inkişaf istiqaməti kimi qəbul edilir. Əkinçilik məhsullarının artımının 9/10 hissəsi bunun hesabına olur.

Dünya Bankının proqnozlarına görə planetin əhalisi 2025-ci ildə 3 mlrd. nəfər artacaq. Bu, əsasən Asiya regionları hesabına baş verəcək. 3 mlrd. insan global su ehtiyatları böhranı ilə üzləşəcək və su çatışmazlığından əziyyət çəkəcək, urbanizasiya böhranı olacaqdır ki, nəticədə də yaxın 30 ildə şəhər əhalisi 3 dəfə artacaq. 2020-ci ildə Afrika əhalisinin üçdə ikisi bu gün heç də iqtisadi artım müşahidə edilməyən şəhərlərdə yaşayacaqdır. Yaxın 15 ildə dünya əhalisini ərzaqla təmin etmək üçün ya məhsuldarlığı 3 dəfə artırmaq, yaxud da əkin sahələrini 3 dəfə artırmaq lazım gələcək, lakin reallıq budur ki, əksər kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı orta hesabla 50%-i təşkil edəcəkdir. Yaxın 30 ildə ərzaq məhsullarının istehsalı yalnız 2 dəfə artacaq. Deməli, demografik böhran, global su ehtiyatları böhranı, urbanizasiya probleminə ərzaq böhranı da əlavə olunacaq.

Texniki tərəqqinin müasir və getdikcə artan inkişafı ilə əlaqədar quru sahənin xeyli hissəsi çirklənir və yarasızlaşır. Müasir hesablamalara görə, hər adamın orta təminatı üçün 0,4 hektar əkin sahəsi lazımdır. Dünya əhalisini qida-ərzaqla təmin etmək üçün yararlı torpaq sahələrinin imkanlarını azaldan əyani səbəblərdən biri də torpağın çirklənməsidir. Beləliklə, torpaq fondundan səmərəli istifadə olunarsa, qida qıtlığı azalar. Göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, Yer kürəsinin quru sahəsinin bütün imkanlarından hələlik hərtərəfli və səmərəli istifadə edilmir.

Ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından başlayaraq ərzaq təhlükəsizliyi global əhəmiyyətli problemə çevrilmişdir. Xeyli vaxtdır ki, dünya miqyasında ərzaq təhlükəsizliyi global problem kimi öz həllini gözləyir. Bununla əlaqədar olaraq, bəşəriyyətin qarşısında duran “zülal aclığı” aktual problemlərdən biridir. İnanırsınız ki, elm və texnikanın yüksək səviyyədə tərəqqi etdiyi bir dövrdə dünya əhalisinin üçdə iki hissəsi zülal aclığı çəkir. Bugünkü təlabata görə bəşəriyyətin heyvan mənşəli zülal olan ehtiyacı daha kəskindir. Hesablamalara görə hər adamın normal inkişafı üçün gündə 50-60 qram təbii zülal tələb olunur. Təcrübələr göstərir ki, zülal aclığı zamanı orqanizmdə ağır keçən və çox vaxt ölümlə nəticələnən xəstəliklər əmələ gəlir [2]. Ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısının alınması öz növbəsində zülal aclığına son qoyar və on milyonlarla insan həyatının qorunub saxlanılmasında lazımi yardım göstərir. Təbii sərvətlərin qənaətsiz istismarı, həmçinin ətraf mühit üçün “əlavə yük” sayılan tullantıların yeni-yeni əraziləri tutmasına səbəb olmuşdur.

Hər bir müstəqil ölkə öz əhalisini qorumaq, yaşatmaq məqsədilə onun ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etməyə səy göstərir. Zəlzələ, aşınma, su daşqını, quraqlıq, müharibə və digər fəlakətlər zamanı ölkə əhalisi aclığa məruz qalmasın deyər dövlət çalışır ki, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyi öncə görə bilsin və özünün ərzaq tədarükünü hazırlasın. Ərzaq və ekoloji problemlər müxtəlif elm sahələrinin köməyi ilə həll oluna bilər. İqtisadiyyat, kimya, biologiya, fizika, iqtisadi raziyyat, coğrafiya, seleksiya və digər bu kimi elmlər ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə dair öz töhvələrini layiqincə yerinə yetirməlidirlər. Ərzaq təhlükəsizliyi həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə öz tələbatını öz gücü ilə, öz daxili imkanları hesabına ödəməklə daha çox öz müstəqilliyini təmin edir, heç bir xarici dövlətdən ərzaq asılılığı olmadan yaşaya bilər, daha qüdrətli dövlətə çevrilir. İqtisadi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə özünün daxili ehtiyatlarını, ərzaq potensialını səmərəli istifadə etməklə tələbatına uyğun miqdarda, ucuz və keyfiyyətli qida məhsulları istehsal edir. Ərzaq məhsullarını uzaq regionlardan gətirmir və böyük nəqliyyat xərcləri sərf etmir. Məhsulu anbarlarda uzun müddət yığıb saxlamağa ehtiyac olmur. Sosial əhəmiyyəti də böyükdür. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi həm ölkədə əmin-amanlığı yaradır, həm də əhalinin əhval-ruhiyyəsini yüksəldir. İqtisadi təhlil göstərir ki, respublikamızın mövcud torpaq fondundan tam və səmərəli istifadə edilərsə, İlkin mərhələdə 10 milyon, perspektivdə isə 10-16 milyon əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək mümkündür. Belə olarsa, yəni ərzaq tələbatı respublikanın daxili istehsalı hesabına ödənilərsə, ekoloji təhlükə də qat-qat azalar. Hazırda Azərbaycan vətəndaşının istehlak etdiyi çörək, ət və ət məhsulları, balıq və balıq məhsulları, süd və süd məhsulları, yumurta, şəkər, meyvə, tərəvəz, kartof və digər bu kimi məhsulların müəyyən bir hissəsinin sözün həqiqi mənasında mənşəyi, yəni harada istehsal edilməsi bəlli deyil. Bu isə özlüyündə əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsullarının insan orqanizmi üçün nə dərəcədə təhlükəsiz olduğuna təminat vermir. Bunu əhalinin istehlak etdiyi müxtəlif spirtli içkilər, mineral sular, meyvə-tərəvəz şirələri barədə də demək olar. Dünyanın uzaq regionlarından, ölkələrindən tez xarab olan məhsulların gətirilib satılması da məqsəduyğun deyil. Bu kimi ekoloji təhlükənin aradan qaldırılmasında daxili istehsalın geniş inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynaya bilər.

Biosferin tərkib hissəsi olan torpaq ekoloji mühitin ən mühüm komponentlərindən biri olmaqla təbii ehtiyat kimi maddi nemətlərin yaradılmasında əvəzsiz təbii təbiət cismidir [3]. Torpaqların mühafizəsi, onların vəziyyətinə daimi nəzarətin təşkili, bir sözlə, torpaq monitorinqinin yaradılması probleminin ekoloji baxımdan mühüm şərt olduğunu böyük uzaqgörənliklə bildiyindən ulu öndərimiz Heydər Əliyev hələ SSRİ zamanında ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövr ərzində Azərbaycan Respublikasını Sovetlər İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevirmişdi. Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatına göstərdiyi qayğı və diqqətin nəticəsində taxıl, tərəvəz, üzümçülük istehsalının ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində olduqca böyük nailiyyətlər əldə edildi. Həmin illərdə Azərbaycan Respublikasında bu günki islahatlar üçün də zəmin yaradan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin əsasını qoydu. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyətinin tarixini, torpaq-əkinçi münasibətlərinin daha səmərəli təşkilini yaxşı bildiyindən ölkəmizə ikinci dəfə rəhbərliyi dövründə (1993-2003-cü illər) torpağın öz sahiblərinə pulsuz olaraq verilməsi haqqında qəti və tarixi qərar qəbul etdi. Nəticədə bu gün kənd təsərrüfatının sıçrayışlı inkişafını təmin edən torpaq islahatları həyata keçirildi. Hazırda Heydər Əliyev ideyalarını və ictimai-siyasi kursunu layiqincə davam etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev 24 noyabr 2003-cü il tarixində imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" fərmanı ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafında ən yeni və dinamik inkişafın başlanğıcını qoydu. Qürurla qeyd etmək yerinə düşər ki, əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahatları bu gün onun layiqli davamçısı möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"-nın hazırlanması haqqında 2 may 2008-ci il tarixli sərəncamını heç şübhəsiz ki, ulu öndərimizin imzaladığı sərəncamın davamı kimi qiymətləndirmək olar. İlham Əliyevin təsdiq etdiyi "Dövlət Proqramı" ərzaq təhlükəsizliyinin əsasıdır.

Ölkə başçısı bu ili kənd təsərrüfatı ili elan edib. Ərzaq bazarlarında isə tələbin böyük fərqlə təklifi üstələməsi səbəbindən son vaxtlar ərzaq mağazalarının qiymətlərindəki artımın qarşısını almaq və əhalini ərzaq məhsulları ilə tam təmin etmək məqsədi ilə ölkə prezidentinin "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"-na aid imzaladığı Sərəncamla prezidentimiz cənab İlham Əliyev kənd təsərrüfatı sektorunun qarşısında xüsusi vəzifələr qoyur. İnanırıq ki, möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində imzalanmış "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" ümummilli liderimiz Heydər Əliyev arzularının, ideyalarının davamı kimi xalqımızın gələcək rifah halının daha da yaxşılaşmasında cənab prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında öz müsbət həllini tapmaqla ölkəmizi və insanlarımızı daha təminatlı və təhlükəsiz gələcəyə aparacaqdır [4].

Elmi yeniliyi: məqalədə ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə toxunulmuş, bu sahədə aqrar sahənin rolu tədqiq edilmiş, qeyd edilən problemin həlli yolları araşdırılmışdır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: bütün qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, gələcəkdə ərzaq məhsullarının sürətlə artırılması o qədərdə real deyildir. Lakin əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi imkanları da tükənməmişdir. Odur ki, ərzaq təhlükəsizliyi problemi bütün dünya ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların daim diqqət mərkəzində olmalı, bu sahədə lazımi tədbirlərin görülməsi davamlı xarakter daşmalıdır. Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı yuxarıda qeyd edilən tədbirlər bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibəyli Z.N. Ekologiya və fəvqəladə hallar. Bakı: Elm, 2012, 380 s.
2. Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı: Elm, 2004, 473 s.
3. Salmanov M.Ə. Ekologiya və biz. Bakı: Azərneşr, 1989, 234 s.
4. Dövlət Proqramı. (2008-2015)

РЕЗЮМЕ

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ ГЛОБАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Абдуллаев Л.И., Азизова К.В

Ключевые слова: *экономическое развитие, природные ресурсы, продовольственная безопасность, искусственные белки, аграрный сектор*

Автор статьи отмечает, что экономическое развитие составляет основу продовольственной безопасности. В связи с этим проводятся различные мероприятия. Продовольственная безопасность как глобальная проблема все время находится в центре внимания. Основная цель – повышение уровня продовольственной безопасности

SUMMARY

FOODSTUFFS SAFETY PROBLEM AS A GLOBAL ECONOMIC PROBLEM

Abdullayev L.I., Azizova K.V.

Key words: *economic development, natural resources, food-stuffs, artificial protein, agrarian sector*

Economic development is the base of the food-stuffs safety. A number of measures have been implemented connected with this in the word. So, foodstuffs safety as the global problem always is in the centre of attention. The main objective is more increasing the level foodstuffs of safety.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 21.10.2015
Son variant 01.06.2016

UOT 911.3:63

ABŞERON İQTİSADI RAYONUNUN AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİ

ABDULLAYEVA ZOYA HAMLET QIZI

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL OĞLU

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail:sdu.elmihisse@mail.ru

Açar sözlər: Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu, kimyəvi vasitələr istehsalı, quru subtropik, aqrar-sənaye kompleksi, kənd təsərrüfatı, iqtisadi rayon, inteqrasiya.

Məqalədə Abşeron iqtisadi rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar öz əksini tapır. Bazar iqtisadiyyatının təsiri altında ölkənin kənd təsərrüfatının sahə və ərazi strukturunda daimi dəyişikliklər gedir. İqtisadi rayonun potensial imkanlarının iqtisadi-təsərrüfat göstəriciləri bəzi aqrar sənaye inteqrasiyalarını müəyyənləşdirmişdir.

Aqrar sənaye kompleksi müxtəlif və geniş əlaqələrə malik olan istehsal sahəsidir. Müasir dövrdə ASK-nin ayrı-ayrı bölmələrinin səmərəli surətdə əlaqələndirilməsi və idarə edilməsi böyük aktualıq kəsb edir. Aqrar sənaye kompleksinin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən, lakin dialektik vəhdət təşkil edən istehsal təmayüllü sahələrinin müəyyən qismi kompleks əmələ gətirən sahələr kimi üç bölməyə ayrılır:

- 1) kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən və həmçinin bu sahənin istehsal-texniki xidmətini təmin edən maşınqayırma sənayesi, mineral gübrələr və kimyəvi vasitələr istehsalı üzrə sənaye sahələri, meliorasiya texnikası sənayesi və s.
- 2) kənd təsərrüfatının özü-əkinçilik və heyvandarlıq.
- 3) kənd təsərrüfatı xammalının emalı sənayesi.

Aqrar sənaye kompleksinə - tədarük, bütün infrastruktur sahələri arasında əlaqələr yaradan və onlara məhsulu qablaşdırılma, kommersiya, nəqliyyatdaşınma, saxlanılma, rabitə, mədəni-məişət, sosial və s. xidmət göstərən sahələr daxildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) ASK-nin bu 3 fəaliyyət sahələri arasında nisbət 3:1:6-dır. Lakin keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə kənd təsərrüfatının payı Qərbi ölkələrinə nisbətən yüksəkdir. Bu tip ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, o cümlədən, yeyinti sənayesi zəif inkişaf etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) ənənəvi istehlak(əmtəlik) kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı xammalının emalı sənayesinin payı inkişaf etmiş ölkələrdə sürətlə artır. Məsələn, ABŞ-da bu sahənin payına bütün ərzaq məhsulunun təxminən 75%-i düşür.

Hazırda yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar istehsalda baş verən dəyişikliklər “biotexnoloji inkişaf” mərhələsindədir, yəni indiki mərhələ biotexnologiyaların geniş istifadəsilə səciyyələnir.

İEO-də kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində əməktutumlu, 40-60-cı illərdə kapitaltutumlu, son illərdə elmtutumlu sahəyə çevrilmişdir. İEOÖ-də 1960-cı illərdə müasir aqrotexnika əsasında kənd təsərrüfatının yeniləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. “Yaşıl inqilab” adlandırılan bu prosesin üç tərkib hissəsi mövcuddur: yeni mədəni bitki növlərinin, ilk növbədə, taxıl bitkilərinin; suvarılan sahələrin genişləndirilməsi; kənd təsərrüfatının mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, mineral gübrələrdən və bitkilərin mühafizəsi üçün kimyəvi vasitələrdən fəal istifadə. “Yaşıl inqilab” nəticəsində taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı 2-3 dəfə çoxalmış, Çin, Hindistan, İndoneziya, Pakistan, Tailand və digər ölkələr özlərini taxılla tam təmin etməyə başlamışlar.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafını müəyyən edən amillərdən biri də əhalinin sayının artması, əkin yerlərinin genişlənməsi və intensiv inkişaf yolunun seçilməsidir. Ümumyyətlə kənd təsərrüfatı əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı, həm də məşğulluğun təmin olunmasında müstəsna rol oynayır. Hesablamalar göstərir ki, son illər ümumi daxili məhsulda aqrar sektorun payı 9,2 % olmasına baxmayaraq, bu sahədə çalışan əhalinin say göstəricisi isə 39,2 % olmuşdur. Göründüyü kimi aqrar sektor məşğul olan əhalinin sayına görə iqtisadiyyat sahələri arasında birinci yerdə durmuşdur. Hazırda Azərbaycanın əhali məşğulluğunda “aqrarlaşma” fonu xeyli artmışdır.

Geniş potensiala malik ölkəmizdə idxalı əvəz edən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artması ciddi aqrar siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. “Azərbaycan respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”(2004-2008-ci və 2009-2013 cü illər) kənd təsərrüfatının növbəti mərhələdə inkişafına dəstək verən tarixi bir sənəddir. Bu proqramdan irəli gələn tədbirlər planının həyata keçirilməsi neftlə məhdudlaşan ölkəmizdə qeyri neft sektorunun, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Çoxsahəli kənd təsərrüfatına malik olan Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda aqrar sənaye kompleksinin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Abşeron iqtisadi rayonunda yaranan, bir-birilə əlaqədə olan təbii komponentlərdən təşkil olunmuş landşaftlar, ərzi təşkilinin təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Ərazinin xüsusi aqroiqlim ehtiyatları qiymətli cənub bitkiləri olan zəfəran, badam, püstə, əncir, zeytun yetişdirməyə, ağ və qara şanı üzüm sortları, dadlı Zirə qarpızı və bir çox tərəvəz növlərini becərməyə imkan verir.

Abşeron iqtisadi rayonu respublikamızın kənd təsərrüfatı regionlarından biri olub Sumqayıt şəhərini və Abşeron kənd rayonunu özündə birləşdirir. Son dövrlərdə yeni Qobustan və Xızı inzibati rayonlarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, Abşeron rayonunun sərhədlərində dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı sənaye istehsalından fərqli olaraq bioloji qanunlar əsasında inkişaf edən təbii proseslərlə bağlıdır.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir. Abşeron iqtisadi rayonu özünəməxsus kənd təsərrüfatına malikdir. Rayonun təbii iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahələrinin inkişafı üçün əlverişlidir. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər əhalisinin sayının sürətlə artması əkinə yararlı torpaq sahələrinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Beləki, əkin yerləri sovet dövründə 30 min ha-dan 2012-ci ildə 4,7 min ha-a qədər azalmışdır. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən əkin yerlərinin 2,8 min hektarı Xızı, 1,2 hektarı Abşeron rayonu və 0,7 min hektarı Bakının payına düşür. Bu iqtisadi rayonda əkin sahələrinin çox hissəsində taxıl və yem bitkiləri, nisbətən az hissəsində isə tərəvəz, bostan və üzüm əkilir. 2011-2012-ci illərdə Abşeron iqtisadi rayonunda 15,2 min ton üzüm, 29,1 min ton tərəvəz, 3,7 min taxıl, 1,1 min ton bostan məhsulları, 5,8 min ton meyvə istehsal edilmişdir.

Abşeronun iqlimi quru subtropik iqlim olub, istehsalın ərzi təşkili üçün optimal təbii-iqtisadi şərait yaradır. Ərazidə bitkilərin inkişaf fazası üçün fəal temperaturların cəmi 4000-4500°-dir. Maksimum temperatur iyul ayında müşahidə olunur. İyulun orta temperaturu 24-26°, maksimal temperatur isə 42°-yə bərabərdir. İlin 260-290 günü şaxtasız keçir. İlin 217-244 günü havanın orta temperaturu 10°-dən yuxarı müşahidə olunur(aprelin 10-14-dən başlayaraq noyabrın 17-20-dək). İl boyu fəal temperaturun nisbətən sabit qalması, günəşli günlərin çox olması Abşeron iqtisadi rayonunda ərazinin təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsi və inkişafı üçün İlkin əlverişli şərait yaradır. Ərazidə boz-qonur, boz, boz-qəhvəyi və s. torpaqlar yayılmış, Ceyranbatan su anbarı, Samur-Dəvəçi və Abşeron kanalları çəkilmişdir. Respublikanın coğrafi əmək bölgüsündə taxılın 7 %-i, tərəvəz-bostan bitkilərinin 16%-i, ümumi ətin 7,6 %-i, südün 3,4 %-i, yumurtanın isə 25,7 %-i Abşeron kənd təsərrüfatı rayonunda istehsal olunur.

Bu rayonunun potensial imkanlarının iqtisadi-təsərrüfat göstəriciləri bəzi aqrar-sənaye inteqrasiyalarını müəyyənləşdirmişdir.

Subtropik aqrar-sənaye inteqrasiyası. Qədim dövrlərdən bəri Abşeron yarımadasında zəfəran bitkisi becərilir. Zəfəran çoxillik soğanaqlı bitkidir. Oktyabr-noyabr aylarında novruzgülünə bənzər çiçək açır. Çiçəyin içərisindən sarı rəngli zərif tellər yığılaraq xüsusi sobalarda termik üsulla qurudulub emal edilir. Abşeronda həyətəni sahələrdə də zəfəran bitkisi becərilir. Zəfəran bitkisinin məhsulunun həcmi çox az, qiyməti isə yüksəkdir. Zəfəran cövhərindən nadir tibb preparatların hazırlanmasında istifadə edilir. Onun tərkibində gözün görmə qabiliyyətini artıran, maddələr mübadiləsini tənzim edən, insana xoş əhval-ruhiyyə bəxş edən maddələr vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətinə görə İtaliya və Fransada əkilən zəfərandan üstün olan Abşeron zəfəranının istehsalı keçən əsrin 90-cı illərindən bəri xeyli azalmışdır.

Bununla yanaşı, ölkəmiz ən mühüm sənaye əhəmiyyətli nar, heyva, badam, zeytun, əncir, müxtəlif ədviyyatlar və s. sahələr üzrə ixtisaslaşmış regionlardan biri kimi də məşhurdur. Son onilliklərdə Abşeronda zeytunçuluq aqrar-sənaye inteqrasiyası formalaşmışdır. İndi Abşeronda xarici növlərlə yanaşı, uzun illərdən bəri yerli şəraitə uyğunlaşmış yeni zeytun növləri yaradılmışdır. Burada «Azərbaycan», «Şirvan», «Buzovna», «Bakı» və digər yerli zeytun növləri becərilir. İqtisadi rayon ərazisinin 2,1 min ha bağ sahəsindən təqribən 1,5 min ha zeytun bağlarıdır. Bunun 720 hektarından məhsul yığılır. Respublikamızda zeytun məhsulu emal edən yeganə müəssisə Maştağa Konserv Zavodu olmuşdur. Zavodda texnoloji əsaslarla uzun illər zeytun emal olunmuşdur.

Zeytun əmtəlik əhəmiyyətə malikdir. Hazırda respublikamızda üç növ zeytun əkilir: Azərbaycan zeytunu, armudu zeytun və şirin zeytun. Zeytunun quru çəkisinin 80 %-i yağdır. 1 kq zeytun tutmasının qidalılığı 2050-2389 kilokaloriyə bərabərdir. Zeytun meyvəsindən əsasən qida məqsədi ilə zeytun yağı, turşu hazırlanır. Zeytun plantasiyaları Hövsan, Qala, Bilgəh, Zığ, Maştağa və Abşeron rayonu ərazisindədir. Abşeron iqtisadi rayonunda son illər 700-800 ton zeytun yığılaraq emal olunur. Zeytundan bir çox xəstəliklərin müalicəsində, ətriyyatda, toxuculuq sənayesində geniş istifadə olunur.

Üzümçülük-tərəvəzçilik aqrar-sənaye inteqrasiyası. Abşeron rayonu uzun illər respublikamızın mühüm üzüm və tərəvəz istehsal edən regionlarından biri olmuşdur. Ərazinin təbii kompleksi süfrə üzümünün yetişdirilməsinə şərait yaratmışdır. «Ağ şanı», «Qara şanı», «Sarı gil» və s. süfrə üzüm sortları çox şəkərliliyi ilə seçilir. Üzümçülük aşağıdakı areallarda cəmlənmişdir: Samur-Dəvəçi kanalı boyu və dəniz sahili zonalarda. Rayonda ümumi bitkiçilik məhsulları tərkibində üzümün xüsusi çəkisi hələlik 20 %-dən çox deyildir. Üzüm əkin sahəsi Bakı və Sumqayıt şəhərlərində *ətraf* yaşayış qəsəbələri ərazisinin və Abşeron inzibati rayonunun çox hissəsini özündə birləşdirir. Hələ, XIX əsrin 40-cı illərində Abşeron Azərbaycanın əsas üzümçülük rayonlarından biri hesab edilirdi. Yarımadaın bağlarından hər il 7 min putdan 10 min putadək üzüm toplanırdı. Satışa və şəxsi istehlaka sərf olundandan sonra yerdə qalan məhsuldan hər il doşab, qurudulmuş üzüm (kişmiş, mövüc) və s. hazırlanırdı. Üzüm istehsalı dəyişkən iqtisadi göstəricilərə malikdir. 2011-2012-ci illərdə bu iqtisadi rayonda 15,2 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Abşeron iqtisadi rayonu keyfiyyətli üzüm məhsulları istehsalına görə fərqlənir. Xüsusilə süfrə üzümü bu ərazidə daha çox istehsal olunur. Bundan əlavə, rayon şanı üzüm sortları ilə də məşhurdur.

Abşeron rayonunun kənd təsərrüfatı sistemində üzümlə yanaşı, tərəvəz istehsalı da mühüm yer tutur. Burada pomidorun 49%-i avqust, 19 %-i sentyabr, 20 %-i oktyabr, 10 %-i isə noyabr ayında istehsal olunur. Örtük altında tərəvəz, həmçinin dekorativ bəzək güllərinin becərməsinə son illər daha çox diqqət yetirilməkdədir. Tərəvəzçilik iqtisadi rayonda yaşayan yerli əhalinin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olmaqla əhalinin tərəvəzlə təchizatında mühüm rola malikdir.

Şəhərətəfi quşçuluq və süd-ət heyvandarlıq inteqrasiyası. Abşeronda südlük və ətlik maldarlıq mühüm sahələrdən biridir. Heyvandarlıq inteqrasiyalarını təşkil etmək məqsədi ilə sənaye əsaslı heyvandarlıq məhsullarının artırılmasına və son məhsula kimi emalına xüsusi diqqət yetirilir. Abşeron iqtisadi rayonunda heyvandarlığın əsas sahələri ətlik və südlük maldarlıq, qoyunçuluq,

quşçuluq və donuzçuluqdur.

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm sahələrindən biri olub onun inkişafı və yerləşdirilməsində yem bazası və mal-qaranın bəslənmə şəraiti mühüm rol oynayır. İqtisadi rayonda heyvandarlığın inkişafı üçün yem bazası və heyvanların bəslənməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. 2011-ci ildə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 38,4 min baş olmuşdur, bunun 18,7 min baş Abşeron, 11,6 min baş Xızı rayonunun payına düşür. Qoyun və keçilərin 219,9 min baş olub bunun 106,1 min baş Abşeron, 92,1 min baş Xızı, 18,7 min baş Bakının payına düşür. Qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi üçün Qobustanın qış otlaqları geniş imkanlara malikdir və bu imkanlardan əhəmiyyətli istifadə üçün həmin əraziyə su çəkilməsi, yem ehtiyatlarının artırılmasına əlverişli imkan yaradacaq.

Südlük-ətlik istiqamətli heyvandarlıq sahələrinə bu iqtisadi rayonda daha çox tələbat var. Belə ki, əhalinin xeyli hissəsinin cəmləşdiyi Abşeron iqtisadi rayonunun əhalisinin tələbatını ödəmək üçün südlük inək və keçi cinslərinin sayının artırılması daha məqsədə uyğundur. Quşçuluq bu iqtisadi rayonda ən intensiv inkişaf edən sahədir. Abşeron rayonunda "Bakı broyler", Goradil, Xızı rayonunda Giləzi, Bakıda Hövsan, Buzovna quşçuluq kompleksləri əhalininin ətə olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyir. 2012-ci ildə 221,3 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir.

Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri baxımından bu iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı üzrə geniş tədbirlər həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatının infrastruktur təminatında yararlı torpaqların suvarılma məqsədilə Abşeron magistral kanalı yenidən qurulur. Abşeron yarımadasının əksər qəsəbə və kəndlərində əkinlərin və həyatyanı sahələrin su təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə 1471,6km uzunluğunda boru xəttinin yenidən qurulması tamamlanmaq üzrədir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının tərkib hissəsi kimi Binəqədi və Xəzər rayonlarında, müasir istixana istiqamətləri, ətlik və yumurtalıq istiqamətli təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Sabunçu və Suraxanı rayonlarında zeytunçuluq və istixana komplekslərinin yaradılması istiqamətində investisiya verilməsi nəzərdə tutulur.

Elmi yeniliyi: Abşeron iqtisadi rayonunda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ərazidəki geniş əhali kütləsini kənd təsərrüfatına olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyəcəkdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda gələcəkdə tarixi ənənələri bərpa etmək məqsədilə əncir, tut, badam, püstə, iydə bağlarının salınması, yerli üzüm, qarpız-qovun, tərəvəz, zəfəran, cırə və digər bitkilərin yetişdirilməsinə şərait yaradılması üçün dövlət tərəfindən investisiya qoyulması nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Ali məktəblər üçün dərslik. (prof. V.Ə.Əfəndiyevin redaktəsi ilə) B.: Bakı Universiteti, 2010, 496 s.
2. Məmmədov R.H. Azərbaycan SSR-in Respublika daxili iqtisadi rayonları. Bakı: APİ, 1989, 760 s.
3. Həsənov T.G. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma. Bakı: Bakı Universiteti nəş-tı, 2012, 245 s.
4. Allahverdiyev N.N. Azərbaycan SSR İqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı: Azərənşr, 1991, 269 s.

РЕЗЮМЕ
АГРАРНО-ПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС АПШЕРОНСКОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Абдуллаева З.Г., Велиев А.Дж.

Ключевые слова: *Апшеронский экономико-географический район, производство химических средств, сухой субтропический климат, аграрно-промышленный комплекс, сельское хозяйство, экономический район, интеграция*

В статье отражены сведения об особенностях аграрно-промышленного комплекса Апшеронского района. Под воздействием рыночной экономики в территориальной структуре сельского хозяйства постоянно происходят изменения. Экономико-хозяйственные показатели потенциальных возможностей экономического района определили некоторые аграрно-промышленные интеграции.

SUMMARY
AQRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF ABSHERON ECONOMIC REGION

Abdullayeva Z.H., Valiyev A.J.

Key words: *Absheron economic and geographic area, the production of chemicals, dry subtropical climate, agro-industrial complex, agriculture, economic region, integration*

The article contains his specific features of Absheron economic regions agricultural complex. Under the influence of the market economy, the country is going to the constant changes in the structure branch and territorial of agriculture. The economic potential of the region, and economic indicators identified in some agro-industrial integration.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 22.10.2015
Son variant 01.06.2016

UOT.334.744

ŞƏKİ-ZAQATALA REGIONUNDA SƏNAYENİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

ƏLİYEVƏ ŞÖHRƏT İZZƏT qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent
e-mail: systems05@mail.ru

Açar sözlər: region, sənaye, inkişaf, istehsal, emal, müəssisə, məhsul, məhsuldarlıq

Regionların sərvətlərindən və təbii şəraitindən səmərəli istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq, qeyri-neft sənaye sahələrinin, o cümlədən emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin inkişaf etdirmək məqsədilə ardıcıl olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Məhz regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanmış bu məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq regionlar özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Sənaye sahəsinin inkişafı üçün regionlardakı mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və yenidənqurulması, yeni müəssisələrin yaradılması vacibdir. Bu baxımdan Şəki-Zaqatala regionunda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin bərpası və ixrac potensialının artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yerli ehtiyatlardan səmərəli istifadə hesabına sənayenin inkişafına xüsusi diqqətin cəlbi, öz növbəsində kənd təsərrüfatının inkişafına da zəmin yaradacaqdır.

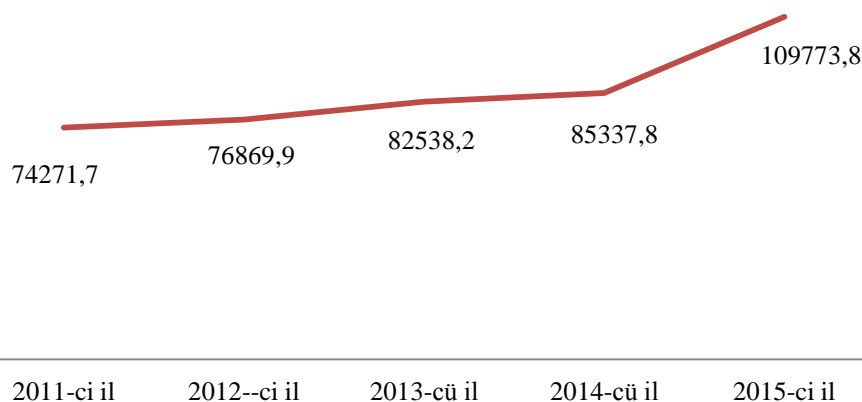
Şəki-Zaqatala regionu böyük təbii-iqtisadi sərvətlərə malikdir. Bu region altı iri kənd təsərrüfatı rayonunu: Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala və Şəkini əhatə edir. Region respublikamızın şimal-qərbində – Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşir. Regionun ümumi sahəsi 8,96 min km² olmaqla respublikamızın ərazisininin 10.3 faizini təşkil edir.

Şəki-Zaqatala regionunda sənaye zəif və əsasən, birtərəfli inkişaf etmişdir. Onun payına ümumi respublika sənaye məhsulunun 3%-dən bir qədər çoxu düşür. Sənayenin tərkibi demək olar ki, yeyinti və yüngül sənayedən ibarətdir. Bu sənaye müəssisələri, əsasən, yerli kənd təsərrüfatı xammalını emal edir. Sənaye komplekslərinin əsasını meyvə-tərəvəz konservləri məhsulları və mineral süfrə suları istehsalı, quşçuluq məhsulları, tikinti məmulatları, pivə və şərab, un və un məmulatları istehsalı, süd məhsulları istehsalı, fındıq, tütün, gül yağı emalı, çay istehsalı və s. təşkil edir.

2015-ci ildə regionda sənaye müəssisələri, fərdi sahibkarlar və ev təsərrüfatları tərəfindən 109773,8 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da əsas sahələr üzrə məhsul buraxılışının 10%-ni təşkil edir. Sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 61% təşkil etmişdir [9].

Son 2011-2015-ci illərdə Şəki-Zaqatala regionunda sənaye sahəsində istehsal olunan məhsul həcminin dinamikası aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir.

Sənayedə məhsul istehsalının artım tempi (min manatla)

Sənaye sahəsində çalışan işçilərin sayı 4124 nəfər, bir işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı isə 338,3 manat təşkil etmişdir [9].

Diaqramdan göründüyü kimi, sənayedə artım müşahidə edilməkdədir ki, bunun da əsas hissəsi yeni yaradılmış müəssisələrin payına düşür. Belə ki, bir tərəfdən kənd təsərrüfatının inkişafı, digər tərəfdən regionda infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması son illərdə ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində yeni müəssisələrin yaradılmasına təkan vermişdir.

Cədvəl 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə sənaye sahəsinin əsas göstəriciləri

Göstəricinin adı	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı cəmi, vahid	106	115	107	113	113	116
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), min manat	21006	60166	75686	75735	74835	87246
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (müqayisəli qiymətlərlə)	190,5	113,3	115,7	101,7	100,0	118,1
Sənaye məhsulunun həcmində qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	34,0	66,3	62,5	58,5	61,0	67,5
İstehsal edilmiş hazır məhsulun ilin axırına qalığı, min manat	3077	6045	8829	12279	13084	12512
İşçilərin orta siyahı sayı - cəmi, nəfər	4462	4688	4556	4992	5348	534,5
İşçilərin orta aylıq əmək haqqı, manat	65,1	194,0	239,5	276,7	305,1	305,2
Sənaye-istehsal əsas fondlarının mövcudluğu (ilin axırına; balans qiymətləri ilə), mlyn. manat	66,0	344,1	262,6	293,2	317,9	317,3

Əsasən, regionda emal sənayesi təşəkkül tapmışdır. Kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə iri ixtisaslaşmış emal müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bu sahələr regionun sənaye məhsulunun 95 faizini təşkil edir. *Yeyinti sənayesi* bağçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq məhsullarının emalına xüsusi meyil göstərir [1, s.6]. Bağçılıq məhsullarının emalına əsaslanan sənaye müəssisələri meyvə-tərəvəz konserv zavodları, şərab zavodları və fındıq emalı müəssisələridir. Tütünçülük məhsullarını emal edən sənaye müəssisələri “İnter-Tobacco” MMC-nin tütün emalı zavodu, Şəki Tütün Emalı məntəqəsi və “Şəki Tütün” ASC ilə təmsil olunur. Heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanan sənaye müəssisələri isə ət-süd emalı zavodları və quşçuluq fabrikləridir.

Bundan başqa yeyinti sənayesində qarğıdalı emalı və qlükoza istehsalı zavodu, buğda elevatoru un və yem fabriki, çörək zavodu, yeyinti məhsulları istehsalı, yem istehsalı, çay və mineral su istehsalçıları fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesində çay emalının xüsusi yeri vardır. Belə ki, respublika üzrə iki çayçılıq rayonundan biri olan Zaqatala çayının özünəməxsus ətri və dadı vardır. Çayın tərkibində onun keyfiyyətini müəyyən edən tanin maddəsinin aromatik birləşmələrinin, vitaminlərin və insan orqanizmi üçün vacib olan mikroelementlərin çoxluğu bu çayı istər respublikamızda, istərsə də dünyanın digər regionlarında becərilən çaylardan üstün olması ilə fərqlənir.

25 il əvvəl Zaqatalada 100 hektardan çox çay plantasiyasından ümumilikdə 65-70 tona yaxın quru çay istehsal olunurdu. Ancaq zaman keçdikdə plantasiyaların həcmi azalaraq 60 hektar olmuşdur. Hazırda rayonda cəmi 54 ton çay istehsal olunur [9]. Məhsuldarlığın aşağı düşməsinin digər səbəbi kolların yaşının çox olmasıdır. Belə ki, plantasiyalardakı çay kolları 60 il əvvəl əkilmişdir. Bir kolun məhsuldarlıq dövrü isə təqribən 50 ildir. Yeni plantasiyaların salınması üçün külli miqdarda vəsait tələb olunur. Sahələrdə suvarma sisteminin olmaması da çay kollarının məhvində səbəb olan amillərdəndir.

Məhsuldarlığın və keyfiyyətin aşağı düşməsi fermerlərin bu sahəyə olan marağını azaltmışdır. Belə ki, bəzi fermerlər öz istifadələrində olan torpaqlarda digər məhsulların əkilməsinə üstünlük verir. Bu da öz növbəsində plantasiyaların məhv olmasına gətirib çıxarır. Əslində isə çayçılıq heç də gəlirsiz sahə deyildir. Bir qrup kənd əhalisi öz gəlirini zay plantasiyalarından, yaxud sexlərdə çalışmaqla qazanır. Əgər bu sahəyə diqqət artırılmasa, qısa bir müddətdən sonra, yüzlərlə ailənin gəlir mənbəyi olan çayçılıq məhv ola bilər.

Qərzəkli meyvələrin yetişdirilməsində əhəmiyyətli rola malik Şəki-Zaqatala regionunda qoz və fındıq yağının istehsalı xəttinin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Qoz və fındıq yağının dəyərliyini, tibbdə və kulinariyada geniş istifadəsini nəzərə alaraq istehsalının təşkili prioritet hesab olunur.

Yeyinti sahəsinin inkişafında digər əhəmiyyətli sahə arıçılığın və arı məhsullarının sənaye üsulu ilə emalının təşkilidir. Rayonun təbii iqlim şəraiti, dağ meşələrində bitən cökə və şabalıd ağaclarından arıların bol nektar əldə etməsi arıçılığın inkişaf etməsi üçün münbit şərait yaradır. Bunu nəzərə alaraq, arı məhsullarının sənaye üsulu ilə emalının inkişafı bu sahənin ixrac potensialının artmasına səbəb ola bilər.

Regionda dərman bitkilərinin tədarüku və emalı müəssisəsi də yaradıla bilər. Belə ki, Şəki-Zaqatala bölgəsi öz florasının zənginliyi ilə fərqlənən zonalardandır. Burada Azərbaycan florasında qeydə alınmış yüzlərlə yabanı və mədəni meyvə və giləmeyvə sortları, dərman bitkiləri yayılmışdır. Regionun zəngin təbiəti sənaye ehtiyatlarına malik bir sıra dərman bitkilərinin emalına və əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədilə vitaminləşdirilmiş içkilərin, bioloji fəal maddələrin hasil edilməsinə geniş şərait yaradır. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə 120-dən çox yüksək bioloji aktiv maddələrlə zəngin olan müxtəlif bitkilərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, regionda əczaçılıq zavodunun tikilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [6, s.306,307].

İqtisadi rayonun yüngül sənayesinin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Bundan başqa tikiş, toxuculuq, mebel istehsalı ilə məşğul olan kiçik sahibkarlıq subyektləri də fəaliyyət göstərir.

Respublika ipək sənaye məhsulunun, Qarabağ müharibəsinə kimi yarıdan çoxunu, hazırda isə, demək olar ki, hamısını “Şəki İpək” ASC verir. Müəssisə yerli xammalla yanaşı, gətirilmə barama ilə işləyir. Müəssisədə ipək və yun xalçalar, kəlağayılar, xalat, yataq dəsti, iş geyimləri və digər məhsullar istehsal olunur.

İpəkçiliyin, o cümlədən, ipək sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan amil xammal bazasıdır. Belə ki, son illər respublikamızda barama istehsalı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda 6000 tona yaxın yaş barama istehsal olunduğu halda, hazırda bu rəqəm 10-12 tondan çox deyildir. Əvvəllər müəssisə baramanı İran və Özbəkistandan alırdı. Hazırda həmin ölkələrdə də barama istehsalı azaldığından xammal təchizatında ciddi çətinlik yaşanır. Bu isə öz növbəsində müəssisənin baramaaçan istehsalatının dayanmasına, xaricdən hazır ipəyin idxal olunmasına, nəticədə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Hazırda müəssisə tərəfindən respublikada ipəkçiliyin bərpası və inkişafının təmin olunması, həmçinin yem bazasının möhkəmləndirilməsi, barama istehsalının artırılması üçün müəyyən işlər həyata keçirilir [10].

İqtisadi rayonun yüngül sənayesində Azərbaycanda yeganə qızılgül yağı istehsal edən gül emalı zavodu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qızılgül bir zamanlar Zaqatala üçün əlverişli istehsal sahəsi olmaqla yanaşı, həm də bu rayonun rəmzinə, simvoluna çevrilmişdir. Gül sahələrindən tonlarla məhsul toplanırdı. Yığılan məhsul rayonda gülçülüyn inkişafına təkan vermiş, 1970-ci ildə fəaliyyətə başlayan efir yağları müəssisəsində emal edilirdi. 25 il əvvəl 300-350 hektar sahədən toplanan 500 tona yaxın gül ləçəyi bu müəssisədə emal olunaraq 200-250 litr efir yağı əldə olunurdu. Bu gün isə qızılgül sahələri baxımsızlıq səbəbindən məhv olmaqdadır. Zaqatala rayonunda hazırda 20 hektar gül plantasiyası mövcuddur.

Bu sahəyə investisiya yatırılarsa, müəssisənin məhsuldarlığını və hətta yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində mövcud plantasiyaların da məhsuldarlığını artırmağa imkan vardır. Zaqatalanın iqlim şəraiti və torpağı gülçülüyn inkişafı üçün olduqca əlverişlidir. Cəmi bir ilə tam məhsuldarlığa düşən plantasiyalar salmaq mümkündür. Az zəhmət tələb edən gülçülük yerli sakinlər üçün də əlverişli gəlir sahəsinə çevrilə bilər.

Yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün dəri emalı və dəri məmulatları istehsalının təşkili məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, dəri emalı üçün tələb olunan iri və xırda heyvan dərilərinin ölkəmizdə kifayət qədər tədarük edilməsi, dəri emalı sahəsində əhalinin tarixən formalaşmış vərdisləri (dabbaqçılıq sənəti), eyni zamanda, ölkə daxilində istehsal olunan dəri məmulatlarının maya dəyərinin idxal olunandan xeyli aşağı olması, ölkəmizin dəri məmulatlarının istehsalı üzrə müqayisəli üstünlüyə malik olması, dəri məmulatları istehsalı və emalının təşkilinin həyata keçirilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər hesab edilə bilər. Bu, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılması, əlaqədar sahələrin inkişafının stimullaşdırılması ilə yanaşı daxili bazarda dəri və dəri məmulatları məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Xammal və əmək ehtiyatlarının mövcudluğu bu sahənin inkişafının hər bir rayonda həyata keçirilməsini mümkün edir.

Şəki-Zaqatala regionunda ağır sənaye zəif inkişaf etmişdir. Burada sənayenin inkişafı üçün ilk növbədə yerli xammala əsaslanan rəqabətqabiliyyətli ağır sənaye istehsalının genişlənməsi zəruridir. Ağır sənaye sahəsi hazırda inşaat materialları istehsalçıları olan kərpic, asfalt və beton zavodları ilə təmsil olunur.

Şəki-Zaqatala regionunun ərazisi əlvan metallar və tikinti xammal ehtiyatları ilə zəngindir. Balakən-Zaqatala filiz rayonu Filizçay, Katex, Saqator, Karabçay kolçedan-polimetal yataqlarını birləşdirməklə sənaye üçün perspektivli kompleks yarada bilər. Respublikamızda Filizçay qrupu yataqlarının yaxın gələcəkdə sənaye istismarına cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Belə zəngin yataqlar ölkəmizin şimal-qərbində yüksək rentabelli yeni dağ-mədən metallurgiya kompleksini yaratmağa imkan verir.

Şəki-Zaqatala regionu dünyada klassik sel regionu kimi tanınır. Kiş, Şin, Muxax, Dəmiraparan

və digər çaylar güclü sel zamanı 1 mln. m³-dən çox daş, qum və çınqıl gətirir. Hazırda yuxarıda göstərilən çayların hövzəsində qum-çınqıl yığılıb qalır ki, bu da istər regionda, istərsə də respublikada tikinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkan yaradır. 300-500 markalı yüksək keyfiyyətli hidrotexniki boruların, asfalt-beton məmulatlarının və beton tikinti materiallarının istehsalı üçün də bu xammal mənbələrinin imkanları nəzərə alınmalıdır [5, s. 93-95].

İndiyə qədər sel üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində sellərin formalaşma xüsusiyyətləri və onlarla mübarizə tədbirləri işlənilmişdir. Lakin hazırkı vəziyyət göstərir ki, indiyədək passiv mübarizə tədbirləri (artıq formalaşmış selin qarşısını alan tədbirlər) həyata keçirilir. Lakin çay yataqlarında su anbarlarının tikilməsi bir tərəfdən rayonun kənd təsərrüfatını və əhalisini su ilə təmin edər, digər tərəfdən sel təhlükəsi altında qalan yaşayış məntəqələrini ziyandan xilas edər. Digər tərəfdən isə, suyun enerjisindən istifadə edərək, yerli əhəmiyyətli elektrik stansiyaların tikilməsi regionun işıq və istiliklə təmin edilməsinə şərait yaradır.

Elmi yeniliyi: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun mövcud imkanlarının nəzərə alınması ilə regionun inkişafı üzrə konkret təkliflərin və tövsiyələrin verilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İşlənmiş təklif və tövsiyələrdən regionun ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsində əməli surətdə istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri”, Bakı: ADİU, 2006.
2. “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”. Bakı: 2004.
3. Ağayev E. Şəki-Zaqatala regionunda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində bələdiyyələrin rolu. Bakı: 2005.
4. Budaqov B.Ə., Nəbiyev V.N. Alazan-Əyriçay çökəkliyinin landşaftı. Bakı: 1979, 109 s.
5. Xəlilov Ş. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı: Nafta-Press, 2006, 106 s.
6. Məmmədov Q., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan, Bakı: Elm, 2006, 608 s.
7. Xəlilov M.Y. Bitki örtüyü. Otların vəziyyəti və problemləri. Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu. Bakı: Təknur MMC, 2006, 411 s.
8. Məmmədov T. Gülçülük ensiklopediyası, Bakı: Azərbaycan, 2006, 308 s..
9. www.stat.gov.az
10. sheki-ih.gov.az

РЕЗЮМЕ

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕГИОНЕ ШЕКИ-ЗАГАТАЛА

Алиева Ш.И.

Ключевые слова: регион, промышленность, развитие, производство, обработка, предприятие, продукт, производительность.

В статье рассматриваются перспективы развития различных отраслей промышленности в регионе Шеки-Загатала с целью увеличения производства сельскохозяйственных продуктов, использования природных богатств и условий региона, развития ненефтяных промышленных областей, а также обрабатывающей промышленности, службы других объектов инфраструктуры. Были последовательно утверждены: Государственная программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики (2004-2008); Государственная программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики (2009-2013);

Государственная программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджанской Республики (2014-2018) годы.

SUMMARY
THE CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF INDUSTRY
IN SHEKI-ZAGATALA REGION

Aliyeva Sh.I.

Key words: *region, industrial, development, production, processing, enterprise, product, productivity.*

The article deals with the prospects of the development of various industrial areas of Shaki-Zakatala. In order to increase the agricultural production the use of natural resources and the situation of the regions the development of non-oil industrial areas, as well as manufacturing. Other infrastructure services have been consistently approved State Program on socio-economic regional development of Azerbaijan Republic in 2004-2008, 2009-2013 and 2014-2018 years.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	29.10.2015
	Son variant	01.06.2016

UOT 378.2

ALİ MƏKTƏBDƏ GƏLƏCƏK MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

HÜSEYNOV ŞİKAR ƏLİ OĞLU

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: sikar_huseynli@mail.ru

Açar sözlər: ali məktəb, şəxsiyyət, müəllim, formalaşdırmaq

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun (2009) dördüncü maddəsində təhsilin əsas məqsədi belə müəyyənləşdirilmişdir: “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratik prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, mustəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüs və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrları hazırlamaq” [1, s. 11].

Bu baxımından müəllim hazırlayan ali pedaqoji təmayüllü təhsil ocaqlarının qarşısında mühüm vəzifələr durur. Ali tədris müəssisələrində hazırlanan gələcək müəllimlərin pedaqoji peşə hazırlığında, onların şəxsiyyət kimi formalaşması ən prioritet sahələrdən biridir, çünki bütün sahələrdə olduğu kimi, pedaqoji sahədə də insan amili həlledici rol oynayır və müəllim ilk növbədə – öz şəxsiyyəti, öz nümunəsi ilə tərbiyə edir. Müəllim şəxsiyyətinin göstəriciləri, aşladığı keyfiyyətlər isə olduqca çoxcəhətli və genişdir. Tələbələr müəllimin, elmi-pedaqoji, metodiki, peşəkarlıq keyfiyyətlərindən, qabiliyyətlərindən daha çox onun insani keyfiyyətlərinə, humanizminə, xeyirxahlığına, əxlaq simasına, obyektivliyinə, ədalətliyinə, tələbəyə göstərdiyi hörmət və qayğıya, onlara şəxsiyyət kimi yanaşmasına, şərəf və ləyaqətlərinə hörmətə daha çox üstünlük verir və qiymətləndirirlər. Yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik olan müəllimi tələbələr çox sevirlər, onlara hörmətlə yanaşır, onun tədris etdiyi fənni yaxşı oxuyur, müəllimə qarşı diqqətli olurlar. Bu cür müəllimin tələbə yanında hörməti və nüfuzu da yüksək olur.

Qədim dövrün əxlaq Peyğəmbəri sayılan Sokratdan soruşurlar: “İnsanda ən çox nəyi qiymətləndirirsən?” O demişdi: “İnsaniyyəti”. “Bəs insaniyyət deyəndə nəyi başa düşürsən?” sualına o, insana layiq keyfiyyətləri - cavabını vermişdir.

Bir gəncin dahi Nizami Gəncəviyə “Ayın işığı, gülün ətri var. Bəs insanın nəyi var?” sualına o, insanlığı, xeyirxahlığı cavabını vermişdir.

Pedaqogika elminin yaradıcısı Y.A.Komenski əbəs yerə məktəbi humanizm emalatxanası adlandırmamışdır. Böyük rus yazıçısı və pedaqoqu L.N.Tolstoy isə qeyd edirdi ki, əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim ata-anası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır, əgər müəllim həm peşəsini, həm də şagirdləri sevirsə o müəllim əsl müəllimdir.

Göründüyü kimi, tarixin bütün dövrlərində insan amili, təhsilin, tərbiyənin səviyyəsi və müəllim hazırlığı, müəllim peşəsinə verilən tələblər mütəffəkləri düşündürmüş, istər Şərq, istərsə də Qərb pedaqogikasında müəllim nüfuzu, mədəniyyəti, xeyirxahlıq, əxlaqi-etik davranış normaları ilə seçilmişdi.

Bu baxımından hər bir tələbənin gələcək müəllim kimi, bir şəxsiyyət kimi formalaşması ali pedaqoji məktəblərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Auditoriyalarda tələbənin qazandığı elmi biliklərlə peşəkar, öz işini sevən müəllim hazırlamaq mümkün deyil. Hər bir təhsil müəssisəsi tələbələrin əxlaqi-mənəvi cəhətdən şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynamalıdır. Bunun üçün gələcək müəllimin şəxsiyyət göstəriciləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu göstəricilər belə qruplaşdırmaq olar:

1. Gələcək müəllimdə ideya-vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması. Bura daxildir: ideyalıq, inam, məslək və əqidə, vətəndaşlıq yetkinliyi, fəal həyat mövqeyi, ictimai borc hissi, ictimai mənafeyi şəxsi mənafezdən üstün tutulması və.s. Ali məktəbdə şəxsiyyət tərbiyəsinin formalaşması üçün hər bir müəllim vətəndaş təhsilinin vasitə və üsullarından səmərəli istifadə etməli, bu istiqamətdə işlər aparılmalıdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, gərək hər bir insan, hər bir gənc Azərbaycanın tarixini, xalqımızın keçdiyi inkişaf yolunu yaxşı bilsin, tariximizi bilməyənlərə, adət-ənənələrimizi gözləməyənlərə vətənpərvər demək olmaz. Bu şəxsiyyət tərbiyəsində, vətəndaş təhsilində ən vacib məsələlərdən biridir.
2. Gələcək müəllimdə şəxsi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması. Bura daxildir: insansevərlik, xeyirxahlıq, ədalətlik, düzlük, doğruluq, təvazökarlıq, vicdan, şərəf və ləyaqət hissi və s. Söz vasitəsi ilə öyrətmələr, izahlar nə qədər təsirə malik olsa da, şəxsi nümunələr, praktik hərəkət və davranışlar, müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, əxlaqı, mənəviyyəti, əməlləri, davranışı, problemlərə ədalətli yanaşması, intizamlılığı, qanunların aliliyinə əməl olunması gələcək müəllimlərdə vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.
3. Gələcək müəllimdə peşə keyfiyyətlərin formalaşdırılması. Bura daxildir: pedaqoji prosesə dərinlik, bələdlilik, yeni pedaqoji- psixoloji problemləri həll etmək bacarığı, didaktik, kommunikativ, konstruktiv, təşkilatçılıq, ünsiyyət, perseptiv qabiliyyətlər, pedaqoji mərifət, pedaqoji takt, pedaqoji texnika, pedaqoji ustalılıq və s.
4. Gələcək müəllimdə iradi-emosional keyfiyyətlərin formalaşdırılması. Bu keyfiyyətlər müəllim üçün çox zəruri olan keyfiyyətlərdir. Pedaqoji fəaliyyətin səmərəsi bu keyfiyyətlərdən daha çox asılıdır. Bura daxildir: iradəlilik, səbrlilik, təmkinlik, öz hiss və emosiyalarını idarə etmək və s.

Pedaqoji səriştəsizlik isə əsəbilik, hədə- qorxu, kobudluq, anlaşılmazlıq yaradır.

Formalaşdırılması zəruri olan bu keyfiyyətlər gələcək müəllimlərə tələbəlik illərinin ilk günlərindən aşılanmalıdır. Tədris müəssisələrinin rejimi, daxili nizam-intizam qaydaları, tədris prosesinə, təhsilə məsuliyyətlə yanaşmaq, tələbələrin bir-birinə qarşılıqlı münasibətləri, etik davranış qaydalarına riayət olunması, tədris avadanlıqlarına münasibət, digər tərəfdən müəllimlərin şəxsi münasibəti, müəllim – tələbə münasibətləri, tədris prosesinin düzgün təşkili, insan amilinin önə çəkilməsi, tərbiyə prosesinin təşkili, ideya-siyasi, əxlaqi-mənəvi, estetik, huquqi, ekoloji istiqamətdə tədbirlərin keçirilməsi, tələbələrin birlikləri, gənclər təşkilatlarında fəaliyyəti, tələblərin mədəni – kütləvi işlərə cəlb edilməsi tələbə-gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Bunlar isə onların gələcəkdə müəllimlik fəaliyyəti üçün baza rolunu oynayır.

Müəllimin mənəvi-etik keyfiyyətləri, geniş erudisiyası, yaradıcı təfəkkürü, elmi məlumatları şərh etmək bacarığı, geyimi, mədəni və intellektual səviyyəsi ilk gündən tələbələrin diqqətini cəlb edir, onlar müəllimlərin ən yaxşı keyfiyyətlərinin daşıyıcısı olur, bu keyfiyyətləri əxz edirlər və mənimsəyirlər.

Müəllimin ideya inamı, dünyagörüşü, vətəndaşlıq mövqeyi, həyata baxışı da gələcək müəllimlər üçün güclü təsir və tərbiyə vasitəsidir.

Müəllimin mənəvi-etik keyfiyyətlərinin əsasını təşkil edən pedaqoji ədalət, pedaqoji vicdan, pedaqoji peşə şərəfi və ləyaqəti, pedaqoji nüfuzu gələcək müəllimlərdə bu keyfiyyətlərin formalaşmasının əsasını qoyur.

Gələcək müəllimin şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji ünsiyyət mühüm yer tutur. Tələbələrdə bir çox şəxsi keyfiyyətlər məhz ünsiyyət prosesində formalaşır.

Son illərdə təhsildə interaktiv metodların tətbiqi və onun mütərəqqi cəhətləri ünsiyyətin interaktiv funksiyalarını da önəmə gətirir. Ünsiyyətin interaktiv funksiyası müəllim-tələbə münasibətlərinin, qarşılıqlı əməkdaşlığın əsasını təşkil edir. Bu prosesdə tələbələrin axtarışa, tədqiqatçılığa əməkdaşlığa sovq etdirilməsi, onların özünütədqiqinə, özünüifadəsinə şərait yaradır

və onları gələcək müəllimlik fəaliyyətinə hazırlayır. Müəllim tələbəni ali sərvət kimi qəbul etməli, onun bir insan kimi qavramalı və yüksək mövqedən yanaşmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, bəzən ali məktəblərdə müəllimlər mühazirə və seminar məşğələlərində infomasiya verməklə ünsiyyət yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən interaktiv, persektiv tələblər unudulur. Tələbənin hissi aləminin duymamaq, sevincinə, kədərinə şərik olmamaq, onun problemlərini görə bilməmək, qiymətləndirməmək, onu düzgün qavramamaq maneələr və münaqişələr yaradır.

Tələbələrdə bəzən təlim fəaliyyətinə marağın azalması, zəif mənimsəmə, fənnə diqqətin azalması yalnız pedaqoji ünsiyyətin yanlış təşkili ilə bağlıdır. Sorğular göstərir ki, tələbələr o halda müəllimə rəğbət bəsləyirlər ki, müəllimlərlə onlar arasındakı münasibətlər demokratik və humanist prinsiplərə, qarşılıqlı hörmətə, əməkdaşlığa əsaslanır. Belə halda müəllimin akademik qabiliyyəti aşağı səviyyədə olsa belə, tələbələr belə müəllimləri daha yaxşı qəbul edirlər.

Ali məktəbdə müəllim hazırlığında, tələbələrin gələcək müəllim, şəxsiyyət kimi formalaşmasında pedaqoji təcrübənin müstəsna rolu vardır. Gələcək müəllimin uğurları pedaqoji təcrübəni təşkiliindən çox asılıdır. Pedaqoji təcrübə müəllim peşəsinin, onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasının bünövrəsi, ilk göstəricisi, müəllimliyin ilk yolu hesab edilir. Ona görə də pedaqoji təcrübənin təşkili, keçirilməsi, təcrübəyə cəlb ediləcək rəhbərlərin, metodistlərin seçilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Pedaqoji prosesi, pedaqoji-psixoloji problemləri mükəmməl bilməyən müəllimlər tələblərə hər bir faydalı göstəriş, məsləhət verə bilməzlər.

Ali məktəbdə gələcək müəllimlərin bir şəxsiyyət kimi inkişafında, onları peşə və şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında pedaqoji elmlərin, xüsusilə, pedaqogika və psixologiya fənnlərinin tədrisinə diqqətin artırılması olduqca zəruridir.

Pedaqogika, psixologiya fənnləri müəllim hazırlığında aparıcı fənlərdən hesab edilir və bu fənnlər tələbənin təhsil aldığı dörd illik fəaliyyətində, eyni zamanda gələcək fəaliyyətində istiqamətləndirici, bələdçi rolunu oynayır və bu dörd ilin yekunda yekun dövlət attestasiya ilə nəticələnir. Burada bir məqama diqqət yetirməyi vacib hesab edilir. Məlumdur ki, müəllim hazırlayan ali məktəb bakalavr pilləsini bitirmək üçün yekun Dövlət Attestasiya keçirilir. "İbtidai sinif müəllimliyi" ixtisasının bakalavr pilləsini bitirən gələcək müəllimlər üçün pedaqogika fənnindən dövlət imtahanını keçirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin digər ixtisaslarda, o cümlədən, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi, tarix və coğrafiya müəllimliyi, biologiya müəllimliyi ixtisaslarında pedaqogika fənnindən dövlət imtahanını keçirilməsi nədənsə nəzərdə tutulmur. Həmin ixtisasları bitirənlərin hamısı bakalavr dərəcəli diploma layıq görülür və müəllim peşəsinə yiyələnir. Belə olan halda ixtisaslar arasında fərq qoyulması qəbul edilməməlidir və bu mənada ixtisasdan asılı olmayaraq müəllim peşəsinə yiyələnən gələcək müəllimlər pedaqogika fənnindən dövlət imtahanını keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki müəllim pedaqoji prosesi, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını, təlimin, tərbiyənin prinsiplərini, metodlarını, yeni təlim texnologiyalarını bilmədən uğur qazana bilməz. I semestr müddətində pedaqogika fənnin tədrisi keyfiyyətli müəllim hazırlığına yaxşı təsir göstərmir.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini daha effektiv qurmaq, keyfiyyətli müəllim hazırlamaq məqsədilə ali məktəblərin strukturu təkmilləşdirilməli və demokratikləşdirilməlidir. Tədrisin keyfiyyətinə diqqətin artırılması, professor-müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların maddi vəziyyətlərini, iş şəraitlərini yaxşılaşdırılması, tədris prosesində müasir metod və texnologiyalardan istifadə edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu mənada Sumqayıt Dövlət Universitetində aparılan işləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Tələbə-gənclərlə aparılan əxlaqı, ideya-mənəvi tərbiyə, onlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması, gənclərin mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirakı, onların fəaliyyətini stimullaşdırılması artıq ənənə halını almış, bu iş tələbələrdə fəal həyat mövqeyinin formalaşmasında, şəxsiyyət kimi özlərini tapmaqda yardımcı olur. Yeni elmi-pedaqoji, tədris-metodik işlərin səmərəliliyini artırmaq, səriştəli demokratik və humanist prinsiplərə söykənən idarəetmənin, İKT-nın imkanlarından yaradıcılıqla istifadə, professor-müəllim heyətinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün imkanların genişləndirilməsi, bunun üçün maksimum şəraitin yaradılması, tədris prosesində müasir texnologiyaların tətbiqi,

kollektivdə mənəvi psixoloji mühitin saflaşdırılması və s. istiqamətlər gələcək müəllimlərin fəaliyyətində şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır, onlara stimül verir.

Ali məktəbdə müəllim hazırlığı bu gün ən vacib, zəruri məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi “Təhsil hər bir ölkənin gələcəyini müəyyən edir. Hər bir ölkənin intellektual potensialı təhsil ocaqlarında yerləşir. O ölkə yaxşı inkişaf edir ki, orada təhsil yüksək səviyyədədir. Azərbaycanın inkişafı məhz təhsillə bağlıdır”. Bu sözlərin real həlli üçün, təhsilimizin yeni-yeni nailiyyətlər qazanmasında aparıcı sima müəllimdir. Bu ideyalar bir daha göstərir ki, ali məktəbdə gələcək müəllimlərin hazırlanması, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Məktəb, tədris müəssisəsi gələcək kadrların hazırlıq səviyyəsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün cavabdehlik, məsuliyyət daşmalıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ali məktəbdə gələcək müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının nəzəri və praktiki məsələləri yeni müddəalarla zənginləşdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqaləni ali məktəb müəllimləri praktik istiqamət vermək baxımından faydalı hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: 2009.
2. “Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri” mövzusunda Qafqaz Univesitetində keçirilən V Beynəlxalq Konfransın materialları.// Bakı, 30 aprel -02 may 2015-ci il.
3. “Müəllim hazırlığının müasir problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, 28-29 oktyabr, 2011.
4. “Müəllim hazırlığının müasir problemləri: texnologiya, təhsil və inkişaf”. III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, 22-24 may, 2014.

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Гусейнов Ш.А.

Ключевые слова: личность, преподаватель, профессия, подготовка, высшая школа

В статье отмечается, что формирование личности – сложный процесс, в связи с этим проблема личности всегда находится в центре внимания исследователей. Что касается формирования личности педагога, то это одна из важных проблем современного образования. Статья посвящена проблеме становления и принципам становления профессионального педагога.

SUMMARY

THE FORMATION OF THE FUTURE TEACHER PERSONALITY IN HIGHER SCHOOL

Huseynov Sh.A.

Key words: personality, teacher, profession, training, high school

The formation of personality - a complex process, and the problem of personality is always in the center of attention of researchers. With regard to the formation of the personality of the teacher, it is one of the most important problems of modern education. The article is devoted to the formation and principles professional teacher.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 04.03.2016
Son variant 01.06.2016

UOT 37.046.14.

DÜNYA TƏHSİL SİSTEMİNDƏ YENİ TENDENSİYALAR VƏ TƏCRÜBƏLƏR

ƏLƏKBƏRLİ GÜLNARƏ YAŞAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: hidayet.elekberli.01@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, qloballaşma, tendensiya, təhsil, standart

Məqalə təhsil müəssisələrinin təhsil, elmi-tədqiqat innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsinə, təhsil modelinin tətbiqi və həyata keçirilməsinə həsr olunub.

Müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası, bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, indiki mərhələdə təhsil sisteminin ən zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə etmişlər. Bu ölkələrdə inkişafa təsir göstərən amillər içərisində təhsilin çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olub və təxminən 70 faiz təşkil edir [1].

Cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan təhsil müasir zamanda bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Fərd ilə cəmiyyət arasında əlaqələr təhsil vasitəsilə daha kompleks, bilik isə iqtisadi və sosial inkişafın əsas komponenti olmuşdur. Beləliklə, biliklərə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması, təlim və təhsil proqramlarının həyata keçirilməsindən və onların texnoloji innovasiyalara cəlb edilməsindən asılılığı artmışdır. Təsadüfi deyil ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) XXI əsr "təhsil əsri" elan etmişdir.

Hazırda dünyada aşağıdakı inkişaf meyilləri müşahidə olunmaqdadır:

- informasiya cəmiyyətinə keçid, ünsiyyət və dözümlülük amillərinin vacib əhəmiyyət kəsb etməsi, mədəniyyətlərarası əlaqələrin miqyasının genişlənməsi;
- yeni nəsilə müasir təfəkkürün formalaşmasını tələb edən və yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həll edilə bilən global problemlərin sayının artması;
- iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, rəqabətin güclənməsi, sadə əmək sferasının məhdudlaşması, mütəmadi olaraq peşə ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanmasını tələb edən ciddi struktur dəyişikliyi;
- gənclərin və yaşlı nəslin təhsilinin artırılması nəticəsində formalaşan insan kapitalının rolunun yüksəlməsi;
- təhsilin ölkənin aparıcı dövlətlər sırasına daxil olmasını təmin edən əsas faktor olması;
- vətəndaşların xaricdə təhsil almasının dəstəklənməsi;

Dünya təcrübəsi göstərir ki, tələbələr əmək fəaliyyəti boyu orta hesabla 3-5 dəfə ixtisaslarını dəyişməli olacaqlar. Bu, yeni, daha münasib ixtisasa yiyələnmə, yeni kompetensiyaların əldə edilməsi tələbatı ilə bağlı olacaqdır. Hər 7 ildən bir peşələrin, ixtisasların 40-50 faizi öz əhəmiyyətini itirir, onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Əhalinin tərkibində təhsilli insanların sayı nə qədər çox olarsa, həmin ölkədə iqtisadi inkişaf tempi də daha yüksək olur. Ölkə büdcəsində təhsil xərcləri 1% artıqda bu, iqtisadi artıma 0.35% artımına gətirib çıxarır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələri üzrə 25-64 yaşlı əhali qrupu arasında ali və orta təhsilli təbəqənin məşğulluq səviyyəsi müvafiq olaraq 85% və 59% təşkil edir, İƏİT ölkələrində bir tələbənin ortalama ali təhsil xərci 33 min ABŞ dollarına bərabər olduğu halda, bu investisiya qoyuluşundan ümumi gəlir 86 min ABŞ dolları təşkil edir.

- **Təhsilin, xüsusilə də orta təhsilin müddəti uzadılır:**
- İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatına görə əgər hər hansı bir ölkədə istənilən təhsil pilləsi üzrə təhsil müddəti bir il artırılsa bu, iqtisadi artımın 3-6 faiz artımına gətirib çıxarır;
- İnkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsilin müddəti 12-14 il (Canada, Fransa, Hollandiya, Çexiya-14 il, Almaniya, Böyük Britaniya, İsveç, Avstraliya, Yeni Zelandiya -13 il, ABŞ, Finlandiya, Cənubi Koreya, Polşa-12 il) təşkil edir, Azərbaycanda isə ümumi orta təhsil 11 illikdir.
- **Ali təhsildə özəl sektorun rolu:**
  - Ali təhsildə dövlət sektorunun maliyyəsi özəl sektorun maliyyəsi ilə əvəzlənir. İƏİT-in məlumatına görə ali təhsilə yönəldilmiş dövlət xərcləri Ümumi Daxili Məhsulun 1%-dən çoxdur. Bu zaman dövlət və özəl maliyyələşdirmənin nisbəti Almaniya, Avstriya, İtaliyada 90% olduğu halda ABŞ, Avstraliya, Yaponiya, Kanadada artıq 50-70% təşkil edir²;
  - Ümumi sayə nisbətən özəl ali məktəblərin payı Rusiyada 50%, Qazaxıstanda 62%, Çexiyada 65%, Ermənistanda 70%, Braziliyada 80%, Azərbaycanda isə 30% təşkil edir.
- **Təhsildə idarəetmənin demokratikləşdirilməsi prosesi:**
  - Dünya təcrübəsi göstərir ki, təhsil strategiyasının uğurlu həyata keçirilməsi və təhsil keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində səmərəli və demokratik idarəetmə mühüm rol oynayır. Bu, ilk növbədə, bütün növ təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılmasını, ictimaiyyəti (valideyn, şagird, tələbə, yerli icma və s.) geniş cəlb etməklə təhsil ocaqlarının dövlət-ictimai xarakterdə idarə olunmasını, nəticəyönlü menecmentin və digər müasir idarəetmə texnologiyalarının prosesə tətbiq olunmasını və s. tələb edir.
  - Bunun üçün ölkədə hazırlanacaq müasir idarəetmə modeli təhsil sistemində aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir-(i) *Təhsil keyfiyyətinin yeni standartlar səviyyəsinə çatdırılması;* (ii) *Təhsildə idarəetmə potensialının yüksəldilməsi;* (iii) *Yüksək səviyyəli pedaqoji kadrların hazırlanması;* (iv) *Təhsilin maliyyələşdirilməsinin beşmərkəzli səviyyəyə çatdırılması.* Ali məktəblərin idarə olunmasında hökumətin rolu Bolonya Bəyannaməsinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq muxtariyyət və cavabdehlik arasında tarazlığı təmin etməkdir. Bu sahədə yeni *beynəlxalq inkişaf meylləri formalaşmış: (i) təhsilə sərfiyyət üzərində hökumətlərin hərtərəfli nəzarəti zəifləyir;* (ii) *institusional muxtariyyət və onu müşahidə edən ali məktəb idarəetməsində aydın cavabdehlik mexanizmləri güclənir.*
- **Elm-biznes partnyorluğu genişlənir, innovasiya fəaliyyətinin institutlaşması baş verir:**
  - Qərbi ölkələrdə dövlət və özəl ali məktəblərin böyük əksəriyyəti qeyri-kommersiya qurumları olsa da, elmi tədqiqatlar aparmaqla onlar əhəmiyyətli həcmdə gəlir əldə edirlər. Məsələn, ABŞ-ın Harvard, Prinston universitetlərinin bütün elmi-tədqiqat işlərindən əldə olunan gəlirləri təhsil haqqlarından əldə olunan vəsaitə (20%) bərabərdir;
  - Qərbin ali təhsil müəssisələrində elmi-innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi müxtəlif mənbələr (dövlət büdcəsindən müsabiqəli qrantlar, investisiya yardımları, özəl ianələr və s.) vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, 1980-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə biznes və sənaye qurumlarının universitetlərdəki tədqiqat işlərinə ayırdıqları vəsait Fransada 80%, Kanadada 50%, Almaniya, Finlandiya, İtaliyada 40% artmışdır.
  - İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ali təhsil müəssisələrinin təhsil-elmi tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsi, ali məktəblərdə elmi fəaliyyətin xüsusi çəkisinin kəskin şəkildə artırılması;
- **Qloballaşma təhsil meyarlarının harmoniyalaşdırılmasını şərtləndirir:**
  - 1996-cı ildən başlayaraq Avropa Şurası tərəfindən tövsiyə edilmiş 5 başlıca kompetensiyalar qrupu əsas götürülür;
  - Artan tələbə-müəllim mobilliyini nəzərə alaraq təhsil standartlarının unifikasiyası məqsədini daşıyan Boloniya prosesi sürətlənir.

- Təhsildə müşahidə olunan son qlobal tendensiyalar fonunda Azərbaycan təhsilində gedən proseslər birmənalı xarakterə malik olmamışdır. Həm Qlobal Rəqabətlik İndeksinin (GCİ), həm də BMT-nin İnsan İnkişafı İndeksinin (HDİ) üzrə ölkəmiz Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan kimi MDB ölkələrindən geridə qalır. Belə ki:
  - Dünya İqtisadi Forumunun (GCİ) Ali Təhsil və Təlim indeksinə görə Azərbaycan 2006-2007-ci illərdə 122 ölkə arasında 82-ci mövqedə idisə, 2010-2011-ci illərdə 139 ölkə arasında 5 pillə irəliləyərək 77-ci mövqeyə yüksələ bilmişdir;
  - Dünya Bankının "Azərbaycanda ali və orta ixtisas təhsilinin gələcəyinə dair strateji baxış: mövcud vəziyyətin təhlili" sənədinə görə son illərdə Azərbaycan təhsilində mövcud olan ən vacib trend ondan ibarətdir ki, məzunların tərkibi iqtisadiyyatın tələbatına uyğun deyil. Müxtəlif ixtisaslara olan tələbatlar arasında kəskin disproporsiya mövcuddur:
    - Ali təhsilli mütəxəssislər əsasən dövlət sektorunda cəmləşib (25-34 yaşında olanların 67%-i). Bununla belə, dövlət sektoruna işə qəbul üçün müraciət edənlərin təxminən 1/4-i imtahandan keçə bilir;
    - Özəl sektorun 50%-də ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı problemi yaranıb. Ən böyük kadr və bacarıq çatışmazlığı xidmət sektorunda və kənd təsərrüfatında müşahidə olunur;
    - Ali təhsil müəssisələrinin elmi-innovasiya fəaliyyəti də aşağı səviyyədədir. Bu, Dünya Bankı tərəfindən aparılan Biznes Mühiti və müəssisələr Sorğusu ilə də təsdiqlənir:
    - Sorğular göstərib ki, son üç ildə yeni məhsul və ya xidmət növü təklif edən şirkətlərin xüsusi çəkisi Azərbaycanda 44%-dirsə, Estoniyada 64%, Rusiyada 68%, Sloveniyada isə 74% təşkil edir;
    - Son üç ildə tədqiqat və innovasiyaya xərc çəkən şirkətlərin xüsusi çəkisi Azərbaycanda 8%-dirsə, Gürcüstanda 13%, Türkiyədə 27%, Rusiyada isə 36%-dir;
    - Nəhayət, təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi səviyyəsinə görə yəni, təhsil xərclərinin Ümumi Daxili Məhsulda payı Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə 4,5-5% olduğu halda Azərbaycanda bu göstərici 2,8% təşkil edir.

Elmi yeniliyi: Beləliklə, təhsildə son qlobal tendensiyalar və təcrübələr nəzərə alınmaqla Azərbaycanda əsas hədəflər – rəqabətə davamlı və müasir kompetensiyalara əsaslanan təhsil modelinin tətbiqi, bütün strateji və taktiki tədbirlərin dəqiq planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, orta məktəb məzunlarının ali təhsildə iştirak səviyyəsinin hazırki 16%-dən ən azı MDB üzrə orta göstərici olan 50% səviyyəsinə çatdırılması, innovasiya fəaliyyətinin institutlaşması və s. ibarət olmalıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə təklif olunan tendensiyalar və təcrübələr ali məktəblərdə dərş prosesində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı". Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il "22" may tarixli 295 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. International Education Journal Vol 1, No 3, Global Trends in Education, Colin N. Power, 2000, 152 s.
3. Case Management: A Practical Guide for Education and Practice by Suzanne K.Powell and Hussein A.Tahan. 2009, p.295-242.
4. Politics, Modernization and Educational Reform in Russia: From Past to Present by D.Johnson, 2010, p.59-71.
5. Чуланова З.К. Человеческий капитал как фактор конкурентоспособности страны в условиях глобализации, Институт Мировой Экономики и Политики, Москва: Analytic, 2008, № 6, с.18-31.

РЕЗЮМЕ
НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРАКТИКА ВСЕМИРНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ
Алекберли Г.Я.

Ключевые слова: инновация, глобализация, тенденция, стандарт

В статье рассматриваются проблемы преобразования учебных заведений в учебно-научные исследовательские инновационные центры, применение и реализация различных моделей обучения. Приводятся примеры из опыта работы зарубежных вузов.

SUMMARY
NEW TENDENTIONS AND EXPERIMENTS IN WORLD EDUCATION SYSTEM
Alekberli G.Y.

Key words: innovation, globalization, tendency, education, standard.

The article deals with conversion of educational institutions into educational-scientific investigational innovation centers, application and implementation of different training-model. Some examples from the experience of universities winder

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	02.02.2016
	Son variant	01.06.2016

UOT 159.92.8

**YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞININ SƏBƏBLƏRİ VƏ TƏZAHÜR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

ƏYYUBOVA RİMA HÜSEYN qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
e- mail: A_elya@hotmail.com

Açar sözlər: deviant, yeniyetmələr, kənar davranış, addiktiv davranış, yayınmalar

Son zamanlar yeniyetmələr arasında müxtəlif davranış yayınmalarının artması deviant davranış probleminə diqqəti artırmış, onu aktual problemlər sırasına qoymuşdur. Deviant davranışlar dedikdə cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalara zidd əməllər nəzərdə tutulur. Yeniyetmələrin deviant davranışının səbəblərini anlamaq üçün ilk növbədə bu yaşa xas cəhətləri araşdırmaq lazımdır. Belə ki, yeniyetmədə baş verən bioloji dəyişikliklər onun davranışını kəskin dəyişə bilər. Keçid dövrü təkə yetkinliklə müşayiət olunan psixoloji transformasiya deyil, həm də uşağı böyüklərin sosial həyatına daxil edən mədəni prosesdir. Buna görə də yeniyetmənin deviant davranışının səbəbini onun sosiallaşmasında axtarmaq lazımdır. Sosial dəyərlərin inkar edilməsi normadan kənar davranışın ilk səbəbidir. Alimlər yekdilliklə uşaq və yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasında ailə və ailədaxili münasibətlərin böyük təsirini qeyd edirlər. Qürurlarına toxunulması, yaxınlarının davranışından narazılıq onlarda etiraz reaksiyasını oyadır. Etirazın səbəbi valideynlər arasında münaqişə, yeniyetməyə qarşı biganəlik, ona əzab verən cəza tədbiri, onun üçün vacib olan nəyinsə qadağan olunmasını göstərmək olar. Sosial nəzarətin olmaması, valideynlər tərəfindən özbaşına buraxılma kimi xarici ünsürlər şəxsiyyətin daxili, özünü məhdudlaşdırma qabiliyyətinin olmaması ilə yekunlaşır. Onların əksəriyyəti pis şəraitdə, az sosial təminatlı ailələrdə, ailə üzvləri arasında münasibətlər gərgin olan, uşağa qayğı aşağı olan ailələrdə yaşayırlar. Onlar sosial ayrı seçkiliyi, çoxları üçün yaxşı təhsil almağın, təmin olunmuş yaşayışın mümkünsüzlüyünü çox ağırlı qəbul edirlər. Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, müasir yeniyetmə və gənclər həddindən artıq pula meyillidirlər və onların sərvət meyilləri, dəyərləri kökündən dəyişilmişdir. “Yüksək maaş” - bu motiv iş yerinin seçilməsi zamanı, 17 yaşlı oğlan və qızların 59.9%-i üçün həlledici olmuşdur. Bu ondan irəli gəlir ki, pul uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarında olmayan ailələr, yüksək status və nüfuza malik olurlar. Belə ailələrdə tərbiyə almış yeniyetmələr, cəmiyyət tərəfindən özlərini atılmış, rədd edilmiş hesab edirlər; belə yeniyetmələr məişət həyatında aktiv iştirak etmirlər, onları rəhbər vəzifələrə seçmirlər və s. Buna görə də həmin gənclər kollektivdə müəyyən statusa, nüfuza malik olmaq üçün, çox vaxt normadan kənar davranışa, qanun pozuntularına əl atırlar: oğurluq, özündən zəifləri incitmək və s.

Əsas sosial dəyərlərlə barışmamaq normadan kənar davranışın ilkin səbəblərindəndir. Yeniyetmə hörmət olunması və müstəqilliyin tanınması üçün idman, musiqi və digər akademik və qeyri-formal qruplar axtarır. Qeyri-formal qruplar fan klub, yeniyetmə dəstələri ola bilər. Belə küçə qruplaşmalarına daxil olan yeniyetmələrdə mənfi sosial maraqlar yaranır: erkən cinsi təcrübə, qrup şəklində narkotik, akoqol qəbulu. Belə dəstələrdə qrup normalarının ümum insani normalar üzərində hakim olması yeniyetmənin deviant davranışının əsasını qoyur. Deviant qrupa üzvlük ona yeni özünü təsdiq üsulları, öz “mən”ini müsbət sosial xüsusiyyətlər deyil, mənfi sosial hərəkətlər hesabına gücləndirmək imkanı verir.

Deviant yeniyetmələr öz boş vaxtlarını məzmunlu keçirməyi bacarmır, çox az mütaliə edir. Onların maraqları məhduddur. Yeganə oxuduqları kitablar isə sərgüzəşt-dedektiv məzmunlu olur

Deviant davranış formaları arasında addiktiv forma son ildə xeyli “cavanlaşıb”. Addiktiv davranış (addiksiya – nəyəsə məhvədeici meyl) bəzi maddələrin qəbulu vasitəsilə psixi vəziyyəti

dəyişmək üsuludur. Belə maddənin qəbulu, əşya və hərəkətə bağlılıq intensiv emosiyaların inkişafı ilə müşayiət olunur. Bu elə bir həddə çatır ki, yeniyetmənin həyatı nəzarətdən çıxır və o? addiksiyaya qarşı çıxma bilmir. Bu cür davranış forması psixoloji çətinliklərə, həyat şərtlərinin dəyişməsinə pis uyğunlaşan yeniyetmələr üçün xarakterikdir. Addiksiya real həyatdan qaçmaq üçün universal üsuldur. Alkoqol və narkotik effektiv psixoloji qalxan rolunu oynayır. Addiktiv davranış tipi olan yeniyetmələrin çoxu psixologiyada “arzuya uyğun düşüncə” mexanizmindən istifadə edirlər: onlar məntiqə zidd olaraq öz istəklərinə uyğun olanı real sayırlar. Nəticədə şəxsiyyətlərarası münasibət pozulur, insan cəmiyyətdən uzaqlaşır. Aşağıdakı maddə və ya hərəkətlər addiktiv davranış formalarına aiddir: narkotik, alkoqol, siqaret, aludəedici oyunlar(kompüter oyunları da daxil olmaqla), uzunmüddətli ritmik musiqi dinləmək, insanı həyatı vacib vəzifələrindən uzaqlaşdıran fəaliyyət növləri və s.

Addiktiv davranış forması tədricən formalaşır. Bu davranış maddənin verdiyi yüksəliş, sevinc, ekstaz hissənin yaranması ilə müşayiət olunur. Yeniyetmələr düşünür ki, narkotik və alkoqol özünüqıymətləndirməni qaldırır, narahatlığı azaldır. Amma faktlar göstərir ki, bu özünə təlqin effektidir.

Normadan kənar davranış formalarından biri olan intihar da axır vaxtlar xeyli cavanlaşıb. Deviant davranışın passiv tipinin bu forması həllolunmaz problemlərdən, həyatın özündən qaçmaq üsuludur. Konkret suisid aktlarının araşdırılmasında motiv və şərait, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən çox şey asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, suisidə təhrik edən səbəblər arasında yaş, cins, təhsil, sosial və ailə vəziyyəti faktorlarının çox böyük əhəmiyyəti var. İntihar halları daha çox 55 yaşdan sonra və 20 yaşa qədərki dövrdə baş verir. Suisidin alkoqol qəbulu ilə birbaşa əlaqəsi var. Suisidə cəhd edən yeniyetmələr kəskin ruhi sarsıntı keçirir, stress vəziyyətində olur, öz problemlərindən çıxış yolu tapa bilmirlər

Deviant davranışlı yeniyetmələrdə şəxsiyyətin inkişafında aşağıdakı parametrlər qeyd olunur: gələcəyə münasibət çox qeyri – müəyyəndir, gələcək hal – hazırki dövrün primitiv istəklərinin birbaşa əksi kimi görünür, ümumi insani dəyərlər qəbul olunmur, təhsilə maraq itir. Bu cür yeniyetmələr faktiki olaraq həmyaşdlar tərəfindən uzaqlaşdırılır. Onların əksəriyyəti psixoloji mühitin normal olmadığı ailələrdən gəlir. Deviant davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyəti oğlandır və onların 50%i alkoqolizmə və münasibətlərə meyillidir.

Azyaşlı yeniyetmələrdə normadan kənar davranışın səbəblərindən biri konkret məntiqi düşüncə tərzinin inkişaf etməməsidir. Ola bilsin ki, deviant davranışlı yeniyetmələrə həqiqətin təhrif olunması da xasdır. Onlar özlərində yaxşının daha çox, tənqid olunanın, pisin isə az olduğunu qeyd edirlər. Onlar özlərini mənəvi norma və standartlara əməl edən insanlar sayırlar. Yəqin ki, onların bu xüsusiyyəti özünütənqidin aşağı səviyyəsindən irəli gəlir. Deviant yeniyetmələr ağılla yox, daha çox hislərlə hərəkət edirlər. Onların eqostrukturunu gərgin vəziyyətdədir, ona görə də həmişə özlərinə haqq qazandıрмаğa çalışırlar. Beləliklə, ünsiyyətə açıqlıq, xeyirxahlıq, sosial yetkinlik, problemlə situasiyaları həll edə bilmək yeniyetmələrin normativ davranışına təsir edir, ünsiyyətin qıtlığı, emosional dayanıqsızlıq normadan kənar davranış yaradır. Ola bilsin ki, zəif əsəb sistemi deviant davranışlı yeniyetmənin tez təsir altına düşməsinin əsas səbəbidir. Bütün bu tədqiqatları ümumiləşdirsək, deviant davranışlı yeniyetmələrdə aşağıdakı psixoloji xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik: pedoqoji təsirlərin qəbul edilməməsi, çətinliklərin öhdəsindən gələ bilməmək, maneələrə məhəl qoymamaq, yüksək gərginlik, assosial qaydalı qruplara kor – koranə tabelik, özünütənqidin aşağı olması, özünə inamın olmaması, təhsilə, fiziki əməyə, özünə və ətrafdakılara qarşı mənfi münasibət, özünənəzarətin zəifliyi, aqressivlik.

Beləliklə, deviant davranış o davranış hesab olunur ki, sosial və mədəni inkişaf səviyyəsində müəyyən cəmiyyətdə normalardan kənara çıxılır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, solum tərəfindən qəbul edilməyən “ailə-uşaq”, “ailə-məktəb” münasibətləri zəif olan insanlar normadan kənar davranışa meyilli olurlar.

Elmi yeniliyi: Yeniyyətlərin davranışında normadan yayınmalar, kənara çıxmalar tədqiqatın obyektini kimi seçilmiş, bununla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə ümumi psixologiya, sosial psixologiya, yaş psixologiyası, şəxsiyyət psixologiyasının tədrisində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov E.H. Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətin qarşısını almaq məsələləri. Bakı: Maarif, 1991, 172 s.
2. Həsənov E.H. Gənclər arasında narkotizmin qarşısının alınması. Bakı: Maarif, 1994, 147 s.
3. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку: БГУ, 1996, 63 с.
4. Бытко Ю.И., Ладно А.С. Девиантное поведение подростков // М.: СоцИс., 1988, №4, 26 с.

РЕЗЮМЕ

ПРИЧИНЫ И ВЫРАЖЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Эюбова Р.Г.

Ключевые слова: *девиант, подростки, запредельное поведение, аддиктивное поведение, отвлечение*

В статье говорится об актуальной проблеме, беспокоящей общество – возрастании в последнее время девиантных пристрастий среди подростков. Поведение подростков на социальном и культурном уровне не должно выходить за пределы нормы.

SUMMARY

THE REASONS AND DISPLAY FEATURES OF THE DEVIANT BEHAVIOUR OF TEENAGERS.

Eyyubova R.H.

Key words: *deviant, teenagers, sidebar behaviour, addictive behaviour, deviations*

The article refers to the actual, problem of disturbing society increasing lately, deviant addictions among teenagers. It was analysed that the behavior of teenagers on the social and cultural level should not go beyond the norm.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 25.12.2015
Son variant 01.06.2016

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

- 1 *Qəhrəmanova Ç.M.* Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərin yeri və mövqeyi (S.Rəhimovun “Saçlı” romanı əsasında) 6
- 2 *Eminli B.İ.* Azərbaycan ədəbi tələffüzündə vurğu 11
- 3 *İbayev N.A.* Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində müasir azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən hər b və titulla bağlı etnoqrafik sözlər 15
- 4 *Tağıyeva R.İ.* Cənubi Qafqazın bəzi oronimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri 20
- 5 *Qarayeva A.V.* Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi 23

Ədəbiyyatşünaslıq

- 6 *Məmmədov A.İ.* Aşiq Sümmanın bir divanisində təsəvvüf simvolikasi 28
- 7 *İskəndərova N.V., Əlizadə N.Ş.* Henri Vordsvord Longfellonun “Hayavata haqqında” əsərində hindi bayramları 32
- 8 *Dadaşzadə Ə.İ.* “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarında ailə - övlad tərbiyəsi 38
- 9 *Bayramova G.A.* Rəsul Rza yaradıcılığında sətiraltı mənə çalarları 43

Tarix və coğrafiya

- 10 *Hüseynov E.B.* Sinergetik paradigma: ipostasiyaları və metodoloji prinsipləri (məntiqi-qnoseoloji təhlil) 47
- 11 *Kərimli S.S.* İdarə arxivləri və onların fəaliyyəti 55
- 12 *Həsənova Ə.A.* Dövlətin fuksiyaları və onların klassifikasiyası 61
- 13 *Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Abdulov K.Ş., Məmmədov C.H.* Böyük Qafqazın yüksək dağlığının təbii şəraitinin tədqiqi (Azərbaycan hüdudlarında) 66

İqtisadiyyat

- 14 *Rüstəмова G.R.* Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova (GUAM) - MDB məkanında inteqrasiyanın baris nümunəsi kimi 69
- 15 *Abdullayev L.İ., Əzizova K.V.* Ərzaq təhlükəsizliyi əsas qlobal iqtisadi problem kimi 75
- 16 *Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C.* Abşeron iqtisadi rayonunun aqrar sənaye kompleksi 79
- 17 *Əliyeva Ş.İ.* Şəki-Zaqatala regionunda sənayenin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri 84

Pedaqogika, psixologiya, metodika

- 18 *Hüseynov Ş.Ə.* Ali məktəbdə gələcək müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması 90
- 19 *Ələkbərli G.Y.* Dünya təhsil sistemində yeni tendensiyalar və təcrübələr 94
- 20 *Əyyubova R.H.* Yeniyetmələrin deviant davranışının səbəbləri və təzahür xüsusiyyətləri 97

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

- 1 *Гахраманова Ч.М.* Значение диалектизмов в языке художественных произведений (на основе романа С.Рагимова «Сачлы») 6
- 2 *Эминли Б.И.* Ударение в азербайджанском литературном произношении 11
- 3 *Ибаев Н.А.* Этнографические слова, связанные с военной темой и титулами из «Дивани люгат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари не используемые в современном азербайджанском литературном языке 15
- 4 *Тагиева Р.И.* Некоторые синтаксические особенности оронимов Южного Кавказа 20
- 5 *Гараева А.В.* История исследования мифологической лексики в тюркологии 23

Литературоведение

- 6 *Мамедов А.И.* Символика тасаввуф в одном дивани Ашуга Суммани 28
- 7 *Ализаде Н.Ш., Искендерова Н.В.* Индейские праздники в произведении Генри Вордсворт Лонгфелло «Песнь о Гайавате» 32
- 8 *Дадашзаде А.И.* Отражение темы воспитания детей в семье в эпосе «Деде Коркут» 38
- 9 *Байрамова Г.А.* Оттенки смыслового значения подтекста в творчестве Расула Рзы 43

История

- 10 *Гусейнов Э.Б.* Синергетическая парадигма: ипостации и методологические принципы (логико-гносеологический анализ). 47
- 11 *Керимли С.С.* Архивы управлений и их деятельность 55
- 12 *Гасанова А.А.* Функции государства и их классификация 61
- 13 *Марданов И.И., Агаев Т.Д., Абдулов К.Ш., Мамедов Д.Г.* Изучение природных условий высокогорий Большого Кавказа (в пределах Азербайджана) 66

Экономика

- 14 *Рустамова Г.Р.* ГУАМ среди стран СНГ как пример интеграции 69
- 15 *Абдуллаев Л.И., Азизова К.В.* Продовольственная безопасность как основная глобальная экономическая проблема 75
- 16 *Абдуллаева З.Г., Велиев А.Дж.* Аграрно-промышленный комплекс Апшеронского экономического района 79
- 17 *Алиева Ш.И.* Текущее состояние и перспективы развития отраслей промышленности в регионе Шеки-Загатала 84

Педагогика, психология, методика

- 18 *Гусейнов Ш.А.* Формирование личности будущего преподавателя в высших учебных заведениях 90
- 19 *Алекберли Г.Я.* Новые тенденции и практика всемирной системы образования 94
- 20 *Эюбова Р.Г.* Причины и выраженные особенности девиантного поведения подростков 97

CONTENTS

Philology

- 1 *Qahramanova Ch.M.* The dialecticism's site and position in the literary works language 6
- 2 *Eminli B.I.* Stress in Azerbaijan literary pronunciation 11
- 3 *Ibayev N.A.* Ethnographic words related with military and rank in Mahmud Kashgary's "Divani-lugat-it-turk" unused in modern azerbaijan literary language 15
- 4 *Taghiyeva R.I.* Syntactical peculiarities of some southern caucasus oronyms 20
- 5 *Qarayeva A.V.* The research history of mythological lexis in turkology 23

Literary Studies

- 6 *Mammadov A.I.* Tasawwuf symbolics in a divan by Ashug Summani 28
- 7 *Alizadeh N.Sh., Isgandarova N.V.* Indian feasts in Henry Wordsworth Longfellow's "The song of Hiawatha" 32
- 8 *Dadashzade E.I.* Family - child bringing up in "Kitabi – Dede Qorqud" epics 38
- 9 *Bayramova G.A.* Shades of subtext meaning in creativity Rasul Rza 43

History and social studies

- 10 *Huseynov E.B.* Synergetic paradigm: feature and methodological principles (logical-epistemological analysis) 47
- 11 *Kerimli S.S.* Office archives and their activities 55
- 12 *Hasanova A.A.* The functions of the state and their classification 61
- 13 *Mardanov I.I., Agayev T.D., Abdulov K.Sh., Mammadov J.H.* Research of natural conditions of the High-Mountainous of Great Caucasus (with in Azerbaijan) 66

Economy

- 14 *Rustamova G.R.* GUAM as an example of integration in the CIS 69
- 15 *Abdullayev L.I., Azizova K.V.* Foodstuffs safety problem as a global economic problem 75
- 16 *Abdullayeva Z.H., Valiyev A.J.* Agro-industrial complex of Absheron economic region 79
- 17 *Aliyeva Sh.I.* The current situation and development perspectives of industry in Sheki-Zagatala region 84

Pedagogy, psychology, methods

- 18 *Huseynov Sh.A.* The formation of the future teacher personality in higher school 90
- 19 *Alekberli G.Y.* New tendencies and experiments in world education system 94
- 20 *Eyyubova R.H.* The reasons and display features of the deviant behaviour of teenagers 97

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
  - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
  - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
  - məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
  - alınan nəticələrin tətbiqi;
  - nəticə;
  - elmi yeniliyi;
  - tətbiqi əhəmiyyəti.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
  - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
  - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
  - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
  - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
  - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, adı, atasının adı, müəllifin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarısında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametrlərlə yığılır. Mətnə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times News Roman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
  - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
  - цель исследования, постановка задачи;
  - методы решения и апробация задачи;
  - внедрение полученных результатов;
  - результат;
  - научная новизна;
  - практическое значение.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
  - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
  - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
  - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
  - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты исследований, выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
  - introduction (problem actuality, present state of the problem);
  - the aim of the investigation, task statement;
  - solution methods and task approbation;
  - introduction of the received results;
  - result;
  - scientific novelty;
  - practical significance.
5. An article must be prepared in the following sequence:
  - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
  - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
  - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
  - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
  - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
  - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 04.04.2016- cı il
Çapa imzalanmışdır: 01.06.2016-cı il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şerti çap vərəqi 6,68
Sifariş 18.
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyəti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmihisse@mail.ru